

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ELM VƏ TƏHSİL
NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
SOSİAL ELMLƏR VƏ PSİXOLOGİYA FAKÜLTƏSİ

ELMDƏ İNNOVASİYALAR CƏMİYYƏTİN SOSIAL
DİNAMİKASININ TƏZAHÜRÜDÜR

Gənc tədqiqatçıların Respublika
elmi-praktik konfransının materialları
(20 oktyabr 2022-ci il)

Bakı – 2022

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr:

Rövşən Cavadov

- Gender və tətbiqi psixologiya kafedrasının dosenti

Sədr müavini:

Qızılgül Abbasova

- elmi işlər üzrə dekan müavini, məsul katib

Üzvlər:

Kamilə Əliyeva

- Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının müdiri

Rəbiyyə Aslanova

- Fəlsəfə və mədəniyyətşünaslıq kafedrasının müdiri

Rafail Həsənov

- Sosiologiya kafedrasının müdiri

Rəna İbrahimbəyova

- Gender və tətbiqi psixologiya kafedrasının müdiri

Ləzifə Qasımova

- Pedaqogika kafedrasının müdiri

Rəna Qədirova

- Psixologiya kafedrasının professoru

Kəmalə Pənahova

- Fəlsəfə kafedrasının müdiri

Üzeyir Şəfiyev

- Sosial iş kafedrasının müdiri

Nəzakər Kərimova

- Dekan müavini

Daxil Vəliyev

- Dekan müavini

PROQRAM KOMİTƏSİ:

Sədr:

Əziz Məmmədov

- Fəlsəfə kafedrasının professoru

Sədr müavini:

Tahir Ağayev

- Sosiologiya kafedrasının dosenti

Üzvlər:

Mirələm Vəliyev

- Psixologiya kafedrasının dosenti

Elza Mollayeva

- Pedaqogika kafedrasının professor

Qəmər Mürşüdlü

- Fəlsəfə və mədəniyyətşünaslıq kafedrasının dosenti

Eliza İsmayılova

- Sosial iş kafedrasının dosenti

İranə Məmmədli

- Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının dosenti

POLİTOLOGİYA VƏ SOSİOLOGİYA BÖLMƏSİ

Bölmə rəhbəri - dos. Fazil Vahidov

SSRİ-NİN DAĞILMASI İLƏ ŞİMALİ QAFQAZDA MİLLİ KİMLİK PROBLEMİ

Coşqun Abdullayev
Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı

Giriş. Dünyanın coğrafi, geosiyasi və geostrateji aspektləri və xüsusilə Avrasiyanın son dərəcə mühüm nöqtəsində yerləşən Qafqaz bəşər tarixinin əvvəlindən tranzit nöqtəsi olmuşdur. Qitələrarası körpü statusuna görə tarix boyu bu coğrafiyadan çoxlu müxtəlif etnik elementlər keçmiş və burada mühüm izlər qoymuşdur. Onun yeraltı və yerüstü sərvətləri də Qafqazın müxtəlif xalqlar və ölkələr üçün cazibəsini artırıb. Üstəlik, bölgənin coğrafi quruluşu insanların gəlib məskunlaşması, özünəməxsus mədəniyyətlər yaratması və onları qoruyub saxlaması üçün çox əlverişlidir. Qafqazın bütün bu xüsusiyyətləri nəzərə alındıqda, bu günə qədər uzanan proses nəticəsində dünyanın etnik mənsubiyyət baxımından ən müxtəlif regiondur.

Tarix boyu Bizans, türk, rus və bəzən də İranın təsiri altında olan bölgə, 1917-ci il rus inqilablarından sonra Sovet Rusiyası tərkibində qaldıqdan sonra yeni və daha problemli mərhələyə qədəm qoydu. Sovetlərin siyasi, iqtisadi və hərbi maraqlarına görə heç vaxt vaz keçə bilmədiyi Qafqaz bölgəsində həyata keçirilən siyasətlər, zaman-zaman cızılan süni sərhədlər bölgənin parçalanmasını daha da artırmışdır. Məhz bu kontekstdə Şimali Qafqaz xalqlarının milli birlik və milli kimlik problemi hər zaman aktual mövzu olaraq qalır. Müxtəlif qaynaqlardan əldə olunan məlumatların müqayisəli təhlili

mövzunun əsas məğzini və ana ideyasını təşkil edir. Bununla belə milli azlıqlar haqqında məlumatların azlığı və bəzən də ümumiyyətlə olmaması araşdırmaya müəyyən məhdudiyyətlər gətirir.

Rİ-nin dağılması ilə Şimali Qafqazda milli kimlik problemi

Rusiyanın siyasi və hərbi manevrləri zaman-zaman qruplar arasında qarşıdurmanı və etnik parçalanmanı artırırdı. Bu vəziyyət, İkinci Dünya Müharibəsi illərində bəzi Qafqaz xalqlarının almanlarla əməkdaşlığı asanlaşdırsa da, Sovet Rusiyasının bu vəziyyət qarşısında qəbul etdiyi məcburi köç qərarı bölgədəki vəziyyəti daha da gərgin və ayrılmaz hala gətirdi. Sovet Rusiyasının 1943-cü ilin son mərhələsində qəbul etdiyi qərarla qaraçay, balkar, çeçen, inquş, ahıska türkləri, qarapapaq türkləri, gürcü türkmənləri və s. Rusiyanın çox fərqli və uzaq bölgələrinə sürgün etdilər.

Deportasiya çox ağır şəraitdə baş verdi və ölümlər çox oldu. Məlumdur ki, bu toplumlar arasında Ahıska türklərinin, məsələn, almanlarla heç bir əlaqəsi yoxdur və Sovet Rusiyasının siyasi səhvlərinin qurbanı olurlar. Üstəlik, sürgün edilən icmaların əhəmiyyətli bir hissəsi geri qaytarıldı. 20-ci əsrin son onilliyinə qədəm qoyan dünya Sovet Rusiyasının parçalanmasının şahidi oldu. Bu parçalanma və dağılma ilə Qafqaz yeni və çətin mərhələyə qədəm qoydu. Qafqazda yerləşən və əvvəllər Sovet Rusiyasının damı altında olan bu müxtəlif etnik elementlər “kimlik problemi” yaşamağa başladılar (Black, 2000).

O vaxta qədər “sovet vətəndaşı” olan bu ünsürlər özlərini nə kimi qəbul edərdilər? Qafqazın kiçik ərazi olduğunu və orada əllidən çox etnik elementin yaşadığı məlum olduğunu nəzərə alsaq, yeni vəziyyət necə olacaq? Kiçik bir qitədə bu qədər dövlət yaradıla bilərmə, daha doğrusu, buna icazə verilə bilərmə? bu etnik elementlərin hansı ölkənin vətəndaşı olacağı kimi suallar ortaya çıxdı. Lakin bu sualları ləğv etmək üçün

Sovet Rusiyasından sonra Müstəqil Dövlətlər Birliyi yaradıldı. Sovet Rusiyası dağıldı, lakin onun yerində yaranan Rusiya Federasiyası demək olar ki, yenidən öz siyasətini həyata keçirməyə başladı. Bütün bunlar göstərirdi ki, Qafqaz üçün çox şey dəyişməyib.

Müqayisə üçün, Qafqazın etnik qarışıqlığı və müxtəlifliyini Balkanlar və Əfqanıstanla müqayisə etmək olar. Lakin Qafqazın etnik və sosial quruluşunun daha mürəkkəb olduğu müşahidə edilir. Bölgədə hər birinin fərqli dil və ya ləhcəyə malik əlliyə yaxın etnik strukturun olduğu məlumdur (Tavkul, 2002). Azəri, gürcü, erməni, abaza, abxaz, adıgey, çərkəz, kabardin, qaraçay, balkar, osetin, çeçen, inquş, avar, ləzgi, dargi, qumuk, noqay, lak, tat, talış, kürd, tabasaran, rutul, saxur, aqul, yakut, qazax, yəhudi, müxtəlif Dağıstan icmaları və s. sadalanan Qafqaz icmaları Qafqazda ən görkəmli etnik qruplar idi (Walker, 1999-2000).

Şimal-Qərbi Qafqazda ən böyük etnik qrup slavyan xalqlarından ibarətdir və onlardan biri olan qazaxların (kozakların) 1990-cı illərdə regionda təsirli gücə çevrilmək üçün göstərdikləri səylər diqqətəlayiq idi (Tiskov və Filippova, 1998). Bu sayda etnik qruplara qarşı bir çox problemlər mövcud idi. Etnik dar düşüncə, öz millətindən kənarda olanlarla əlaqə qurmaq istəməmək, etnik üstünlük hissləri, etnoqrafik və ya digər etnik qruplara qarşı birbaşa düşmənçilik bu fikir ayrılıqlarının ən mühüm səbəblərindəndir (Hüseynov, 1998).

Bütün Qafqazda etnik şüur çox güclüdür və hər bir qrupun öz ana dilinə yüksək səviyyədə bağlılığı az qala ümumi xüsusiyyətdir. Sovet quruluşu həyata keçirdiyi siyasətlə istəmədən etnik şüuru təşviq etdi. Sistemin çökməsi bu şüuru daha da artırdı. Gələcəkdən narahat olan bəzi etnik qruplar nadir hallarda öz aralarında həmrəylik yolunu tutmuşlar. Qafqaz çox zəngin təbiətə malikdir və ciddi əhali problemi yoxdur. Bu amillərin təbii nəticəsi olaraq yoxsulluğun əslində

daha az olması lazımdır. Lakin hər yerdə olduğu kimi burada da həyat səviyyəsi və keyfiyyəti aşağı düşdü, çünki ultramərkəzləşdirilmiş sovet iqtisadi sistemi yerli hakimiyyət orqanlarına öz iqtisadiyyatlarını ağılla idarə etməyə imkan vermirdi. Sənayenin inkişafında regional tələbatın ödənilməsinə diqqət yetirilməyib. Beləliklə, etnik qarşıdurmaların müharibələrə çevrildiyi bölgədə enerji, qida və dərman kimi zəruri ehtiyacların belə qarşılınması çətinləşdi.

Qafqazın şimalında milli birlik və həmrəylik ideyaları ilə birlikdə milli kimlik dərkinin inkişafında müəyyən fiziki şərait mövcuddur. Bunlardan birincisi “riyazi çatışmazlıq”dır, çünki regionda əhali sayı bir milyondan çox etnik qrup yoxdur (Hewitt, 2001). Əhali probleminin digər yan təsiri regionun strateji təhlükəsizliyini təhdid etməsidir. Bu, müəyyən mənada asılı və ya xarici təsirlərə açıq olmağı təbii edir. Rəqəm çatışmazlığı Şimali Qafqazda ümumi dilin inkişafına mane olurdu. Bu vəziyyət həm də rus dilinin daha asan və zəhmət çəkmədən vahid dilə çevrilməsinə imkan verdi və rus dili ümumi razılaşma dili oldu. Milli kimliyin formalaşmasında dilin və əhalinin əhəmiyyəti məlum olduğu üçün bölgədəki etnik qrupların ən böyük qüsuru məhz bu ikisidir.

Bu say qıtlığı və dil problemi davam etdikcə -ki bunu aradan qaldırmaq da mümkün deyil - regionda ümumi kimlik və ya heç olmasa supraidentlik yaratmaq cəhdləri uğursuzluqla nəticələnəcək. İndiki mərhələdə vurğulanması və qarşısı alınacaq ən mühüm məsələ Rusiyanın bölgədəki təsirinin azaldılması olacaq. Xüsusən də Şimali Qafqazda nə qədər ki, Rusiya regionda çox sayda etnik qruplardan əl çəkməsə və ya buna başqa vasitələrlə davam etməsi regionda etnik problemlər və siyasi birlik söylərinin əbədi olaraq davam edəcəyi deməkdir. Şimali Qafqazda milli mənsubiyyətin olmamasının səbəblərindən biri də regionda etatizm haqqında oturmuş bir anlayışın olmamasıdır.

Bölgədə əvvəllər bəzi xanlıqlar yaransa da, etatizm anlayışı olmadığından rusların gəlişindən sonra bu sahədə ciddi inkişaf baş vermədi. Mövcud etnosiyasi vəziyyət region xalqları arasında ümumi “Dağlılar” ideyasının yaranmasına səbəb olub və zaman-zaman demək olar ki, ümumi xalq mənasını daşıyır. Əslində regionda yaşayan qrupların bir-birinə çox yad olduğunu söyləmək olmaz. Bu cür qohumluq hətta təbii müqavimət gücünü artırır. Bu xüsusiyyətlərə millətçilik də daxildir. Kimlik dərkinə alternativ kimi görünərsə də, reallıqda bölgə xarici təzyiqlərdən qorunur, etnik qruplar müstəqil və suveren yaşaması. Onların təhlükəsizliyini təmin etmək baxımından kifayət deyil.

Ən əsası isə rusların bu toplumların arasına gətirdiyi “ayrı millət olmaq” ideyası ilə bölgədə ortaq bir kimlik yaratmaq mümkün deyil. Çünki rusların uzun müddət bölgədə hökmranlıq etmək üçün ən çox üstünlük verdiyi üsul klassik “parçala, hökm sür” siyasətidir. Etnik mənada bir və ya bir neçə ortaq kimliyə malik olmayan, əksinə, “polietnik” quruluşuna görə, dünyanın olduğu kimi, sabah da, təbii ki, etnik problem və kimlik axtarışında olacaq.

Bir tərəfdən təhsil və mədəni inkişaf, dünyadan daha çox məlumat daşıyan bir cəmiyyət; Digər tərəfdən, qapalı sistemdə yaşadığı üçün onun siyasi mədəniyyəti liberal iqtisadi sistemlərdə yaşayan insanlardan fərqli olaraq demokratik cəmiyyətlərdə əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etməmişdir. Belə desək, Sovet Rusiyasının xalqları konservdə inkişaf edən xalqlar idi və qutu açılanda “postsovet xalqı” meydana çıxdı. Başqa sözlə, katolik və lüteran Baltıqyanı, pravoslav Rusiyadan müsəlman Orta Asiyaya qədər uzanan bir qrup.yeni müstəqil respublikalar yarandı və öz milli dövlətlərini yaratmağa başladı”. Yenə də bu araşdırma Sovet Rusiyasından sonra yaranmış dövlətlərə ümumi baxışı, bir sözlə, hər şeydə “keyfiyyətsiz” kimi ifadə edir.

Buna uyğun olaraq siyasi mədəniyyətdə, düşüncədə, iqtisadiyyatda, demokratiya anlayışında, dövlətçilikdə, millətçilikdə, beynəlxalq münasibətlərdə, ictimai həyatda və s. Sahələrdəki keyfiyyətsizliyi bu dövlətlərin infrastrukturu olub, lakin bu, milli dövlətin formalaşmasında ən böyük maneədir. Üstqurumda demək lazımdır ki, normal dövlət inkişafında biz digər etnik qrupların əsas etnik qrup ətrafında integrasiyasını və ya dövlət anlayışı ətrafında birləşmiş polietnik mozaika görürük. Sovet dövründə nə birinci, nə də ikinci baş verdi. Bu ölkələr mahiyyətcə yeni müstəqil dövrə parçalanmış formada daxil oldular. Səbəb isə bütöv bir millətdən ibarət bir ölkənin olmaması idi” (İbrahimov və Özözen, 2002).

Gözlənilir ki, hər hansı bir etnik qrup yaşadığı respublikada əsas xalqın milli-mədəni və sosial həyat xüsusiyyətlərindən təsirlənəcək. Baltıyanı respublikalarda yaşayan rus Özbəkistanda yaşayan rusdan fərqli idi. Buna baxmayaraq, ölkənin həyata keçirdiyi milli siyasət nəticəsində heç bir xalq öz milli kimliyini itirmir, əsas millətə tam integrasiya olunmur. Bu, milli dövlətin formalaşmasına əngəl hesab olunur. Hər bir ölkədə olduğu kimi, bu respublikalarda da cəmiyyət daxilində sosial təsnifat və mədəni fərqlilik mövcuddur (Walker, 1999-2000). Bundan əlavə, bu ölkələr demokratik cəmiyyətlərdə mövcud olan sosial və mədəni strukturlardan uzaqdırlar. Yəni hər iki məsələdə xüsusi sovet təfəkkürü öz təsirini göstərir. Milli dövlətin formalaşmasında bu zehniyyət əsaslı şəkildə fərqli ideyalarla üzləşmişdir. Digər tərəfdən, inkişaf etmiş milli şüur (sosialist modeli) və bir qədər inkişaf etmiş dövlət şüuru var idi.

Məsələn, bütün respublikalarda yaşayan vətəndaşlar yalnız Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının vətəndaşları idilər. Bu, yalnız sovet dövlətçilik şüurunun inkişafına səbəb oldu. Belə hadisələr bəzi respublikalarda (Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan, Latviya, Litva və Estoniya) millətçi hərəkatların formalaşmasına səbəb olmuşdur. Başqa sözlə desək, etatizmin

olmaması millətçiliyi doğurdu. Etatizmin inkişaf etməməsinin ikinci səbəbi müstəqilliyin “alınmaması”, “verilməsi” idi (İbrahimov və Özözen, 2002). Bəzi tədqiqatçılar ümumilikdə bütöv hesab edilən Qafqazı cənub və şimal hesab etdiyi halda, bəzilərinə görə Cənubi Qafqaz Qafqazdan kənardadır. Bu gün bölgədə Şimali Qafqaz (Adıgeya, Çeçenistan, Dağıstan, İnquşetiya, Kabardin-Balkar, Qaraçay-Çərkəz və Şimali Osetiya) və Cənubi Qafqaz (Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan) kimi iki yerə bölünür; üç müstəqil dövlət (Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan), səkkiz muxtar respublika (Abxaziya, Acarıstan, Çeçenistan, Dağıstan, İnquşetiya, Kabardin-Balkar, Şimali Osetiya, Naxçıvan) və dörd muxtar vilayət (Adıgeya, Qaraçay-Çərkəz, Cənubi Osetiya, Naqornosetiya) mövcuddur.

Belə qarışıq etnik quruluşa və süni inzibati sərhədlərə malik bir bölgədə sovet hakimiyyətinin sona çatması ilə birlikdə millətçi hərəkətlərin canlanması təəccüblü deyil (Göl, 2002). Maraqlısı odur ki, burada maraqlı bir oxşarlıq var. Oxşar problemlər əslində 1917-ci il rus inqilablarından sonra yenidən yaşandı. Lakin 1917-21-ci illərdə baş verən milliyyət və kimlik problemlərindən sonra Qafqaz 1921-ci ildən yenidən Rusiyanın tərkibinə daxil oldu. Sovet Rusiyası ilə bu birlik etnik və milli kimlik problemlərinin qaçılmaz olaraq təxirə salınması demək idi.

Rusiya Federasiyaya daxil olan 25 respublikadan 21-i qeyri-ruslardır. Ümumilikdə 11 muxtar vilayətin əhalisi də əsasən qeyri-ruslardır. Digər tərəfdən, Rusiyanı tərk edən ölkələrin 20%-i hələ də ruslardır. Federasiya daxilində rus olmayan xalqların əhalisi 30 milyona çatdı. Bu xalqlar uzun müddətli zülm və assimilyasiya müstəmləkəçiliyinə baxmayaraq, öz milli kimliklərini qoruyub saxlaya bildilər. Nəzərə alsaq ki, Tatarıstan və Çeçenistan əvvəldən Rusiya Federasiyası ideyasına qarşı olublar və hələ də razı deyillər (Matteeva, 1999), federasiyanın həm də süni bir birlik olduğu və mövcud

münasibətləri əks etdirmədiyi qənaətinə gəlmək olar. Yeni imperiyanın, arxa bağçası kimi gördüyü müstəqil respublikaları qurmaq həvəsi ilə bu respublikaları müstəmləkə etmək üçün yerləşdirdiyi ünsürlərdən və müstəmləkəçilik dövründən qalan işbirlikçi kadrlardan istifadə edərək yeni işğal və müstəmləkə dövrünə başlaya bilər (Özdağ, 1996).

Nəticə

Sonda Qafqazda sülhün və təhlükəsizliyin bərpası, kimlik münaqişələrinin və problemlərin aradan qaldırılması üçün bəzi tövsiyələrin verilməsi məqsəduyğun olardı. Keçmişdə Qafqazda milli kimliyin yaradılması üçün ən mühüm tədqiqatlar “Qafqaz Federasiyası” mövzusunda aparılırdı. 1917-18-ci illərdə Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan arasında, 1934-cü ildə isə Azərbaycan, Şimali Qafqaz və Gürcüstan arasında qurulmağa çalışan bu təşəbbüs uzun müddət ərzində həyata keçirilə bilmədi. 1990-cı illərdə yenidən tətbiq olunsada, daha doğrusu həyata keçirilməsi istənilsə də, ondan heç bir nəticə əldə oluna bilmədi. Sovet Rusiyası dağılandıdan sonra belə bir federasiya cənubu əhatə etməsə də, heç olmasa Şimali Qafqaz xalqları arasında yaranmalıdır. Əks halda regionda etnik parçalanma və milli kimlik problemi öz həllini tapmayacaq, tarixi Rusiya siyasəti davam edəcək və bölgə xarici müdaxilələrə açıq olacaq. Bu qədər böyük etnik müxtəlifliyin olduğu bir ərazidə milli dövlət quruluşu gözlənilməsə də, ən azından federasiyanın yaradılmasının bölgədəki qeyri-sabitliyin aradan qaldırılmasına əhəmiyyətli töhfə verəcəyi gözlənilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Alpargu. M, (1998) “İkinci Dünya Savaşı’nda Sovyetlərin Kafkasya’daki Tehcir (Sürgün) Uygulamaları”, Altıncı Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, İkinci Dünya Harbi ve Türkiye, Ankara.

2. Bölükbaşı. S, (2001) “Nation-Building in Azerbaijan: The Soviet Legacy and the Impact of the Karabakh Conflict”, Identity Politics in Central Asia And the Muslim World, Nationalism, Ethnicity and Labour in the Twentieth Century, Edited by Willem Van Schendel and Erik J. Zürcher, London-Newyork.
3. Göl. A, (2002) “Azerî Ulusal Kimliğinin Yapılandırılmasındaki Sorunlar”, Bağımsızlıkların 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri, Editörler: Emine Gürsoy-Naskali, Erdal Şahin, Haarlem, Hollanda.
4. İbrahimov. A, Özözen. S, (2002) “Sovyet Sonrasında Yeni Bağımsız Türk Cumhuriyetleri: Sorunlar ve Gerçekler”, Bağımsızlıkların 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri, Editörler: Emine Gürsoy-Naskali, Erdal Şahin, Harlem, Hollanda.
5. Özbek. N, (1996) “Rus Dış Politikasında Yeni Yönelimler ve Türk Cumhuriyetleri”, Avrasya Dosyası, Rusya Kafkasya Özel.
6. Tavkul. U, (2002) Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya, İstanbul.
7. Tisko. V. A., Filippova. E. İ., (2000) Eski Sovyet Ülkelerinde Etnik İlişkiler ve Sorunlar, Kuzey Kafkasya, Yıllık Rapor 1998, Ankara.
8. Özdağ. M, (Kış 1996) “Türk-Rus İlişkilerinin Geleceği”, Avrasya Dosyası, Rusya Kafkasya Özel.
9. Huseynov. R. A., (1998) “Ethnic Situation in the Caucasus”, Caucasus: War and Peace, The New World Disorder and Caucasia, Edited by Mehmet Tütüncü, Harlem, Nedherlands.
10. Matteeve. A, (1999) The North Caucasus, Russia’s Fragile Borderland, London.
11. Matveeva. A, (2002) The South Caucasus: Nationalism, Conflict and Minorities.
12. Walker. E. W, (1999-2000) Russia’s Soft Underbelly: The Stability of Instability in Dagestan, Berkeley.
13. Black. J. K, (May 2000) “Ethnic Conflict and Pipeline Politics in the Caucasus”, USA Today (Periodical), vol. 128/no. 2660.

14. Hewitt. G, (2001) “Conflict in the Caucasus”, Asian Affairs, London, vol, 32.

ПРОБЛЕМА ТРУДОУСТРОЙСТВА ВЫПУСКНИКОВ ВУЗОВ

Аразова Хаяла Ровшан
магистрантка II курса
xevale9898@inbox.ru

Интеграция нашего региона в мировую экономику, а также регулирование социально-экономических процессов внутри общества с целью стабильного развития страны способствует к рассмотрению проблемы трудоустройства выпускников вузов как одной из главных проблем. В современном мире, в условиях рыночных отношений, выпускникам вузов не всегда удастся найти работу по специальности. Выпускники стремящиеся найти работу по специальности до получения работы являются безработными. Для государства отрицательные стороны безработицы является повышение расходов на органы службы занятости (пособия по безработице); снижение объема производства ВВП, т. е. снижение налоговых поступлений. Надо отметить также, что по закону АР о трудоустройстве Часть I Основные положения Статья 1 Трудоустройство граждан сказано, что «Граждане имеют исключительное право тратить свой производительный и творческий труд. Принуждение к любой форме труда не допускается, кроме случаев, специально определенных законодательством. Неисполнение гражданами своих обязанностей не может являться основанием для привлечения их к административной, уголовной и иной ответственности» [2]. Отсюда вытекает, что процесс трудоустройства гражданина является его свобо-

дой воли. В этом и заключается актуальность и сложность данной проблемы.

Проблема трудоустройства совмещает в себе проблему занятости и безработицы. Длительное отсутствие работы у выпускника по специальности влечет за собой снижение его квалификации, даже если он является частью занятого населения. В данном случае государство теряет специалиста, что влечет нехватки человеческих ресурсов в других частях рынка труда. Для личности безработица является ухудшение качества жизни, депрессией; для общества в целом – социальная напряженность и сильно выраженное неравенство [3].

Целью всякого исследования связанного с трудоустройством, должно быть повышение уровня общественного благополучия. Решение вышеперечисленных проблем может быть достигнуто посредством комплексного подхода, вмещающего в себя и экономические, и социологические методы анализа причин возникновения данной проблемы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Генкин Б. М. Экономика и социология труда. – 3-е изд., доп. – М.: НОРМА, 2001. – 448 с.
2. <https://e-qanun.az/framework/6629> AR Əhali məşğulluğu ссылка была использована в 18.10.2022
3. <https://euroasia-science.ru/ekonomicheskie-nauki> ссылка была использована в 19.10.2022

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ CƏMİYYƏTDƏ SOSIAL PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI

Bayramova Aytən Altay
BDU-nun II kurs magistrantı
aytenbayramova83@gmail.com

Müasir dövrdə qloballaşma cəmiyyət, insan ilə təbiət arasında qarşılıqlı əlaqələrin inkişafı ilə səciyyələnməkdədir. Qloballaşma şəraitində cəmiyyət günü-gündən inkişaf edir. Bununla bərabər hazırda ictimai tərəqqi eyni zamanda da bir sıra global, ümumbəşəri problemlər yaradır ki, bəşəriyyətin bu günü ilə gələcəyi, dünya sivilizasiyasının taleyi, onların həllindən çox bağlıdır. Həmin global problemlərə nələri aid etmək olar? Göstərmək olar ki, bəzən onların tərkibinə hal-hazırda qarşıda duran bütün təbii - elmi, elmi-texniki, siyasi və sosial problemləri aid edirlir. Bu cür yanaşdıqda global problemlər cəmiyyətin həyatında daim olub və gələcəkdə də olmaqda davam edəcəkdir.

Hər şeydən əvvəl, bu problemlər öz mahiyyəti baxımından bütün bəşəriyyətin mənafeyini ifadə edən və eyni zamanda perspektivdə is onun gələcəyini aşkar edəcək ümumbəşəri xarakterli problemlər sayılır. Digər yəndən isə, bura elə problemlər daxildir ki, onlar sözün əsl mənasında bölgələrdə cəmiyyətin inkişafının obyektiv amili olaraq çıxış etməkdədir. Həmçinin onlar elə problemlərdir ki, əvvəlki dövrlərdə bu məsələlərin həll edilməməsi bəşəriyyətin gələcəyinə ciddi təhlükə törətməkdədir, belə ki, cəmiyyətin gələcək tərəqqisi sayəsində onlar gecikmədən həll edilməlidir.

Bir cəmiyyətdə hər hansı bir ayrı-seçkiliyin bir problem olduğuna dair məlumat olduqda, bu problemin görmə dəyişikliyi orada başlayır. Yəni və məsələn, əvvəlki əsrlərdə

qadınlara qarşı cinsi ayrı-seçkilik normal sayılırdı, onları daxili sahədə qalmağa məcbur edən qaydalar və qanunlar var idi.

Tarixdə müəyyən qadınların yaşadığı qarşıdurmalar səbəbiylə bu vəziyyət dəyişməyə başladı, təhsil, iş və siyasətə girişlərinə imkan verdi: əvvəllər cinsi ayrı-seçkilik problem deyildi; Mövcud bir cəmiyyət onu qoruyursa, elədir.

Sosial problemlər Bunlar müxtəlif cəmiyyətlərin əziyyət çəkdiyi və əhalinin bəzi sektorlarını digərlərindən daha çox təsir edən çətinliklərdir. Ümumiyyətlə, cəmiyyətlərin inkişafına mane olan və ya məhdudlaşdıran adekvat bir yaşayış səviyyəsinə çata bilməmələri ilə əlaqəli sosial sektorların əziyyət çəkdikləri narahatlıqlara istinad edirlər.

Sosial problemlərə misal olaraq cinayət, narkotik maddə asılılığı, irqi və ya cinsi ayrı-seçkilik və ya yoxsulluq deyilir. Çətinliklər yaşadıkları və sosial sektorları əziyyət çəkdikləri üçün bunların həllinə cavabdeh olan əsas dövlətdir.

Bununla yanaşı, aşkar edilmiş sosial problemləri aradan qaldırmaq və hökumətlərinə cəmiyyətlərinin insanlarını öz potensiallarını tam inkişaf etdirə biləcəkləri daha ədalətli məkanlar yaratmasına kömək etmək olan qeyri-hökumət təşkilatları da var.

Bəşəriyyətin bütün tarixi ərzində tədricən yaranmış və indiki dövrdə isə kəskin formada çıxış edən global problemlərin əmələ gəlməsi aşağıdakı iki üsul ilə baş veribdir:

Tarix boyu və bəşəriyyət mövcud olduğu gündən bəri sosial problemlər bunun bir hissəsi olmuşdur. Vaxt keçdikcə bu problemlər dəyişir və inkişaf edir, lakin mövcudluğundan heç vaxt vaz keçmirlər.

Dünyadakı bütün ölkələrin və cəmiyyətlərin sosial problemləri var, lakin bunlar nə qədər az olsa, bu cür cəmiyyətlərin inkişafı bir o qədər çoxdur, çünki inkişafın göstəricisidir.

-İlk olaraq, onlar bir tərəfdən insan ilə onun şüurlu fəaliyyətinin inkişafı, insanla təbiət arasındakı əlaqələrin

təkmilləşməyi nəticəsidir. Həmin əmək alətlərinin təkmilləşməyində, cəmiyyətin maddi mədəniyyəti ilə istehsalın inkişafında ifadə edilir.

-Digər tərəfdən isə, qlobal problemlərin yaranmağı, dərinləşməsi, bəşəriyyətin gələcəyi üçün təhlükəyə çevrilməyi xeyli şəkildə sosial tərəqqinin ziddiyyətli təbiəti ilə izah edilir.

Qlobal problemlərinin həll yollarını işləyib hazırlamaq ilə gerçəkləşdirmək üçün ilk olaraq onların mahiyyəti ilə yaranma səbəbləri araşdırılmalıdır. Bir sıra qlobalist nəzəriyyələr həmin problemləri fatalist mövqedən izah etməklə, onların labüdlüyünü, qarşısızlıq olduğunu sübuta yetirməyə çalışırlar. Onların fikrinə görə həmin problemlər labüd şəkildə və avtomatik surətdə faciəli sonluqlara gətirib çıxarmalıdır. Həmin mövqe doğru sayılmır. İstər hazırkı şəraitdə mövcud olan, istərsə də gələcəkdə əmələ gələ biləcək qlobal problemləri mütərəqqi ictimai qüvvələrin fəaliyyətini, baxış və məqsədlərinin birləşdirmək sayəsində tam həll etmək olar.

Beləliklə, qlobal problemlərə elə təbii, elmi-texniki, sosial-siyasi problemlər aiddir ki, onları bütün bəşəriyyətin gərgin, ümumi əməyi ilə birgə səyləri sayəsində həll etmək olar. Onlar bir dövlətin və dövlətin gücü ilə, yerli ya da regional miqyasda həll edilən bilməz.

ƏDƏBİYYAT

1. A.N.Abbasbəyli. Beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya., Bakı 2007, s. 150-152
2. Rəbiyyət Aslanova. Qloballaşma və mədəni müxtəliflik., Bakı 2004, s.11
3. <https://az.warbletoncouncil.org/ejemplos-de-problemas-sociales-16401>

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ТЕРРОРИЗМ КАК ГЛОБАЛЬНАЯ ПРОБЛЕМА СОВРЕМЕННОСТИ

Фахраддин Фидан Натиғ
магистрант II курса БГУ
fakhraddinfidan@gmail.com

Терроризм – один из вариантов тактики политической борьбы, связанный с применением идеологически мотивированного насилия.

Суть терроризма – насилие с целью устрашения. Субъект террористического насилия – отдельные лица или неправительственные организации. Объект насилия – власть в лице отдельных государственных служащих или общество в лице отдельных граждан (в том числе иностранцев, или госслужащих иных государств). Кроме того – частное и государственное имущество, инфраструктуры, системы жизнеобеспечения. Цель насилия – добиться желательного для террористов развития событий – революции, дестабилизации общества, развязывания войны с иностранным государством, обретения независимости некоторой территорией, падения престижа власти, политических уступок со стороны власти и т.д.

Международный терроризм по своему содержанию и основным формам проявления представляет собой сложное социально-политическое явление. Его опасность возрастает особенно сильно в период отказа от войн как способа решения межгосударственных проблем, ввиду их опасности для жизни на Земле, возможности гибели всех стран даже в локальных войнах. В 2000 г. было совершено 423 международных террористических акта, что на 8% больше по сравнению с 1999 г. В течение года были убиты 405 и ранен 791 человек (по сравнению с 233 убитыми и 706 ранеными в 1999

г.). Сентябрь 2001 г. вошел в мировую историю беспрецедентной по чудовищности замысла и многочисленности жертв террористической акцией.

Термин «международный терроризм» определен противоречиво как в научных источниках, так и в официальных международных документах. Это одно из отражений сложности данного понятия. Договориться всем странам по этому вопросу пока не удастся из-за различий в политических подходах. Здесь отражаются противоположные оценки многих реалий современной международной жизни. Сказывается отсутствие однозначных квалификаций проявления насилия на международном уровне как преступлений международного характера. Это говорит еще и том, что многие страны расходятся в понимании международной и национальной безопасности, имеют различные правовые системы и, самое главное, осознают противоречивость национальных интересов, не желают связывать себя твердыми обязательствами, исключающими применение ими открытого или тайного насилия во внешней политике. Знаменательно в этом плане утверждение в Токийской декларации ЕС 1986 г., что такая разновидность терроризма, как «международный терроризм», вообще не нуждается в специальном определении

Неопределенность и расширительное толкование термина «международный терроризм» явно просматриваются в определении, представленном в ООН Великобританией, согласно которому к международному терроризму могут быть отнесены «такие действия отдельных лиц или групп лиц, которые при любых обстоятельствах являются недопустимыми, например, если эти действия затрагивают невиновных лиц, то есть лиц, не имеющих отношения к цели политических актов».

К основным же причинам терроризма можно отнести:

обострение противоречий в политической, экономической, социальной, идеологической, этнонациональной и правовой сферах;

нежелание отдельных лиц, групп и организаций пользоваться принятой для большинства общества системой уклада жизни и стремление в получении преимуществ путем насилия;

использование террористических методов отдельными лицами, организациями, государствами для достижения политических, экономических и социальных целей.

В условиях постоянно нарастающей опасности, связанной с активизацией деятельности всевозможных экстремистских, неонацистских, религиозно-фанатических и националистических организаций, угрожающих миру и стабильности, международное сообщество обязано исходить из необходимости того, что борьба против этой угрозы является как бы живым организмом, который призван совершенствоваться и быть адекватным существующим и прогнозируемым вызовам и рискам. Если в вопросах борьбы с терроризмом будет доминировать так называемый принцип разных подходов, учитывающий конкретные геополитические приоритеты, тогда ситуация может выходить из-под контроля и в таком случае не исключена возможность наступления момента, когда дадут о себе знать серьезные кризисные явления в международных делах. В этом случае исправить положение будет чрезвычайно сложно.

Безусловно в борьбе против современного терроризма необходимы меры системного характера, которые, с одной стороны, препятствовали бы незаконному обороту оружия и наркотиков, а, с другой – выработали бы эффективный механизм по блокированию всевозможных источников

финансирования террористических операций и др. Без всего этого любые меры против терроризма и его сегментов не могут быть успешными с точки зрения обеспечения всеобщего мира и стабильности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Held D., McGrew A., Goldblatt D., Perraton J. Global Transformations. Politics, Economics and Culture. Oxford, 2000
2. Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России N3 (27) 2005
3. Антипенко А.Ф. Механизм международно-правового регулирования борьбы с терроризмом: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. М., 2004

ПРОБЛЕМА САМОРЕАЛИЗАЦИИ ЖЕНЩИН ПРЕДПРИНИМАТЕЛЕЙ

Гурбанова Айтен Рамиз
магистрантка II курса
ayten.rq@gmail.com

Предпринимательство играет ключевую роль в развитии любого общества. Развитие предпринимательской культуры являются главными критериями индустриального развития и роста. Мировая экономика зависит от участия обоих полов и женщины являются развивающейся экономической силой, которая не может быть незамечена обществом.

Глобальный рынок и женщины часто используются в одном предложении и статистика показывает, что женщины могут быть успешными предпринимателями. Женское предпринимательство это процесс где женщина организует все факто-

ры производства, учитывает риски и обеспечивает трудоустройство для других. Можно также дать следующее определение предпринимательству: предпринимательство это комбинация уже существующих материалов, трудовых сил и инноваций.

Женщины связаны с множественными ответственностями, они хотят быть успешными работниками и стараются выполнять свои рабочие обязанности. Одновременно они хотят быть хорошими жёнами, хорошими матерями и хорошими домохозяйками. Женщина хочет исполнить свой статус в обществе и быть уважаемыми другими членами её семьи. Её предрасположенность к выполнению всех этих обязанностей является преградой её успеху.

К сожалению лишь малая часть женщин становятся предпринимателями, по причине традиционных ценностей и общественных предубеждений.

Первый преградой является недоступность финансов, которая одновременно исключает возможность находить связи с целью обучения процессу получения капитала. Вторая проблема определяется как отсутствие уверенности в себе и в своих способностях управления бизнесом. Третьей преградой является желание достижения максимально оптимального баланса работы и личной жизни.

Для того чтобы более подробно раскрыть картину гендерного разрыва необходимо рассмотреть следующую статистику. В Азербайджане на момент января 2022-го количество индивидуальных предпринимателей составляет 1 168 921 человек. Из них 250 231 женщины и 918 690 мужчины. Женщины лидируют только в сфере образовательного предпринимательства, из указанных 10 сфер. Основными же сферами деятельности женщин являются сельское хозяйство, лесное хозяйство и торговля [2].

Таким образом, можно сделать соответствующий вывод, что главной задачей на сегодняшний день должно быть созда-

ние стратегий для привлечения большего количества женщин в предпринимательскую сферу и оказание организованной поддержки.

ЛИТЕРАТУРА

1. Enterprising Women in Transition Economies / Edited by F.Welter, D.Smallbone and N.Isakova //Ashgate, England, 2006. – 240 с.
2. “Azərbaycanda qadınlar və kişilər” adlı statistik məcmuə, 2022 - <https://www.stat.gov.az/source/gender/?lang=en>
3. Лапуста, М. Г. Предпринимательство : учебник / М. Г. Лапуста. – Изд. испр. – Москва : ИНФРА-М, 2020. – 384 с.

BEYNƏLXALQ TERRORİZM ANLAYIŞI

Qasimov Zülfüqar İlqar oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı
zulfuqar.qasimov.1998@gmail.com

Müasir siyasi ədəbiyyatda geniş istifadə edilən anlayışlardan biri də terror anlayışıdır. Bu anlayışın meydana gəlməsinin tarixi qədim dövrlərə təsadüf edir. Tarixi qədim olmasına baxmayaraq terrorizm anlayışının siyasi elmi ədəbiyyatlarda hamı tərəfindən qəbul edilmiş vahid tərif yoxdur. Çünki terror müxtəlif çalarlara, səbəblərə malikdir və hər bir dövlətdə bu proseslər fərqli istiqamətə gedir. Lakin ümumi məqsəd mövcuddur. Məqsəd insanlara psixoloji təsir göstərmək, siyasi maraqları dikə etmək və öz niyyətlərini qəbul etdirməkdən ibarətdir. Terror anlayışının tərifinə baxdıqda burada müxtəlif fikirlərin olduğunu görürük.

Bir qrup tədqiqatçılara görə terror qısaca, qaydasız və təşkilatlanmış bir şəkildə siyasi məqsədə çatmaq üçün edilən şiddət hərəkətidir. Bir digər qrup tədqiqatçılara görə isə terror siyasi

məqsədli bir şiddət fəaliyyətidir. Digər bir anlayışa görə, təşkilatlanmış və qanunsuz şiddət hərəkətidir. Beynəlxalq Sosial və Davranış Elmləri Ensiklopediyasına görə isə terror hər cür ideologiyaya xidmət edən, dövlətlər tərəfindən dəstəklənə bilən, siyasi məqsədli şiddət təhdidi və ya şiddət hərəkətidir [2, s.2].

Terrorun əsas əlaməti onun şiddət, qorxu və təsir göstəricilərinin olmasıdır. Məhz terror sözünün mənası da latıncadan tərcümədə qorxutmaq, təsir etmək, çəkindirmək mənasına gəlir. Türk mənbələrində isə terror sözünün sinonimi “tədhış” hesab edilir.

Bu təriflərlə yanaşı bir çox alimlərin fikri də bu sahədə ciddi müzakirə obyektinə olmuşdur. Onlardan bir də Vebel hesab olunur. Vebele görə terror yaşamı təhdid edən təhlükəyə qarşı mübarizə addımını, tanımlanmayan, əzici, mənəvi iztirab xüsusiyyətlərini ifadə edir. Başqa bir ifadə ilə terroristlər həyata keçirdiyi fəaliyyətlər əlaqələri ilə əlaqələnmədiyini ən üst səviyyəyə çıxararaq insanları idarəetmə məqsədi güdməkdədir [1, s. 7].

Terrorçu qruplaşmalar müəyyən ərazidə idarəetməni həyata keçirmək üçün dövlət hakimiyyətini həmin ərazilərdə zorla, silah gücünə devirməklə öz hakimiyyətlərini qururlar. Bəzən terroru hakimiyyəti ələ almaq üçün metod olduğu da bildirilir. Əslində bu tərif bir qədər terrorun məqsədlərinin hüquqi prizmaya yaxınlaşdırılması kimi də xarakterizə edilə bilər.

Şimitə görə isə terror Veberin verdiyi tərifə bənzər olaraq fərdi və kollektiv olaraq yaşamı təhdid edən təhlükəyə qarşı hiss edilən güclü qorxunun səbəb olduğu ruhi vəziyyətdir [3. s. 2].

Şimit terrora və ya terrorizmə psixoloji aspektdə yanaşırdı. O hesab edirdi ki, terrorun əsas məqsədi insanları psixoloji cəhətdən özündən asılı hala salmaq, qorxutmaq və ya onlarda psixoloji travmalar yaratmaqla insan kütlələrini istədiyi kimi yönləndirməkdir. Bu baxımdan terror yalnız bir fərdə deyil, ümumilikdə kütlənin psixologiyasına hesablanmış və bu

istiqlamətdə görülən tədbirlərin kompleksini təşkil edir. Dini pərdə altında terrorun fəaliyyəti də məhz bu baxımdan vacib amildir. Çünki din cəmiyyətin əsas istiqamətverici amilidir. İnsanın həyatı boyu dini təsirlərdən və ya dini psixologiyadan çıxış edərək hərəkət etməsi, öz davranışlarını dini inanclara uyğunlaşdırması ümumilikdə cəmiyyəti yönləndirən faktordur.

Terrorizmin tərfi zamanın tələbinə uyğun olaraq formalaşır və inkişaf edir. Yəni XIX əsrdə terrorizmə verilən tərf XX əsrdə, XX əsrdə verilən tərf isə müasir dövrdə terrorizmin xüsusiyyətlərini əks etdirmir. Çünki hər bir dövrdə mövcud baxışlar, siyasi düşüncə və maraqlar bir-birindən kəskin sürətdə fərqlənir. İnsanların istəkləri dəyişir. Məhz bu səbəbdən terrorizmin tərfi də müasir dünya düzəlinə uyğunlaşdırılır. Stiven Sloan hesab edir ki, terrorizmin məqsədi heç zaman dəyişməmişdir. O hər bir dövrdə eyni məqsədə xidmət etmişdir. Eləcə də zorakılıq aləti olması terrorizmin dəyişməz əlamətidir. Hansı ki, hər bir dövrdə zorakılıq siyasi alət kimi terrorizmdə vacib element idi.

ABŞ Dövlət Departamenti: Terrorizm “əvvəlcədən düşünülmüş, siyasi motivli zorakılıqdır, submilli qruplar və ya gizli dövlət tərəfindən qeyri-döyüş hədəflərinə qarşı agentlər tərəfindən həyata keçirilir [14].

Terroru anlamaq üçün terrorun məqsədlərini bilmək vacib amildir. Qeyd edək ki, terrorizm və ya terrorun səbəbləri ilə yanaşı onun məqsədlərinin üzə çıxarılması bu terrorun mahiyyətini öyrənməkdə əsas nüanslardan biridir. Hər bir terror təşkilatı, terror əməlləri müxtəlif məqsədlərə görə həyata keçirilir.

1. Rejim dəyişikliyi
2. Ərazi dəyişikliyi
3. Siyasi dəst-xətdə dəyişiklik
4. Sosial idarəetmə
5. Status-kvonun davamı

Bütün hallarda terrorizm dövlətin istər siyasi, istər iqtisadi, istərsə də, mədəni inkişafının qarşısının alınması məqsədilə həyata keçirilir. Əlbəttə əsas məqsəd özlərinin istədiyi şəkildə həmin ölkənin idarə edilməsidir.

ƏDƏBİYYAT

4. Doğan B. Terörizmin uluslararası hukuktaki yeri, dəyişən boyutları və el-kaide örneği. Çankaya, 2020, 159 s.
5. Ündücü C.A., Uluslararası Sistem ve Terörizm Arasındaki İlişki // Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi., 2011, №1, s. 1-20
6. Alex P. Schmid. The Routledge Handbook of Terrorism Research. London: Routledge, 2011, s. 2-3.
7. <https://1997-2001.state.gov/global/terrorism/1996Report/1996index.html>

44 GÜNLÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏ ERMƏNİSTANIN HƏRBİ-SİYASİ İFLASI

Qurbanova Fidan
BDU-nun II kurs magistrantu
fidan_qurbanova_2018@mail.ru

Ermənistanla Azərbaycan arasındakı münaqişə Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik və sabitlik üçün əsas təhdid təşkil edirdi. Bu münaqişə insanların əziyyət çəkməsinə və əhalinin bir yerdən başqa yerə köçməsinə səbəb oldu. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 1993-cü ildə münaqişə ilə bağlı qəbul etdiyi bütün işğalçı qüvvələrin Azərbaycan ərazilərindən dərhal və qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb edən dörd qətnaməyə (822, 853, 874, 884) baxmayaraq, Ermənistan işğalını davam etdirdi və bununla da, beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərini pozdu. Beynəlxalq ictimaiyyətin münaqişənin həllinə kömək etməklə bağlı laqeydliyi sülh prosesini çıxılmaz vəziyyətə gətirdi.

1990-cı illərin ortalarından etibarən ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədr ölkələrinin vasitəçiliyi ilə həyata keçirilən diplomatik danışıqlar müddətində münafişənin həlli üçün 2007-ci ildə tərtib edilən və 2009-cu ildə yenilənən Madrid prinsipləri də daxil olmaqla bir neçə “mexanizm” hazırlandı. Bu prinsiplər Laçın və Kəlbəcər rayonları üçün xüsusi üsullar tətbiq edilməklə Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin Dağlıq Qarabağ bölgəsinə bitişik işğal olunmuş ərazilərdən çıxarılmasını və sonradan status üçün səsvermə keçirilənə qədər bölgə üçün müvəqqəti beynəlxalq təhlükəsizlik tədbirlərinin qurulmasını nəzərdə tuturdu.

Azərbaycan tərəfi hər zaman münafişənin sülh yolu ilə həllində maraqlı olmuşdur, lakin Ermənistan tərəfi bu məsələdə gərginliyi azaltmaq sahəsində heç bir addım atmırdı. 2018-ci ildə Ermənistanda hakimiyyət dəyişikliyindən sonra sülh sazişinə ümid yaranmışdı, lakin Ermənistan Baş Nazirinin 2020-ci ilin əvvəlində Madrid prinsiplərini şübhə altına alan fəaliyyəti zaman Ermənistanla Azərbaycan arasındakı gərginlik dahada kəskinləşdi. Bununla yanaşı, Nikol Paşinyan danışıqların formatı ilə bağlı şübhələrini ictimaiyyətə çatdıraraq sülh danışıqlarını pozmuş oldu və bu isə bölgədə gərginliyin artmasına gətirib çıxardı.

Ardıcıl təxribatlar, xüsusilə 2020-ci ilin iyulunda Azərbaycanın Tovuz rayonu istiqamətində sərhəddə baş verən toqquşmalar bölgədəki bütün sülh söylərinə zərbə vurdu. Tovuz rayonu Azərbaycanın mühüm nəqliyyat və enerji yollarını qlobal bazarlara bağlayan strateji bir bölgədir. Məsələn, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri (BTC), Cənubi Qafqaz təbii qaz boru kəməri (SCP) və Bakı-Tbilisi-Qars (BTK) dəmir yolu Tovuz rayonundan keçir.

Bununla yanaşı, Ermənistan tərəfi digər məqsədyönlü təxribatlar həyata keçirirdi. Ölkə cəbhə xətti boyunca kəşfiyyat və təxribat işlərini gücləndirdi və avqustun 23-də Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi erməni təxribat qrupunun komandanı baş

leytenant Qurğın Albəryanın ələ keçirildiyini açıqladı. İyul toqquşmalarından sonra Azərbaycan Ermənistan sərhədindən hər an təxribatlara hazır olduğuna dair xəbərdarlıq etdi. Belə hallardan biri, 22 sentyabrda baş verdi. Azərbaycan Ermənistan Silahlı Qüvvələri tərəfindən daha bir hərbcinin öldürüldüyünü açıqladı.

Ermənistan ordusu 27 sentyabr 2020-ci ildə Azərbaycana qarşı genişmiqyaslı hərbi təxribatlar törətdi. Bu eskalasiya 1990-cı illərdən bəri ən böyük və ciddi eskalasiya idi. Elə həmin gün Azərbaycan ordusu mülki əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün genişmiqyaslı hərbi əks-hücuma keçdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan ordusu əsasən BM-30 Smerç, “Toçka-U” taktiki raket sistemi və Skad raketini kimi rus silahlarından, Azərbaycan isə Rusiya istehsalı olan silahlarla yanaşı, müasir Türkiyə və İsrail silahlarından və PUA-lardan fəal şəkildə istifadə edirdi. Erməni Silahlı Qüvvələri həm canlı qüvvə, həm də silah baxımından ağır itkilər verdi.

Oktyabrın 4-də Azərbaycanın Mingəçevir şəhəri Ermənistan tərəfindən raket hücumuna məruz qaldı. Ermənistan Mingəçevirin elektrik stansiyasını və su anbarını hədəf aldı. Azərbaycanın hava hücumundan müdafiə sistemi bu hücumu zərərsizləşdirərək böyük bir ekoloji fəlakətin qarşısını aldı. Müharibə zamanı erməni qüvvələri Toçka-U və BM-30 Smerç raketlərindən istifadə edərək Gəncə və Bərdə şəhərlərinə də hücum etdilər.

Müharibə 2020-ci il noyabrın 10-da, Azərbaycan, Ermənistan və Rusiyanın Üçtərəfli Bəyanat imzalaması ilə başa çatdı. Bu razılaşmaya əsasən, Qarabağ bölgəsinə 1960 atıcı silahlı hərbi qulluqçu, 90 zirehli şəxsi heyət daşıyıcısı, 380 ədəd avtomobil və xüsusi texnika yerləşdirildi. Ağdam rayonunda atəşkəsə nəzarət üçün Atəşkəsə nəzarət üzrə Rusiya-Türkiyə Birgə Monitoring Mərkəzi yaradıldı. Bölgədə davamlı barış üçün Türkiyənin sülh prosesində iştirakı çox vacibdir və üçtərəfli bəyannamə hərbi əməliyyatları dayandıran

əhəmiyyətli bir sənəd oldu. 10 Noyabr Üçtərəfli Bəyanata əsasən, Ermənistan Ağdam, Kəlbəcər və Laçın rayonlarını Azərbaycanın nəzarətinə qaytarır, Azərbaycan tərəfi isə Ermənistanla Qarabağda yaşayan ermənilər arasında humanitar əlaqə olaraq istifadə ediləcək Laçın Dəhlizinin təhlükəsizliyinə zəmanət verir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Xalq qəzeti”, 23 sentyabr 2021-ci il
2. Müzəffərli N, İsmayilov E. Azərbaycanın post-konflikt ərazilərinin bərpası: konseptual əsaslar – Bakı: 2010 , 270 səh.
3. Rzayev R. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində Azərbaycanı zəfərə aparan yol – Bakı: 2021- 230 səh.
4. Sadıqov B. Xilaskar İlham Əliyev – Bakı: 2021- 320 səh.

SSRİ-NİN SÜQUTUNDA MILLİ-ETNİK MÜNAQIŞƏLƏRİN ROLU

Coşqun Abdullayev
Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı

Müasir dövrdə son dərəcə aktuallıq kəsb edən məsələlərdən biri XX əsrin 80-90-cı illərində SSRİ-nin dağılması, dünya sosializm düşərgəsinin kapitalizm sistemi ilə qarşıdurmada məğlub olaraq iflasa uğraması, uyğun olaraq dünya nizamında baş vermiş qlobal dəyişikliklərin nə dərəcədə qanunauyğun olması, onun labüdlüyü məsələsidir.

Suverenlik uğrunda mübarizə təkcə Rusiya Federasiyasını deyil, SSRİ-yə daxil olan respublikaların əksəriyyətini əhatə etmişdi. Bu mübarizə sovet cəmiyyətində doqma səviyyəsinə çatmış “sovet beynəlmiləlciliyi”, “xalqlar dostluğu”, “sovet

xalqlarının sarsılmaz ailəsi” kimi fikirlərin heç bir əsasının olmadığını gündəmə gətirdi [1, 34]. Siyasi hakimiyyətin zəifləməsi ilə ölkə ərazisində milli-etnik münaqişələrin meydana gəlməsi SSRİ-nin süni şəkildə, güc tətbiq etməklə, xalqların milli-tarixi xüsusiyyətləri və reallıqları nəzərə alınmadan yaradılmış bir dövlət olduğunu bir daha sübut edirdi. Respublikalarda milli mənliliyini dərk edən, milli ideyanın təbliğiilə məşğul olan ziyalı təbəqəsinin formalaşması müstəqillik və suverenlik uğrundamübarizəni təşkilatlanmış şəkildə aparmağa imkan verirdi. SSRİ-də milli məsələnin son dərəcə həssaslı-ğını, millətlərarası münasibətlərin ədalətli şəkildə tənzimlənməsi mexanizminin işlənil hazırlanmamasını nəzərə alan bəzi tədqiqatçılar sovet dövlətinin məhz milli ziddiyyətlər, münaqişələr nəticəsində dağılacağı fikrini irəli sürürdülər. Məsələn, tarixçi A. Amalrikin 1969-cu ildə yazdığı, lakin 1994-cü ildə geniş oxucu kütləsinə təqdim olunmuş məqaləsində SSRİ-nin 1984-cü ilədək süqut edəcəyi proqnozlaşdırılırdı.

Müəllif zaman baxımından səhv etsə də, nəticə etibarilə proseslərin gedişini uzaqgörənliklə söyləyə bilmişdi. Yenidənqurma dövründə milli əsasda ilk münaqişə 1986-cı ilin dekabrın-da Qazaxıstanda baş vermişdi. Bu respublikaya 25 ildən çox rəhbərlik etmiş, milliyətcə qazax olan D. Kunayevin dekabrın 16-da təqaüdə göndərilməsi və Rusiya Federasiyası Ulyanovsk Vilayət Partiya Komitəsinin birinci katibi, milliyətcə rus Q. Kolbinin M. S. Qorbaçov tərəfindən onun yerinə təyin olunması respublikada birmənalı qarşılanmadı. Ziyalılar, tələbələr, fəhlələr və cəmiy-yətin digər təbəqələri Q. Kolbinin respublikaya rəhbər təyin olunmasına qarşı çıxış etmiş, dekabrın 17-də Alma-Atada “Hər bir xalqa öz rəhbəri!”, “Bizə qazax rəhbər lazımdır!”, “Diktə etmək bəsdır” və s. şüarlar altında açıq etiraz nümayişi təşkil etmişdilər. Növbəti gün nümayişçilərə qarşı güc tətbiq edilmiş, etirazların yatırılması zamanı bir neçə nəfərin həlak olması haqqında

məlumatlar yayılmış, 200 nəfərdən çox tələbə Qazaxıstan universitetindən xaric edilmişdi [10, 47-49].

1988-ci ilin fevralında Ermənistanın Azərbaycana qarşı ədalətsiz olaraq irəli sürdüyü ərazi iddiaları, tarixi Azərbaycan torpağı olan Dağlıq Qarabağı ələ keçirmək cəhdləri və M. S. Qorbaçov başda olmaqla sovet rəhbərliyinin ermənipərəst mövqeyi Azərbaycan xalqını öz hüquqları uğrunda mübarizə aparmağa sövq etmişdi.

Genişlənərkən olan ümumxalq hərəkatının nəticəsi olaraq yaradılmış Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin 1988-1989-cu illərdə təşkil etdiyi nümayiş və mitinqlərdə ərazi bütövlüyü, dövlət müstəqilliyi və suverenlik haqqında tələbləri əsas yer tuturdu. Qeyd edək ki, nəzərdən keçirilən dövrdə SSRİ-nin müsəlman respublikalarında, Azərbaycan Xalq Cəbhəsi istisna olmaqla, qarşısına dövlət müstəqilliyinə nail olmaq məqsədi qoyan hərəkat və ya partiya mövcud olmamışdı. SSRİ rəhbərliyi, azadlıqları uğrunda mübarizəyə qalxmış digər xalqlarla müqayisədə, Azərbaycan xalqı ilə daha sərt rəftar etdi, 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə sovet ordusunun hərbi birləşmələri Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərinə yeridildi, yaşıdan, cinsindən, milliyyətindən və dinindən aslı olmayaraq 131 nəfər günahsız insan öldürüldü, 744 nəfər yaralandı, 4 nəfər itkin düşdü, 400 nəfər həbs edildi. Sonrakı günlərdə qanlı hadisələr Azərbaycanın bir sıra digər şəhərlərində davam etdirilsə də, Moskva Azərbaycan xalqının mübarizə əzmini qıra bilmədi.

Məhz Bakıda və Azərbaycanın başqa şəhərlərində baş vermiş qanlı olaylara etiraz əlaməti olaraq, Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası 1990-cı ilin yanvarında öz müstəqilliyini elan etdi və bununla da SSRİ-nin tərkibindən çıxdığını rəsmi olaraq bəyan etmiş ilk inzibati ərazi oldu. Ümumiyyətlə, sovet rəhbərliyi xalqların getdikcə genişlənən azadlıq hərəkatının qarşısını almaq üçün respublikalarda separatizmi şirnikləndirir, separatçı qüvvələrə

müxtəlif vasitələrlə yardım edirdi. 1989-cu ildə Abxaziyanın Gürcüstanın tərkibindən çıxaraq Rusiya Fəderasiyasına daxil olmaq cəhdləri Gürcüstanda gərginliyin yaranmasına səbəb olmuşdu. Gürcü-abxaz qarşılıqlı anlaşma ilə yanaşı, gürcü-osetin münaqişəsinin meydana gəlməsi Cənubi Qafqazın bu respublikasında vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirdi. Moskva Gürcüstanın ərazi bütövlüyünün qorunması istiqamətində nəinki qəti addımlar atmadı, əksinə, rus sosioloqu A.Q. Zdravomislövün sözləri ilə desək, “İttifaq və Rusiya rəhbərliyində bəzi dairələr bu münaqişədə maraqlı idilər”.

1989-cu il aprelin 9-da Gürcüstanın paytaxtı Tbilisidə separatizmə qarşı təşkil olunmuş mitinqin sovet qoşunları tərəfindən dağıdılması zamanı, çoxu qadın olmaqla 20 nəfərədək mitinq iştirakçısı həlak olmuşdu . Bu faciəli hadisədən sonra Gürcüstanda da SSRİ-nin tərkibindən çıxmaq və dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizə genişlənmişdi. Pribaltika respublikalarında müstəqillik uğrunda mübarizənin getdikcə intensivləşməsi İttifaq rəhbərliyi üçün daha ciddi problemlər yaradırdı, çünki Litva, Latviya və Estoniyanın 1939-cu ildə SSRİ tərəfindən işğal olunması faktı təkcə bu respublikalarda deyil, həm də SSRİ-nin demokratik qüvvələri tərəfindən tanınırdı. Məhz bu fakt əsasında Estoniya və Latviyada Xalq Cəbhələri, Litvada isə “Sayudis” təşkilatı müstəqillik uğrunda mübarizəni daha dinc vasitələrlə, qanuni üsullarla, SSRİ-dən çıxmaq hüququ haqqında sovet Konstitusiyasının uyğun maddəsinə əsaslanaraq aparmağa üstünlük verirdilər [11, 212-213].

Buna baxmayaraq, imperiya ambisiyalarından imtina etmək istəməyən Kreml Pribaltikada da güc tətbiq etmiş, qan tökmüşdü. 1991-ci il yanvarın 12-də Vilnüsdə Litva televiziyasının binasının sovet hərbiçiləri tərəfindən ələ keçirilməsi zamanı 16 nəfər öldürülmüşdü. Yenidənqurma dövründə milli qarşılıqlı anlaşmanın baş verdiyi respublikalardan biri də Moldova idi. Moldova Xalq Cəbhəsi moldovanları

rumınların bir hissəsi hesab edərək, Moldovanın Rumıniya ilə birləşməsi ideyasını təbliğ edirdi [7, 236]. Belə mövqə Moldovanın türkdilli əhalisi olan qaqauzların və Dnestr çayından şərqdə yaşayan slavyan əhalinin (ruslar və ukraynalıların) narazılığına səbəb olmuşdu. Qaqauzlarla moldovanlar arasındakı qarşıdurma geniş silahlı toqquşma səviyyəsinə çatmasa da, Kremlin himayə etdiyi slavyan əhali separatçılıq yolunu tutaraq Kişinyova tabe olmaqdan imtina etmiş, bu da tərəflər arasında çoxsaylı itkilərlə müşayiət olunmuş hərbi əməliyyatların baş verməsinə gətirib çıxarmışdı.

1988-1990-cı illərdə milli zəmində qarşıdurma və toqquşmalar digər sovet respublikalarında da baş vermişdi. Bu daha çox İkinci dünya müharibəsi zamanı İ. V. Stalin tərəfindən deportasiya olunmuş xalqlarla bağlı idi. 1990-cı ildə Özbəkistanın Fərqanə vadisində özbəklərlə Gürcüstandan bura köçürülmüş məshət türkləri arasında qanlı toqquşmalar baş verdi. Orta Asiya və Qazaxısta-na köçürülmüş krım tatarlarının vətənlərinə, Krıma qayıtmaları burada məs-kunlaşmış rusların müqaviməti ilə üzləşdi. Digər bir qarşıdurma halı Şimali Osetiyada osetinlərlə geri qayıtmış inquşlar arasında baş vermişdi. Rusiya Federasiyasının subyektləri olan Tatarıstan və Çeçen-İnquşetiya 1990-cı ildə öz suverenliklərini elan etdilər, lakin mərkəzi hakimiyyət orqanları onların suverenliyini tanımaqdan imtina etdi [2, 149-153].

Sonradan Rusiya rəhbərliyi Tatarıstanla münasibətləri danışıqlar vasitəsilə tənzimləməyə nail olsa da, Çeçenistanda vəziyyət xeyli kəskinləşmiş və uzun sürən müharibəyə səbəb olmuşdu. SSRİ-də mərkəzdənqaçma meyillərinin güclənməsinə, Şərqi Avropada baş vermiş “məxməri inqilablar” nəticəsində sovet blokunun dağılması da müəyyən təsir göstərmişdi. 1989-cu ilin iyununda Polşada keçirilmiş parlament seçkilərində Polşa Kommunist Partiyasına müxalifətdə olan “Həmrəylik” təşkilatı qalib gəldi, ölkədə prezidentlik institutu yaradıldı və 1990-cı ilin dekabrın-da baş tutmuş prezident seçkiləri

nəticəsində qeyd olunan təşkilatın rəhbəri L. Valensa Polşanın birinci prezidenti oldu. 1989-cu il noyabrın 9-da Berlin divarının dağıdılması və 1990-cı il okt-yabrın 3-də AFR və ADR-in birləşmə prosesinin sona çatması Avropada yeni siyasi mühit yaratmaqla yanaşı, dünya sosializm sisteminə, o cümlədən SSRİ-nin beynəlxalq nüfuzuna ciddi zərbə vurdu. 1989-1990-cı illərdə Macarıstan, Çexoslovakiya, Rumıniya və Bolqarıstan-da da kommunist rejimləri iflasa uğradı.

Bununla yanaşı, SSRİ-nin rəhbərliyi altında yaradılmış və fəaliyyət göstərmiş, yalnız sosialist ölkələrinin daxil olduqları Varşava Müqaviləsi Təşkilatı və Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurasının mövcudluğuna son qoyuldu, Moskva öz qoşunlarını və hərbi texnikasını Şərqi Avropa ölkələrindən çıxarmaq məcburiyyətində qaldı. Bütün qeyd olunanların nəticəsi olaraq SSRİ-nin daxilində baş verən siyasi proseslər getdikcə Kremlin nəzarətindən çıxmış, İttifaq dövlətinin mövcudluğunun özü sual altına düşmüşdü. 1990-cı il martın 11-də Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin plenumunda Kommunist Partiyası-nın sovet idarəetmə sistemindəki hakim mövqeyi haqqında SSRİ Konstitusiyasının 6-cı maddəsi ləğv edildi. Bunun ardınca müttəfiq respublikalarda mühafizəkar mövqedə duran kommunistlərin nüfuzu və proseslərə təsir imkanları xeyli zəiflədi, əvəzində liberal və millətçi baxışlı insanlar hakimiyyət orqanlarında əsas qüvvəyə çevrildilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağiyev Ə.M., Şükürov M.A. “Dağlıq Qarabağ probleminin ideoloji aspektləri” AMEA Fəlsəfə və Siyasi hüquqi tədqiqatlar İnstitutu “Sosial-siyasi problemlər” elmi məqalələr toplusu. 2002, 181 s.

2. Медведев Р. Советский Союз. Последние годы жизни. Конец советской империи. М.: АСТ: АСТ МОСКВА: Полиграфиздат, 2010, 637 с.

3. Верт Н. История советского государства. 1900-1991. Пер. с фр. М. : Прогресс: Прогресс-Академия. 1992, 479 с.
4. Салущий А. С. Пророки и пороки: «Поп-наука» в зеркале реальности. М.: Молодая гвардия, 1990, 222 с.
5. Доган М. Легитимность режимов и кризис доверия // Социологические исследования. 1994, № 6, с. 147-156
6. Протопопов А.С., Козьменко В.М., Елманова Н.С. История международных отношений и внешней политики России (1648-2000). М.: Аспект Пресс, 2003, 344 с.
7. Амальрик А. Просуществует ли Советский Союз до 1984 года? // Погружение в трясину: Анатомия застоя. М. , 1991, с. 643-683
8. Здравомыслов А. Г. Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве. М.: Аспект Пресс, 1999, 286 с.
9. Август-91. М.: Политиздат, 1991, 272 с.
10. Çiloğlu, Fahrettin. Rusya Federasyonu'nda ve Transkafkasya'da Ftnik Çatışmalar, İstanbul: Sinalle Yayınları. 1998
11. Herman Schwartz, Prospects for Constitutionalism in Post-Communist Countries (The Hague-London-New York: Martinus Nijhoff Publishers, 2002)

FƏLSƏFƏ VƏ TARİX BÖLMƏSİ

Bölmə rəhbəri: b/m Azər Allahverdiyev

FƏLSƏFƏNİN FUNKSIYALARI, ONUN TƏBİƏT VƏ İNSAN ELMLƏRİ İLƏ ƏLAQƏSİ

*Mehdiyeva Mədinə Arif qızı,
ADPU-nun müəllimi
madina.qasimova@mail.ru*

Müasir fəlsəfədə təbii və sosial aləmin prinsipial olaraq yeni sərhələri işlənir, insan fəaliyyətinin və ünsiyyətinin yeni məqsəd və idealları əsaslandırılır, insanın özünün yeni perspektivləri inkişaf etdirilir. Bu yeni dünyagörüşü yönümlərinin formalaşması üçün ilkin şərtlər texnogen sivilizasiyanın özündə yaranır və onun sənayedən postindustrial inkişaf mərhələsinə dəyişməsi prosesləri ilə əlaqələndirilir. Bu şəraitdə fəlsəfənin ən mühüm funksiyalarının həyata keçirilməsində mühüm dəyişikliklər baş verir. Bir qayda olaraq, belə funksiyaları fərqləndirirlər: ideoloji, metodoloji, sosial-tənqidi.

Qeyd etmək lazımdır ki, funksiyaların bölüşdürülməsi istənilən elmdə baş verir. Fəlsəfədə bu bir qədər dogmatik xarakter daşıyır. Məlumdur ki, postsovet məkanında qondarma marksist fəlsəfənin təsiri indiyə qədər çox güclüdür. Məhz burada fəlsəfə elmini maksimum dərəcədə və sosialist yanaşması ilə bağlı müəyyən ideoloji əsaslarla strukturlaşdırmaq istəyi var idi. Buna görə də fəlsəfənin yalnız müəyyən funksiyaları seçilirdi. Ancaq bildiyiniz kimi, fəlsəfə ilk növbədə dünyagörüşüdür, dünyagörüşünün müəyyən formasıdır. Həyat çoxşaxəli olduğundan, həyat fəaliyyətinin kifayət qədər çox sahələri var, onların hər biri insanın fəlsəfi dünyagörüşünə müəyyən təsir göstərir. Ona görə də funksiyaları

üç və ya dörd sfera ilə məhdudlaşdırmaq düzgün olmazdı. Ümumiyyətlə, praktiki olaraq elm deyil, insanın dünyagörüşünün bir hissəsi olan fəlsəfənin funksiyalarından danışmaq tam düzgün deyil. İlk növbədə idrak funksiyası, eləcə də metodoloji funksiya haqqında danışmalıyıq. Fəlsəfənin etika və estetika, eləcə də məntiq kimi bölmələrini nəzərə alsaq, buna uyğun olaraq mənəvi, əxlaqi və idraki funksiyalarından danışmalıyıq. Yuxarıda idraki funksiyasını artıq qeyd etmişik.

Ayrı-ayrı elmlər arasında əlaqələr müəyyən ideoloji və siyasi ambisiya və məqsədlər üzərində deyil, obyektiv prinsiplər üzərində qurulmalıdır. Bugünkü dünya daha demokratikləşib, baxmayaraq ki, eyni zamanda köhnə dünyadan bizə miras qalan bir çox ziddiyyətlər var. Bunlar həll edilməmiş münaqişələr, bir sıra ölkələrin iqtisadi və siyasi inkişafında geridə qalması, çoxsaylı qlobal problemlərdir ki, onların arasında ekoloji problemlər aparıcı yer tutur. Eyni zamanda, elm obyektivlik tələb edir. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, fəlsəfə ilə bağlı istənilən problem bir çox sosial və humanitar elmlərin məlumatları nəzərə alınmaqla kompleks şəkildə həll edilməlidir. Bundan əlavə, təbiət elmlərinin nailiyyətlərini də nəzərə almalıyıq.

Bu gün müstəqillik şəraitində opponentlərin üsul və vasitələrinə ideoloji yarlıqların vurulması ilə bilavasitə bağlı olmadığı bir vaxtda tədricən yeni müzakirələr mühiti formalaşmağa başlayıb. İndi milli tarixi keçmişin, xüsusilə etnogenezi dövrü və müasir tarixin problemləri açıq şəkildə müzakirə olunur, milli prioritetlər, vətənpərvərlik təbliğ olunur.

Bu maraqlar insanların təkcə idraki deyil, həm də konstruktiv və yaradıcı ehtiyaclarına xidmət edir - müxtəlif fikirlərə, milli hisslərin təzahürünə, insan ləyaqətinə hörmətə vərdiş yaranıb; “böyük qardaşdan” kömək gözləməyinə son qoyulmaqla, bilik və bacarıqların rəqabəti əsasında qiymətləndirildikdə hər hansı bir işdə işgüzar keyfiyyətlərin vacib olduğunu dərk etməkdə psixoloji dəyişiklik var.

Praqmatizm tədrisən həm siyasətdə, həm də gündəlik həyatda aparıcı xüsusiyyətə çevrilir.

Bugünkü fəlsəfə, öyrənilən reallığın həm təsvir olunduğu, həm də konseptual şəkildə şərh edildiyi və izah edildiyi kateqoriyalı-nəzəri bilik növüdür. Eyni zamanda, fəlsəfə də elm kimi, xüsusi hazırlanmış təfəkkür texnikalarına, məntiqi qaydalara və metodologiyalara əsaslanır. Fəlsəfə adi təfəkkürdən, mifologiyadan, dindən, incəsənətdən fərqli olaraq həqiqəti ən yüksək və özünü təmin edən idrak dəyəri elan edirdi.

İntensivliyi və dərinliyi baxımından son 15-20 ildə ictimai şüurda aparıcı yeri müxtəlif maraqlar tutub. İqtisadiyyatda müstəqillik və təşəbbüskarlıq şəraitinin formalaşdığı yenidənqurma dövründən insanların işgüzar maraqları və qabiliyyətləri ön plana çıxmış, eyni zamanda fərdi, fərdi təsərrüfat formaları, sahibkarlıq sahəsində fəaliyyət növlərinin axtarışı aparılmışdır. Lakin iqtisadi proseslərin idarə olunmasının siyasi və hüquqi əsasları onların geniş şəkildə inkişafına imkan vermədi. Beləliklə, siyasi və hüquqi maraqlar sosial əhəmiyyət kəsb etdi; onların əsasında yeni siyasi mədəniyyət formalaşdı ki, bu da mahiyyətə vətəndaşların hakimiyyətin siyasi hərəkətlərinin aşkarlığında, legitimliyində marağında, bu aksiyalarda bilavasitə iştirak etmək istəyində ifadə olundu.

Sülhün, sabitliyin, asayişin qorunması maraqları üstünlük təşkil edən maraqlara çevrilib, hər bir insanın aparıcı həyat proqramlarının həyata keçirilməsinə töhfə verir. Həyat proqramının səmərəliliyi həm də müvafiq bilik, bacarıq və qabiliyyətlərin toplanması ilə qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq imkanını göstərir. Xüsusilə, burada "hər şey insanın rifahı naminə" sosializm dövründə əməllərlə dəstəklənməyən şüarın rədd edilməsini göstərmək lazımdır. İnsanın rifahı naminə həqiqətən nəse etməyə imkan verən yeni, praktik yanaşmanın axtarışı, bazar iqtisadiyyatı və idarəetmənin

demokratik prinsipləri əsasında qurulan kapitalist münasibətlərinin yeni şəraitə uyğunlaşmaq, insanların şüurunda sosial yaradıcılıq azadlığı, dünyanın və insanlığın bütövlüyünü dərk etmək kimi yeni humanitar dəyərlərin, yəni həyat, eqoizmi də ehtiva edən sağlam sahibkarlıq ruhunun möhkəmlənməsinə səbəb oldu.

İnsanlar özümə, güclü və qabiliyyətlərinə inam qazandı; məqsədə çatmaq üçün vasitələrin seçimində əsas meyarlar dar lokal xarakterdən daha çox universal xarakter daşımağa başladı; dünyagörüşünü genişləndirmək, zəruri, alternativ informasiya axtarmaq, insan qüvvələrini, imkan və bacarıqlarını birləşdirməyə ehtiyac var idi. Təhsilin, maddi istehsalın, mədəni-mənəvi dəyərlərin təkrar istehsalının ən optimal modelləri üçün axtarışlar aparılır. Psixoloji, yaradıcı və təşkilatçılıq qabiliyyətləri sistemi kimi əsas işgüzar keyfiyyətlərin yeni kompleksi formalaşır. Sosial strukturda müxtəlif ideologiyalı siyasətçilər - radikallardan tutmuş "mötədillərə", biznesmenlər, o cümlədən iri, mühəndis-texniki işçilər təbəqəsi - informasiya texnologiyaları ilə bağlı yeni, perspektivli peşələrin nümayəndələri və s. kimi yeni elit təbəqələr yaranıb. Ənənəvi olanlarla qarşılıqlı əlaqədə olan müasir peşə nümayəndələri zamanəmizin bir çox suallarına cavab tapmaq üçün mürəkkəb, açıq axtarışlara hazır olmaq üçün güclü stimül verir. Yeni münasibətlər yaranır - təkcə öz milli maraqlarını deyil, həm də region və dünya üçün ümumi olanları görmək, real rəqabətlə işləmək və onunla hesablaşmaq fürsətindən istifadə etmək və s.

Fəlsəfə, prinsipcə, idrakın bu insani və ya subyektiv kontekstindən mücərrədləşə bilməz. Çünki ondakı reallıq həmişə şüur vasitəsilə verilir. Elm dünyası həmişə təbii, sosial və ya mənəvi-psixik reallığın obyektiv tərəfidir. Fəlsəfə aləmi bu və ya digər şərhlərdə həmişə şüurun vasitəçilik etdiyi bu reallığa bəşəri baxışdır, onun belə bir şərhidir. Deməli, fəlsəfənin predmeti özlüyündə dünya deyil, dünyadakı insandır.

Fəlsəfə tək-cə mövcud olanı əks etdirmir, həm də insan və cəmiyyət üçün təbii, sosial və mənəvi həyatın düzgün və ya dəyərli formaları haqqında təsəvvürlər formalaşdırır. Bu, bizə belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, fəlsəfə reallığı insan üçün onun ali həyat məqsədləri, sosial-mənəvi idealları nöqteyi-nəzərindən əhəmiyyətli kimi əks etdirən dəyərli şüur formasıdır.

Fəlsəfə təcrübi biliyin hədudlarını tərk edir və təcrübədə verilməyənlər haqqında fikir formalaşdırmağa iddia edir. Bu, fəlsəfi fikirlərin tək-cə elmi metodlara və biliyə əsaslanma bilməyən, fərziyyəyə, yaradıcı məhsuldar təxəyyül və dərkə üz tutmağı tələb edən “metafizik” statusu almasına imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Философия: Учебник / Под ред. проф. В.Н. Лавриненко. - 2-е изд., испр. и доп. - М.: Юристъ, 2004.- 510 с.
2. Беляев И. А. Человек и его мироотношение. Сообщение 1. Мироотношение и мировоззрение // Политематический сетевой электронный научный журнал Кубанского государственного аграрного университета (Научный журнал КубГАУ). — Краснодар: КубГАУ, 2011. — № 09(73). С. 310—319.
3. Гижа А.В. Генезис рефлексивно-понятийной деятельности как начало преодоления практической необходимости // Философия и культура. – 2017. – № 6. – С. 110-119. // URL: <https://nbpublish.com/library>
4. Борн М. Размышления и воспоминания физика. М.: 1971.
5. Насиёв З. Elmi fakt ilə nəzəriyyənin qarşılıqlı münasibəti. Bakı Dövlət Universiteti Xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası. № 2, səh. 87-94. Bakı – 2017.

6. Abbasova Q., Musayeva V. Mədəniyyətlərarası əlaqələr: fəlsəfi-tarixi aspekt // Bakı Universitetinin xəbərləri, sosial-siyasi elmlər seriyası, 2019, N 4, s.60-68

ПОСТГУМАНИЗМ И ПРОБЛЕМА БЕССМЕРТИЯ

*Фараджева Фидан Фарид кызы,
доцент кафедры истории философии и
культурологии БГУ
fidanff65@mail.ru*

В философии постгуманизма проблема бессмертия обретает новые смыслы, переходя из чисто умозрительной метафизической области в сферу практики. Этому способствуют достижения в области генной инженерии и крионики, развития нейросетей и создания искусственного интеллекта, биомедицинских и нанотехнологий. Следовательно, вопрос о максимальном продлении жизни человека становится доступнее для неискушенного тонкостями религиозных и философских концепций массового сознания.

Идеей всеобщего воскресения был одержим русский философ-космист Николай Фёдоров, который по праву считается одним из основоположников мировоззрений транс- и постгуманизма. В отличие от христианской доктрины он решает воплотить данную идею здесь и сейчас, уповая на всесильную науку и технику. В своей работе «Философия общего дела» он пишет, что человечество научится воссоздавать людей из атомов и молекул, а сам человек сможет принимать всякие телесные формы для того, чтобы жить в разных мирах [1, с. 404]. Опираясь на современные понятия, можно предположить, что с помощью генной инженерии человек будет способен на ходу модифицировать свое тело для пребывания в водной, анаэробной или иных средах.

Будучи космистом, Н. Фёдоров видел в качестве цели существования человечества заселение им Вселенной. Такой масштаб мировоззрения философа был обусловлен его твердой верой в возможность воскресить всех когда-либо живших на Земле людей, начиная с Адама. Так как Земля физически не сможет вместить всех воскресших, место им было уготовлено Фёдоровым в безбрежных космических далях, начиная с планет Солнечной системы. Интересно техническое решение воскрешения предков русским философом. По его мнению, рассеянный прах под воздействием новых технологий будет собираться и организовываться в тела. Сюжет, достойный современной фантастики: наночастицы умершего человека оживают и, соединяясь друг с другом в нужной последовательности, из небытия вырастают в живое тело.

В своей приверженности идеям сциентизма и технологическому философу философия трансгуманизма, по мнению П. Н. Барышникова, имеет общий вектор направленности с постгуманизмом в сторону киборгизации человеческого тела [2, с. 107]. Несмотря на некоторые отличия между данными направлениями современной философской мысли (трансгуманизм больше акцентирует внимание на технических способах преодоления смерти и продления жизни, а постгуманизм на том, что эволюция человека еще не завершена, и отрицании антропоцентризма), их проблемное поле в современных реалиях совпадает и детерминировано развитием цифровых технологий. Трансгуманизм, наряду с постгуманизмом, решает вопрос достижения человеком бессмертия через призму искусственного интеллекта, виртуального мира и цифровизации, делая основной упор на технологическое бессмертие.

Согласно Е. В. Федюлиной в новейшей постгуманистической философской мысли существуют две модели реализации человеческого бессмертия: кибернетическая и циф-

ровая [3, с. 85]. Первая основана на активном применении НБИКС-технологий для модификации и киборгизации человеческого тела. Сюда можно отнести бесконечную замену устаревших человеческих органов новыми, замену человеческого тела искусственным, создание андроидов на основе людей и т.д. Вторая модель реализации технологического бессмертия строится на человеческом сознании в цифровом мире. Данный способ продления человеческой жизни заключается в переносе сознания в виртуальный мир, где его существование будет ограничено лишь обес-точкой серверов, обеспечивающих функционирование виртуальной вселенной. Если кибернетический постгуманизм близок по своей цели идеям философии трансгуманизма - реализовать телесное бессмертие человека, то цифровой, напротив, нацелен на то, чтобы обессмертить лишь человеческое сознание, т. е. единство познавательных и эмоциональных психических процессов (память, интеллект, эмоции, чувства, мышление, внимание и т.д.) посредством их оцифровки - создания цифрового дубликата человеческого мозга.

С развитием информационных технологий в обиходный и научный лексикон человека входит понятие «цифровая душа». В первом случае это сумма цифровых профилей в социальных сетях и прочей цифровой активности в Интернете, включая логины и пароли ко всем сайтам и базам данных, всю переписку в чатах, посты, а также просмотренные и скачанные файлы. После смерти человека его цифровая душа переходит по наследству к родственникам или тем, кому он ее при жизни завещал, и они продолжают поддерживать его активность в сети, реализуя таким образом его бессмертие. Сегодня есть спрос на продажу и покупку подобных цифровых душ [4].

Особый интерес представляет понятие «цифровая душа» в научном смысле. Известный американский физик и

футуролог Митио Каку на Петербургском международном экономическом форуме (2018 г.) заявил, что полная оцифровка мозга позволит воссоздать человека после смерти. Первые шаги в данном направлении уже сделаны и связаны с успешной передачей воспоминаний от одной мыши к другой через чип в гиппокампе (область головного мозга, отвечающая за перевод информации из кратковременной в долговременную память) [5]. Цифровая душа в прямом смысле этого слова будет содержать все человеческие эмоции и чувства, его память и воспоминания, его нравственную идентичность. Таким образом, умерший телесно воскреснет в новом цифровом мире и новом искусственном теле, в которое его возрожденное сознание можно будет легко импортировать. Речь идет о цифровой копии человека, но она будет не менее реалистична, чем оригинал, и сможет создать иллюзию бессмертия.

Иллюзорность постчеловеческого бытия по большей части обусловлена отсутствием у постчеловека самодостаточности. Его цифровое сознание будет во многом детерминировано и управляемо искусственным интеллектом, которым оно будет собрано на основе данных, заложенных в компьютер. Таким образом в эпоху цифрового постгуманизма существует большая вероятность возникновения усредненного сознания или коллективного. Несмотря на уникальность каждой цифровой души, все они будут собраны по единым технологиям и методам оцифровки, следовательно, будут иметь не Божественную искру в себе, а единый цифровой стандарт, согласно которому их уникальность будет нивелирована до уровня компьютера: один мощнее и быстрее, другой - слабее.

По мнению Е. Л. Яковлевой, постгуманизм может уничтожить человеческую индивидуальность и своеобразие человеческой личности [6, с. 41]. НБИКС-технологии не только улучшат человеческие способности и возможности,

но и создадут бесполой гибрид машины и человека - постчеловека. Известный российский философ Фёдор Гиренок также критически относится к идее дигитализации человека, видя в этом утрату человеком самого себя, превращением его в вычислительную машину и базу данных, в числовой пробел мира [7, с. 137].

Технологическое бессмертие, пропагандируемое философией постгуманизма, бесспорно, имеет утилитарную практическую ценность. Цифровые копии людей можно отправлять в космос [5], на военные действия, использовать для выполнения трудных и опасных операций. Постчеловека не жалко, но только с позиций этики антропоцентризма. Недаром философия постгуманизма отрицает любое ее проявление, объясняя это тем, что эволюция человека еще не завершена и нет предела метаморфозам человеческой телесности.

В результате анализа идеи бессмертия в философии постгуманизма можно сделать следующие выводы.

Философия постгуманизма понимает бессмертие человека как технологическое бессмертие. Загробный мир древних греков и царствие небесное христиан не интересуют представителей данного философского направления, так как они хотят жить сейчас и продлить удовольствие наслаждения земной жизнью максимально долго, полагаясь на всесильную науку и технику. В связи с этим, мировоззрение постгуманизма ближе к мифологии.

В многообразии постгуманистических концепций нет единого представления о том, каким должен быть постчеловек, что объясняется отсутствием на данный момент постлюдей как таковых. Сегодня существует только жалкий эрзац постчеловека в виде роботов-андроидов, наделенных псевдоискусственным интеллектом. Тем не менее в рамках постгуманизма прослеживаются два магистральных подхода к идее постчеловека: кибернетический и цифровой, на

основе которых постчеловек представляет собой либо киборга, либо оцифрованное сознание (цифровую душу). Границы бессмертия данных постлюдей будут определены самой техникой и технологиями, задействованными для их создания. И не факт, что постчеловек сможет прожить (или прослужить, так как он будет весь напичкан техникой) дольше обычного человека. Неполадки с аккумуляторами или отключение энергии вмиг уничтожат цифровую душу, а низкокачественные и бракованные детали (человеческим фактором нельзя пренебрегать) выведут из строя любого киборга. Поэтому сегодня философию постгуманизма и, в частности, понимание ею идеи достижения человеком бессмертия можно отнести к разряду научных мифов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Фёдоров Н. Ф. Супраморализм, или всеобщий синтез (т. е. всеобщее объединение) // Фёдоров Н. Ф. Собр. соч. : в 4 т. М. : Прогресс, 1995. Т. 1. С. 388-441.
2. Барышников П. Н. Типология бессмертия в теоретическом поле французского трансгуманизма // Философские проблемы информационных технологий и киберпространства. 2014. № 1 (7). С. 98-127.
3. Федюлина Е. В. Идея технологического бессмертия человека в философии постгуманизма // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Философия. 2020. № 4 (38). С. 84-92.
4. Голландский студент решил продать в интернете свою «цифровую душу». URL: <https://d-russia.ru/gollandskij-student-reshil-prodat-v-internete-svoyu-cifrovuyu-dushu.html> (дата обращения: 12.09.2021).
5. «Цифровую душу можно отправить в космос». Физик рассказал о близком будущем. URL: <https://>

ria.ru/20180529/1521531962.html (дата обращения: 12.09.2021).

6. Яковлева Е. Л. Вектор движения : гуманизм - постгуманизм - трансгуманизм - техногуманизм - гуманизм // Балтийский гуманитарный журнал. 2014. № 2. С. 40-42.

7. Гиренок Ф. И. Основные принципы дигитальной философии // Философия хозяйства. 2018. № 6 (120). С.133-139.

КУЛЬТУРНАЯ КОНВЕРГЕНЦИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

*Е.А.Метелёва с.н.с., д.ф.н.
НАНА, Институт Философии и Социологии,
отдел социологии*

Культурная конвергенция есть фактор интеграции коммуникаций, технологических, информационных процессов, которые направлены на упорядочение социально-экономических, политических, образовательных и т.д. стратегий для координации с наивысшими стандартами в глобальном масштабе. Конвергенция в социально-экономической сфере направлена на доминацию углубляющейся дифференциации различных отраслей хозяйства и их дивергентных стратегий. **Дивергенция** – конструктивная экспонента в движении процесса к определенной точке перехода (к расширению, сужению производств, разрушению, распаду социума и т.д.). Общие типы конвергенции: условная, абсолютная, блоковая (клубная) и т.д. Блоковая конвергенция – международный альянс заинтересованных в социально-геополитическом партнерстве членов содружества (ЕС, Фонд Неприсоединения, ШОС и др.). Цель блоковой конвергенции – регуляция территориальных регионов (малых и крупных) и количества населения проживающего на них для социально-экономического роста и культурной дисперсии при ориентации на высокие технологические

императивы глобальной цивилизации. В связи с принятием в Азербайджане Конвенции ООН о политическом домостроительстве или отношении к инвалидам, Баку выполняет требования ратификации, что особенно проявилось в период послевоенного коллапса. Руководство страны проявляет усиленное внимание в оказании необходимой помощи инвалидам и ветеранам (двух войн), совместно с международными фондами здравоохранения, оснащает на современном уровне технологиями тех, кто потерял какие-либо части тела, конечностей, обожженной кожи, лечении внутренних органов и психологической реабилитации.

Инклюзивное образование в Азербайджане направлено на восстановление полноценной социализации детей и взрослых, которые лишены ее в силу своей инвалидности. Инклюзивное образование есть процесс обучения, при котором дети с ограниченными возможностями, с одной стороны, получают реабилитацию своих способностей: при этом восстанавливаются их физические процессы, без которых невозможна социальная жизнь. Инвалид научается сам совершать необходимые запросы своей жизни и становится полноценным гражданином общества. А с другой стороны, реабилитация есть процесс творческого приобретения навыков в профессиональной занятости и заинтересованности делом, научным предметом, которые открывают качественно новые способности, которыми человек не владел ранее. Задача инклюзивного образования – дать когерентный способ включения ребенка с ограниченными возможностями в социальную информационную сеть просвещения и общения, при которых происходит исправление недостатков или существенное снижение порога недоступности, в силу чего ребенок способен интегрироваться в общество. Открыты реабилитационные центры в Баку для детей: с синдромом Дауна (услуги бесплатные); центр развития «JOY»; центр «Ugur Yoly»; центр «Prognoz Baku» и т.д.

Научная конвергенция ознаменована прорывом, эпохальным скачком в глубины нанотехнологий и взаимопроникновением естественнонаучных и гуманитарных знаний. Конвергенция во взаимосвязи наук приводит к синергетическому эффекту или взаимопроникновению технологий и гуманитарного знания и становление знания на новую дистанцию. Синергизм направлен на надотраслевой характер науки. Надотраслевые показатели сегодня широко применяются: компьютеризация, цифровизация с массовой биометрией паспортов, телемедицина, дистанционное обучение и числовые управляемые станки, автоматическая система пилотирования автомобилей, самолетов, кораблей и проведение конференций, политических дебатов, космических исследований, а также синтетические заменители основных продуктов питания – все это есть реализация фундаментальных научных программ в конвергентной модернизации всех научных дисциплин и технологий. Культурная конвергенция в Азербайджане есть также проявление в процессах коллаборации или взаимовыгодном сотрудничестве урбанистических корпораций, что ярко обнаружило себя в качественном изменении облика Баку при строительстве беспрецедентных по своей стилизации архитектурных сооружений. Применение технологий WI-Fi 6 способствовало созданию «умных городов» с глобально организованной цивилизованной инфраструктурой.

PSIXOLOGİYA BÖLMƏSİ

Bölmə rəhbəri - dos. Mirəlam Vəliyev

KİÇİK MƏKTƏB YAŞLI ŞAGİRDŁƏRİN TƏLİM FƏALİYYƏTİNƏ HUMANİST YANAŞMA

*p.ü.f.d. Məlahət Nuriyeva,
BDU-nun Gender və tətbiqi psixologiya kafedrasının müəllimi
malahat.nuriyeva@gmail.com*

Cəmiyyətdə reproduktiv-avtoritar prinsiplərə əsaslanan təhsil sisteminin humanist və şəxsiyyətyönümlü bir yanaşma əsasında təhsil və tərbiyənin yeni bir fəlsəfi, metodoloji mənzərəsini ehtiva edən müxtəlif növ anlayışların meydana çıxmasına şərait yaratdı. Təhsilin humanistləşdirilməsi haqqında müasir anlayış humanistliyin mahiyyətinin şagirdlərin dəyərli bir şəxsiyyət kimi tanınmasında, onların tam və müstəqil hüququnda, o cümlədən sosial-pedaqoji dəstəyində, hər bir şəxsin təhsil potensialının qiymətləndirilməsində təhsil sisteminin səmərəlili- yinin aparıcı meyarı kimi qoyulduğu müddəalara əsaslanır.

Humanizm şəxsiyyətin ayrılmaz keyfiyyətidir. Bir insana hörmət, ona qarşı həssas və diqqətli münasibət, qayğı, bütün pisləklərə həssaslıq ifadə edən mənəvi və psixoloji keyfiyyətlərin birləşməsidir. Uşaqlara qayğı göstərmək, onların təhlükəsizliyini qorumaq, habelə əməkdaşlıq atmosferini yaratmaq humanist-fərdi yanaşmanın əsas ideyalarının həyata keçirilməsi üçün ən əlverişli şərait yaradır. Belə şəraitin yaradılmasında prioritet rolu müəllim şəxsiyyəti oynayır. Müəllim üçün hər bir şagird istənilən şəraitdə əhəmiyyətli olmalıdır, çünki onun üçün vacib olan xüsusi bilik və ya sosial təcrübə deyil, ən mühüm olan sosial təcrübə, qarşılıqlı

humanist münasibətlər, qiymətləndirmələr və fərdi inkişaf vektorudur.

Şəxsi münasibətlər tərbiyə prosesinin nəticələrini müəyyən edən ən vacib amildir. Odur ki, müəllim şagirdlərinin taleyi ilə maraqlanmalı, onlara məhəbbət, hörmət və inam hissi aşılmalıdır. Əməkdaşlıq pedaqoji ustalığ, şagirdlərinin çatışmazlıqlarına dözümlülükdür. Bu şəxsi münasibətlər təlim-tərbiyə prosesinin nəticələrini müəyyən edən ən mühüm psixoloji amildir.

Humanist-fərdi prinsiplərə əsaslanan tədris prosesinin altı xüsusiyyəti arasında Ş.A.Amonaşvili müəllimin xüsusi humanist missiyasını - hər bir uşağın ətrafındakı “insani” mühiti, humanist sosisumu, habelə müəllimin ən böyük qayğısı kimi ifadə edir. Humanizm üçün vacib şərt həyatın zənginliyidir. Ş.A. Amonashvilinin fikrincə, şagird "humanist münasibətlər ruhu ilə hopdurulmuş və şəxsi həyatı başqalarının həyatını zənginləşdirmək məqsədinə xidmət edən bir dərstdə olmalıdır"

Təlim prosesinin humanist şəkildə qurulması üçün vacib şərt birgə fəaliyyət və əməkdaşlıqdır. Ş.A.Amonashvili belə zənn edir ki, insanlarla əməkdaşlığa cəhd-uşağın fərdi xüsusiyyətidir ki, bu da onu fərdi istiqamətə yönəltmişdir. Müəllimin şagirdləri ilə qarşılıqlı münasibətlərdə əməkdaşlığı humanist təlim-tərbiyə prosesinin mühüm keyfiyyətlərinə çevrilməlidir. Müəllimlə şagirdlər arasındakı qarşılıqlı münasibətlərdəki əməkdaşlığı tərbiyə yolu ilə möhkəmləndirmək lazımdır.

Ş.A.Amonashvili qeyd edir ki, bu cür əməkdaşlığın həyata keçirilməsi müəllimin şəxsi keyfiyyətlərindən çox asılıdır. Daha sonra alim təsdiq edir ki, müəllim şagirdlərinin mənəvi inkişafının vacibliyini başa düşməli, hər bir uşağın mənəvi həyatını zənginləşdirməyə səy göstərməlidir. Humanist müəllimi “hər uşağa sevgi və sədaqətli münasibət, hər bir uşağın taleyi qarşısında dərin məsuliyyət hissi, habelə hər bir

uşağı başa düşmək istəyi onu heç bir vaxt tərk etməməlidir". Şagird şəxsiyyətinə humanist yanaşma müəllimin şagirdlərinə ardıcıl xoş münasibəti, şagirdin özünü bir subyekt kimi özünədərki, habelə təhsildə qarşılıqlı fəaliyyətin subyektini kimi münasibətini nəzərdə tutan yanaşmadır.

Müasir dövrdə şəxsi yanaşma anlayışı keçən əsrin 60-cı illərdə müəyyən edilmişdir. Humanist psixologiya istiqamətinin nümayəndələri: K.Rogers, A. Maslov, R.Mey, V.Frankl-dır. Onlar təsdiq etdilər ki, tam hüquqlu təlim-tərbiyə yalnız o hallarda mümkündür ki, məktəb hər bir uşağın özünəməxsus "mən" ini kəşf etməsi üçün laboratoriyanın açılmasına xidmət göstərsin.

Şəxsi yanaşma ideyası hələ keçən əsrin 80-ci illərin əvvəllərindən bir çox tədqiqatçılar (K.A.Abulxanova, İ.S.Kon, A.V.Mudrik, A.B.Orlov və başqaları) tərəfindən irəli sürülmüşdür. Həmin alimlər təlim-tərbiyəni subyekt-subyekt prosesi kimi əlaqələndirmişlər. Lakin şəxsi yanaşma tərbiyədə hələ də üstünlük təşkil etməmişdir və çox vaxt fərdi yanaşma ilə əvəz olunur.

Şəxsi yanaşma hər bir uşağın və kollektivin qarşılıqlı münasibətdə mövqeyini müəyyən edən müəllimin əsas dəyər yönümüdür. Şəxsi yanaşma şagirdin özünü şəxsiyyət kimi tanımasını, potensialını aşkar etməsini, özünədərkinin inkişaf etdirməsini, həmçinin özünü-təyini, özünü-reallaşdırmanı və özünə-təsdiqi nəzərdə tutur. Kollektiv təhsildə şəxsi yanaşma fərdin kollektivdən üstün olduğunu tanımaq, onda humanist münasibətlər yaratmaq deməkdir. Bunun sayəsində şagirdlər özlərini şəxsiyyət kimi tanımağı və fərdləri də şəxsiyyət kimi görməyi öyrənirlər. Kollektiv hər bir insanın imkanlarının reallaşdırılmasının qarantı kimi çıxış edir.

Şəxsiyyətin orijinallığı kollektivi və onun digər üzvlərini o zaman zənginləşdirir ki, onun məzmunu, yaş xüsusiyyətləri və maraqları müvafiq olsun. Şəxsi yanaşmanı özünü dərk edən, özünü bir şəxsiyyət kimi tanıyan, o cümlədən şagirdlərində

şəxsi keyfiyyətləri necə görməyi, intellektual, mənəvi, emosional və sosial dəyərlərin mübadiləsi şəklində dialoq qurmağı bacaran bir müəllim tərəfindən həyata keçirilə bilər. Müəllimlə şagirdləri arasındakı münasibət yaş fərqi, sosial təcrübə, sosial rol baxımından fərqliliyinə görə tamamilə bərabər ola bilməz.

Bərabərlik müəllim tərəfindən şagirdlərinə qarşılıqlı münasibətdə səmimiyyət hissi ilə ifadə olunmalıdır. Şagirdləri ilə təlim-tərbiyə prosesində qarşılıqlı münasibətlərdə verdikləri cavablarda səmimiyyəti qəbul edən müəllim şagird şəxsiyyətinin inkişafına da kömək edir və nəticədə özünü zənginləşdirir. Müəllim şagirdlərində refleksiyanın və özünütənzimləmənin inkişafına effektiv təsir göstərir, onlarda şəxsi ləyaqət hissinə, məsuliyyəti, dözümlülüyü təsdiq edir.

Müasir təhsil-tərbiyə konsepsiyalarının təhlili növbəti nəticələrə gəlməyə bizə əsas verir:

1/ Hal-hazırda təhsil prosesinin vacib tərkib hissəsi kimi təlim-tərbiyə anlayışlarının yeni aspektdən düzgün başa düşülməsidir;

2/ Təhsil ilk növbədə mədəni və tarixi dəyər kimi başa düşülür, təhsil şəxsiyyətin sosiallaşması prosesində, eyni zamanda şəxsiyyətin humanist inkişafında prioritet rola malikdir.

Şagird şəxsiyyətinin inkişafı və onun özünü dərk etməsi təhsil prosesində ön plana çəkilir. Subyekt-subyekt münasibətləri bu prosesin müəyyənedicilər kimi nəzərdən keçirilir. Bu münasibətlərdə əsas yeri mənəviyyat, humanizm, yaradıcılıq və əməksevərlik təşkil edir. Odur ki, böyüməkdə olan bir gənc nəslin keyfiyyətlərinin formalaşması və inkişaf etdirilməsi üçün şərait yaradılması cəmiyyətin, ailənin, məktəbin və fərdin özünün qlobal vəzifəsi olaraq görülür.

Təhsildə mühüm yer şagirdlərin mənəvi və əxlaqi inkişafını təmin edən sosial mühit kimi milli mədəniyyətə istiqamətlənməyə verilir. Şagird şəxsiyyətinin harmonik,

humanist inkişafında məktəbin və ailənin prioritet rolu vardır. Uşaqlara mədəniyyətin mənimsənilməsində və şəxsiyyətinin harmonik inkişafında, o cümlədən onlara humanist yanaşmada, tərbiyə prosesinin həyata keçirilməsində müəllimlər və şagirdlər arasında şəxsiyyəti inkişaf etdirən qarşılıqlı təsirin olması mühümdür. Təlim prosesində mühüm vəzifə müəllimlərin pedaqoji mədəniyyətini və bacarıqlarını artırmaq, humanist mövqe qazanmaq, habelə şagirdlərə yaradıcı qarşılıqlı təsir texnologiyalarını mənimsəməkdir.

Müasir təlim-tərbiyə konsepsiyalarında prioritet problemlər şagird şəxsiyyətinin sosiallaşması, onun cəmiyyətdə mədəniyyət, normalar və dəyərlər ilə tanışlığı, həmçinin təhsil sisteminin inkişafı, tərbiyəvi təsirlərin inteqrasiyası, təhsil mühitinin yaradılması və s. kimi mühüm məsələlər həmişə diqqət mərkəzindədir. Burada əsas diqqət həqiqi təhsil məqsədlərinin inkişafına, şagirdlər ilə qarşılıqlı əlaqələrin yeni formalarının qurulmasına və yeni təhsil ideologiyasını həyata keçirə bilən müəllimlərin yetişdirilməsinə yönəldilir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, uşağı mədəniyyətə tanıtdırmağın vasitələri və üsulları əsasən təhsilin mahiyyətini dərk edən müəllimlərdən asılıdır. Müasir təhsil sistemində tərbiyə anlayışını fərqləndirən vacib bir məqam “təhsil və tərbiyənin mədəniyyət kontekstinə qayıdışıdır”, yəni ümumbəşəri dəyərlərə, dünya və milli mədəniyyətinə, təhsilin humanistləşdirilməsinə bir insanın özünü inkişaf etdirməsi üçün mədəni mühitin yaradılmasına bir istiqamətdir.

V.A.Petrovskinin fikrincə, “təhsilin mahiyyəti humanist dəyərlərin bütün dünyaya tanıtılması, habelə dünya ilə münasibət normalarının və insanın bu dünyada şüurlu, sərbəst müqəddəratını təyin etməsidir.” İ.M. Talançuk və N.B. Krylova uşaqları bu günün və gələcək mədəniyyətin yaradıcısı olduqlarını vurğulayırlar. Şəxsiyyətyönümlü təhsil konsepsiyasında E.V.Bondarevskaya təhsilə humanist yanaşmanın aşağıdakı komponentlərini müəyyənləşdirir:

* şagirdə həyat subyekti, mədəni özünüinkışafetdirmə və özünüdəyişdirmə qabiliyyəti kimi humanist münasibət;

* müəlliməyə uşaq və mədəniyyət arasında bir vasitəçi kimi münasibət göstərmək, onu mədəniyyət dünyası ilə tanıtdıra bilmək;

*uşağın şəxsiyyətini mədəni dəyərlər aspektində fərdi olaraq öz müqəddəratını təyin etməsində dəstəkləmək;

* hərəkətverici qüvvələri, şəxsi mənaları, dialoq və iştirakçıların özünüinkışaf məqsədlərinə nail olmaqda əməkdaşlığına, təhsil prosesinə olan münasibəti möhkəmləndirmək;

• məktəbə şagirdlərin və böyüklərin həyatlarının mədəni nümunələrinin, yaşadığı və yenidən qurulduğu mədəniyyət tədbirlərinin keçirildiyi ayrılmaz bir mədəniyyət və ya təhsil məkanı kimi münasibət.

“İnsan təhsil obyektı” (ictimailəşmə mövzusu) problemini aradan qaldırır və uşağa sərbəst şüur (özünü dərk etmək), sərbəst fəaliyyət (təşəbbüs), sərbəst seçim (öz müqəddəratını təyinetmə) mövzusu olaraq kömək etmək vəzifəsini qoyur. V.Franklin fikrincə, “insan şərtlərdən azad deyil, lakin onlarla münasibətdə müəyyən mövqe tutmağı bacarır”.

Pedaqoji-psixoloji dəstək uşaqla birlikdə onun maraqlarını, məqsədlərini, imkanlarını və insan ləyaqətini qorumağa mane olan maneələrin (problemlərin) aradan qaldırılması, o cümlədən öyrənmə, özünütərbiyə, ünsiyyət, həyat tərzində müsbət nəticələrə nail olmaq yollarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Bu da hər bir şəxsiyyətin daxili sərbəstliyinə, yaradıcılığına və humanizminə əsaslanır. O.S.Qozman təhsilin humanist məqsədlərini (prinsiplərini) formalaşdırır: O uşağın pedaqoji məqsədlərə çatması üçün bir vasitə ola bilməz. O həm müəllimin özünü dərk etməsində, həm də uşağın yaradıcı şəkildə özünü dərk etməsindədir”.

Ş.A.Amonaşviliyə görə, “Həyat məktəbi” nin humanist-fərdi anlayışı uşağın öz inkişaf qanunlarının təbiəti ilə ona xas

olduğunu və üç əsas ehtirasla təmsil oluna biləcəyindən irəli gəlir: bu inkişaf ehtirası; böyümək ehtirası; azadlığa ehtirasdır. “Həyat məktəbi”nin mahiyyəti fərdi keyfiyyətləri müəyyənləşdirərək uşağın formalaşmasına, inkişafına və tərbiyəsinə töhfə verməkdir. Bu məktəbin əsas məqsədinin məzmunu uşağın ruhunu artırmaq; bilik və bacarıqlarını genişləndirmək, habelə təhsil məqsədlərinə çatmağın yolu xalqınızın, millətimizin, vətəninizin ümumbəşəri dəyərlərini dərk etməkdir.

“Həyat məktəbi” Ş.A.Amonaşvilinin fikir və prinsipləri üzərində qurulmuş humanist təhsil prosesinin aksioloji xüsusiyyətləri aiddir: şagirdin aktiv fəallığı; onu olduğu kimi qəbul etmək; inkişaf etmiş, azad və təhsilli bir insanın formalaşması; təhsil prosesinin nikbin, təsdiqləyici qüvvəsi; uşağın şəxsiyyətinin bütövlüyü; uşaqların mənəvi inkişafının əhəmiyyətini dərk etmək; hər bir uşağın mənəvi həyatını zənginləşdirmək istəyi. Müəllimin mənəvi və idraki dəyəri olan şagirdləri ilə əməkdaşlıq əlaqələri təhsil prosesinin sosial keyfiyyətləridir. Əməkdaşlıq əsasları birlikdə yaşamaq, birgə iş və birlikdə yaşamaq sevincidir.

Ş.A.Amonaşvili müəllim qanunlarını humanist pedaqoji prosesin və müəllimin əsas prinsipləri ilə əlaqələndirir (uşağı başa düşmək və sevmək, uşağa nikbinliklə, humanist yanaşmaq); insanpərvər bir pedaqoq üçün təlimatlar (uşağın ətrafındakı mühiti humanistləşdirmək; uşağın şəxsiyyətinə hörmət və onun formalaşmasında səbr göstərmək); tərbiyəçinin göstərişləri (uşağa sonsuz sayda inam, onların pedaqoji qabiliyyətlərinə inam, humanist pedaqogikanın gücünə inam).

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev R.İ. Psixologiya. Dərs vəsaiti. Bakı.: Qamma-serviz, 2003, -176s.
2. Əlizadə Ə.Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı:

Ozan, 1998.

3. Həməzeyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı: "TS", 2000,-169s.

4. Qaralov Z. Tərbiyə. I cild. Bakı: Pedaqogika. 2003.

5. Вакуленко, О.В. Формирование гуманных отношений к сверстникам у детей дошкольного возраста / учебно-методическое пособие / Шадринск, 2002.

6. Гавриловец, К.В. Гуманистическое воспитание в школе. / К.В. Гавриловец,. - Мн., 2000.

7. Сманцер, А.П. Гуманизация педагогического процесса в современной школе. / А.П. Сманцер, Л.В. Кондрашова. - Мн., 2001.

KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN TƏLİM MÜSTƏQİLLİYİNİN PEDAQOJİ TƏMİNATI

***Hacıyeva İləhə Dilxos qızı**
BDU-nun Psixologiya kafedrasının müəllimi
ilahe.haciyeva92@mail.ru*

Kiçik yaşlı məktəblilərin təlim müstəqilliyinin formalaşması və inkişafı üçün pedaqoji şərtlər: a) davamlı motivasiyanın və kiçik yaşlı məktəblilərin müstəqil təlim fəaliyyətinə ehtiyaclarının formalaşması; b) məktəblilərin müxtəlif öyrənmə səviyyələrini nəzərə alaraq tədris materialının dəyişkən məzmunundan istifadə; c) pedaqoji prosesin müasirləşdirilmiş məzmunu əsasında kiçik yaşlı məktəblilərin təlim müstəqilliyinə pedaqoji dəstək aiddir.

Kiçik yaşlı məktəblilərin təlim müstəqilliyinin formalaşması meyarları: təhsil məqsəd- lərini təyin etmək və həyata keçirmək bacarığı; verilmiş idrak tapşırıqlarına adekvat olan müəyyən ardıcılıqla müstəqil təlim fəaliyyətlərini yerinə yetirmək; əməliyyat prosessual bacarıqları əks etdirir. Təlim müstəqilliyi

müasir pedaqoji elm və təcrübənin aktual problemidir, çünki bilik, bacarıq və vərdislərin mənimsənilməsi prosesi introspeksiya və özünüqiymət- ləndirmə yolu ilə öyrənmə motivasiyasından, qabiliyyətlərdən, şəxsi keyfiyyətlərdən və cəlb olunanların hazırlıq səviyyəsindən asılı olaraq fərdi şəkildə həyata keçirilir.

Məktəblilərin təlim müstəqilliyinin formalaşması və inkişafı üçün psixoloji və pedaqoji şərtləri öyrənərkən tədqiqatçılar (M.S.Vasiliyeva, V.G.Qoretski, M.R.Lvov, M.İ.Moro, K.I.Omorokova, A.M. Pışkalo, T.G.Ramzaeva, K.S.Rojdesttinq və başqaları) pedaqoji menecment kimi dissertasiya etmişlər. təhsil müstəqilliyinin mühüm tərkib hissəsidir. İbtidai sinif müəlliminin kiçik yaşlı şagirdlərin təlim müstəqilliyinin formalaşması prosesini idarə etmənin aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

1) Kiçik yaşlı məktəblilər üçün müəyyən bir təhsil vəzifəsi və onun həlli, şagirdlərin müstəqil idrak fəaliyyətinin təmin edilməsi;

2) təlim fəaliyyətində uğur situasiyasının yaradılması və müstəqilliyə müsbət münasibətin yaranması üçün pedaqoji şəraitin təmin edilməsi;

3) problem-axtarış tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi yolu ilə kiçik yaşlı məktəblilərin müstəqil təlim fəaliyyətinin məqsədyönlü təşkili;

4) dialoq, birgə yaradıcılıq və inkişaf, yüksək emosional əhval-ruhiyyə və intellektual gərginlik əsasında müəllimin şagirdlərlə qarşılıqlı əlaqəsi.

İdrak fəaliyyəti fərdin enerjili, təşəbbüskar, yaradıcı biliklərə yiyələnməsinə hazırlığını xarakterizə edən müstəqil fəaliyyət üçün zəruri şərtidir. Məktəblilərin təlim müstəqilliyi yeni biliklərin mənimsənilməsinə yönəldilmişdir. Öyrənmə müstəqilliyi və idrak fəaliyyəti qarşılıqlı olaraq bir-birini şərtləndirir; əqli fəaliyyət şəraitində şagirdin müstəqilliyi

təzahür edir ki, bu da təfəkkürün inkişafı üçün zəruri daxili stimuldur.

Təlim müstəqilliyi bilavasitə intellektual və yaradıcı fəaliyyət prosesində inkişaf edən təlim və idrak fəaliyyətinin əsas keyfiyyəti kimi çıxış edir. Tədris prosesinin bərabərhüquqlu iştirakçısı kimi çıxış edərək təlim müstəqilliyi prosesində öz ideya və planlarını reallaşdıran şagird fəaliyyət üçün həqiqətən də səmərəli motivlər əldə edir, özünün təlim prosesini qurur.

"Öyrənmə müstəqilliyi" – şagird şəxsiyyətinin keyfiyyəti, onun müstəqil təlim və idrak fəaliyyətini təşkil etmək, yeni biliklərin mənimsənilməsi prosesində öz səylərini idarə etmək üçün öyrənmə səviyyəsini xarakterizə edir. Təlim müstəqilliyinin formalaşması və inkişafı üçün pedaqoji şərtlər dedikdə, kiçik yaşlı məktəblilərin fənlərarası biliklər sisteminin mənimsənilməsi əsasında öz tədris və idrak fəaliyyətinin səmərəli təşkilini təmin edən bir-biri ilə əlaqəli tədbirlər kompleksi başa düşülür.

Kiçik yaşlı məktəblilərdə təlim müstəqilliyinin formalaşması üçün müəyyən edilmiş, eksperimental sınaqdan keçirilmiş pedaqoji şərtlər kompleksinə davamlı motivasiyanın və kiçik yaşlı məktəblilərin müstəqil təlim fəaliyyətinə ehtiyaclarının formalaşdırılması; onların müxtəlif öyrənmə səviyyələrini nəzərə alaraq tədris materialının dəyişkən məzmunundan istifadə; pedaqoji prosesin müasirləşdirilmiş məzmunu əsasında şagirdlərin təlim müstəqilliyinin pedaqoji təminatı daxil edilir.

N. F.Vinoqradova təlim müstəqilliyini müxtəlif təlim tapşırıqlarını qoymaq və onları kənar motivasiya olmadan həll etmək bacarığı kimi müəyyən edir, o, şagirdin öz təşəbbüsü ilə təlim fəaliyyətini yerinə yetirmək ehtiyacının yetişdirilməsini zəruri hesab edir [6]. Deməli, təlim müstəqilliyinin xüsusiyyətləri-komponentləri arasında koqnitiv maraq ön plana çıxır.

Q.A.Sukermanın fikrincə, təlim müstəqilliyinə malik olan insan bəşər mədəniyyətinin təmin etdiyi resurslardan istifadə edərək ona məlum olan fəaliyyət üsullarını dəyişdirə və yeni problemlərin həllində yeni yollar axtarmağa qadirdir. O, təlim müstəqilliyini "öyrənmək bacarığı" kimi başa düşür, bu da refleksiv olanlarla yanaşı məhsuldar hərəkətləri də əhatə edir [7, s. 27].

Təlim müstəqilliyinin məcburi xarakteristikası idrak təşəbbüsüdür. Psixoloq O.A.Rıdze təlim müstəqilliyinə belə tərif verir: "Müstəqillik şagirdin təşəbbüskarlıq, uzaqgörənlik, özünəhörmət, özünənəzarət, öyrənmədə yaradıcılıq nümayiş etdirməyə hazır olmaq keyfiyyətidir" [8]. Təlim müstəqilliyinin mahiyyətini müəyyən edən O. A. Rıdze müstəqil şəxsiyyətin əsas xüsusiyyətlərini özünüidarəetmə və özünəhörmət hərəkətlərini həyata keçirmək bacarıqlarının məcburi olması kimi müəyyən etmişdir.

Təlim müstəqilliyi inkişaf etmiş şagirdlər müvafiq bacarıqlara yiyələnməyə çalışır, fəallıq və təşəbbüs göstərir, fəaliyyətlərinin istiqamətini proqnozlaşdırmağı və onu planlaşdırmağı bacarır, bilik və zehni fəaliyyətin müstəqil kəşfi üsullarına sahib olur, problemlərin həlli və özünə nəzarəti həyata keçirirlər.

Kiçik yaşlı məktəblilərin təlim müstəqilliyi idrak təşəbbüsü, təlim fəaliyyətinin məzmununu gözləmək, onu müstəqil həyata keçirmək, qiymətləndirmək bacarığı ilə xarakterizə olunan şagirdin şəxsi keyfiyyətidir. Bu xüsusiyyətlərdən biri də müasir anlayışlara əsasən məktəblilərin təlim fəaliyyətinin motivi olan idrak marağıdır. Bu strukturun digər zəruri elementləri təlim fəaliyyətini səciyyələndirən bacarıqlardır: fəaliyyətin məqsədini təyin etmək, ona nail olmaq üçün operativ təlim hərəkətlərini yerinə yetirmək, təhsil işində əldə edilən nəticələrin monitorinqini və qiymətləndirilməsini həyata keçirmək bacarığı.

Təlim müstəqilliyini təşkil edən fərdi struktur bacarıqlarının səviyyələrini müqayisə edərək onun inkişafının dörd mərhələsini müəyyən etdik: mənfi, ilkin, orta və kifayət səviyyələr. Təlim müstəqilliyinin inkişafının mənfi səviyyəsi öyrənilən tədris materialını təkrar istehsal edərkən şagirdin reproduktiv fəaliyyətdə istifadə etdiyi yalnız fənnlə bağlı bilik və bacarıqlarının olması ilə xarakterizə olunur. Bu cür məhdud bilik və bacarıqlar onun öyrənilən məzmunu olan marağının seçiciliyi ilə bağlıdır.

Təlim hərəkətləri şagirdlər tərəfindən yalnız kənardan birbaşa göstəriş əsasında mexaniki üsulla, yəni model üzrə həyata keçirilir. Bu səviyyədə şagirdin öz hərəkətlərinə nəzarət etməyə və qiymətləndirməyə ehtiyacı yoxdur. Təlim müstəqilliyinin inkişafının ilkin səviyyəsi o zaman təzahür edir ki, şagird əsas biliyə malik olsun və ondan tipik məsələlərin həllində müstəqil istifadə edə bilsin. Bu səviyyədə şagird fəaliyyətdə çətinliklərlə əlaqəli vəziyyətlərdə həll olunan təlim tapşırıqlarına müsbət emosiyaların təzahürü ilə maraq nümayiş etdirir. Eyni zamanda şagirdin özü tərəfindən məqsəd qoyulması tələb olunmur, zərurət yarandıqda onu müəllimlə birlikdə düzəltsin.

Təlim müstəqilliyinin orta inkişaf səviyyəsi şagirdin təhsil fəaliyyətində mütərəqqi hərəkətdə özünü göstərir. Müəllimlə təlim dialoqunda şagirdə öyrənmə fəaliyyətinin yeni yolunu tapmaqda idrak marağı inkişaf edir; şagird öz fəaliyyətinin məqsədini formalaşdırır, onu tərbiyə işində saxlaya və müəllimin köməyi ilə düzəldə bilir; məhsuldar fəaliyyətdə şagird faktlar və əvvəllər öyrənilmiş tədris materialları ilə işləyir, nəticədə yeni məlumatlar əldə edir; səhvləri (əgər varsa) müstəqil şəkildə düzəldir; fəaliyyətinin nəticələrini əsaslı şəkildə qiymətləndirir.

Təlim müstəqilliyinin inkişafının kifayət qədər səviyyəsi şagirdlərin müstəqil olaraq yeni və ya qeyri-standart vəzifələrin həllində istifadə etdiyi dərin bilik və bacarıqlarının olması ilə

xarakterizə olunur. Şagird ilkin faktları elə şərhətməlidir ki, istənilən tipli məsələləri həll etsin.

Bu səviyyədə şagirdin təlim fəaliyyəti axtarış xarakteri alır, çünki o nəzəri maraq və müstəqil məqsəd qoyma ilə idarə olunur. Kiçik yaşlı məktəblilər bütün təhsil hərəkətlərini tamamilə müstəqil şəkildə həyata keçirir, bu prosesdə öz hərəkətlərinə ciddi nəzarət edir və əldə edilən nəticələri adekvat qiymətləndirirlər. Beləliklə, təlim müstəqilliyi anlayışının təhlili bizə onun mahiyyətini müəyyən etməyə və məktəblilərin təlim müstəqilliyinin səviyyəli təsnifatını hazırlamağa imkan verdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev B.H., Əliyeva K. R., Cabbarov R.V. Pedaqoji psixologiya. B.: Təhsil, 2011, -256s.
2. Əliyev R.İ. Psixologiya. dərs vəsaiti. Bakı.: Qamma-serviz, 2003, -176s.
3. Əzimli Q. Yaş və pedaqoji psixologiyanın müasir problemləri. Dərs vəsaiti. B.: ADPU, 2006, -516s.
4. Bağırılı L.Ş. Uşaqların məktəbə hazırlanmasının psixoloji məsələləri. Bakı.: Nərgiz, 2003, 116s.
5. Аникеев Н.П. Психологический климат в коллективе. М.: Просвещение. - 2009. – 319 с.
6. Виноградова Н. Ф. Материалы курса «Окружающий мир» как учебный предмет в начальной школе: особенности, возможности, методические подходы: лекции 5–8. – М.: Пед. ун-т «Первое сентября», 2008. 72 с.
7. Цукерман Г.А., Венгер А.Л. Развитие учебной самостоятельности средствами школьного образования // Психологическая наука и образование. – 2010. – № 4. – С. 77–90

8. Рыдзе О. А. Развитие самостоятельности младшего школьника в учебной деятельности: дис. ... канд. пед. наук. – М.: МПГУ, 2002. – 189 с.

SOSIAL EMOSIONAL ÖYRƏNMƏ TƏHSİL METODU KİMİ

Bakıxanova Xavər xanım Ağamehdi qızı

BDU-nun I kurs doktorantı

khaverbakikhanova@bsu.edu.az

Psixi inkişafın bütün tərəflərinin (emosional, intellektual, iradi) vəhdətdə baş verməsi nəzərə alınması vacib olan mühüm tələblərdəndir. Bu tələbin qoyulması heç də təsadüfi deyildir. Çünki qeyd olunan tərəflərdən hansısa birinin inkişaf etməməsi və ya zəif inkişaf etməsi digərlərinin də inkişafına öz təsirini göstərir. Məhz bu baxımdan son dövrlərdə təhsil metodu kimi sosial emosional öyrənməyə diqqətin artırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd edilən təhsil metodu insanlarda məhz sosial və emosional bacarıqların inkişafının təmin edilməsinə xidmət göstərmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar James Comer tərəfindən 1960-ci illərdə Yale Tibb Məktəbinin Uşaq Tədqiqat Mərkəzində həyata keçirilmiş tədqiqatdan qaynaqlanır. Həmin tədqiqatda Afrika və Amerika ailələrinin övladları ilə yanaşı New Haven şəhərindən olmaqla təhsil göstəriciləri aşağı olan ibtidai sinif şagirdləri də iştirak etmişdir. Tədqiqata cəlb olunanlar xüsusi inkişaf proqramından keçmişlər. Hansı ki, bu proqramın əsasını sosial və emosional ehtiyaclarla yönəlik yanaşmalar təşkil edirdi (2).

Aparılan tədqiqat sonralar bu istiqamətdə yeni tədqiqatların meydana gəlməsi üçün zəmin yaratdı və 2020-ci ildən başlayaraq Amerika Birləşmiş Ştatlarının dövlət məktəblərində

qeyd olunan tədqiqatlarından alınan nəticələrdən geniş şəkildə istifadə edilməyə başlandı.

Təsadüfi deyildir ki, bir çox təhsil məsləhətçiləri (Əmmar Əl-Qabban) sosial emosional öyrənməni məktəbin uğurluluğu üçün zəruri olduğunu qeyd etdilər və göstərdilər ki, o empatiya və mərhəmət hissini inkişaf etdirir. Hətta empatiyanın xüsusi əhəmiyyətini qeyd edən bioloq John Medina belə bir mövqedən çıxış edir ki, tələbə təhsil ocağını təhlükəli ərazi kimi hiss etməlidir və bu səbəbdən də empatiya hissinə malik şəxslərdə təhsil göstəricilərinin yüksək ola bilməsi ilə bağlı hipotetik fikir irəli sürür (2).

Göründüyü kimi burada irəli sürülən fikirlərin bir qismi hipotetik xarakter daşıyır və onların təkzib və ya təsdiq edilməsi yeni tədqiqatların aparılmasını tələb edir.

Doğrudur bəzi mənbələrdə qeyd olunur ki, sosial emosional öyrənmənin tətbiq olunduğu təhsil müəssisələrində akademik performans göstəricilərində, fiziki aqressiyanın azlmasında, əlilliyi olan şagirdlərə qarşı müsbət münasibətdə minimum 11% irəliləmə müşahidə olunur. Hətta belə bir maraqlı nəticəyə də gəlirlər ki, sosial öyrənmə tətbiq olunan uşaq baxçalarındakı olan uşaqların sonralar təcridxanalara düşmə ehtimalı da az olur.

Amma əksini düşünənlər də var. Belə ki, 18 oktyabr 2019-cu ildə konqresmen Tim Ryan tərəfindən təklif olunan “Sosial Emosional Öyrənmə Aktı” layihəsi digər konqresmenlər tərəfindən lazımi dəstək almadı. Layihənin dəstək almamasının bir səbəbi ondan ibarətdir ki, bir qrup mütəxəssis belə bir mövqedən çıxış edib ki, sosial emosional öyrənmə tərəfdarları biliyə az əhəmiyyət verirlər. Daha doğrusu bu yanaşmada düşüncə tərz, dəyərlər, davranışlara lazımi diqqət yetirilmir. Hətta 2022-ci ildə senator [Shane Jett](#) bir qədər də irəli gedərək emosional öyrənmə konsepsiyasını qadağan edən qanun layihəsdə təklif edib. Təbii ki, sosial emosional öyrənmənin tərəfdarları isə onu təkzib edənlərin mübahisəsinə bu

istiqamətdə aparılmış adekvat tədqiqatlardan əldə olunmuş obyektiv nəticələrdən çıxış etməklə son vermək olar (2).

Hesab edirik ki, apardığımız tədqiqat bu istiqamətdə irəli atılacaq addım kimi həm elmi, həm də praktik əhəmiyyət kəsb edir.

Bu istiqamətdə tədqiqatlar üçün artıq imkanların bir qədər də genişləndiyini qeyd etmək olar.

Belə ki, aparılan tədqiqatlardan aydın olur ki, uğursuzluq qorxusu, narahatlıq stress və s. kimi mənfi emosional hallar təhsil göstəricilərinə neqativ təsir edir. Bu səbəbdən də bəzi müəlliflər sosial emosional öyrənmənin əsas məqsədi kimi mənfi emosiyaların düzgün idarə olunmasına xidməti təmin etməkdən ibarət olduğunu göstərirlər və hesab edirlər ki, bunun vasitəsi ilə müsbət nəticələr əldə oluna bilər.

Göründüyü kimi tədqiqatlardan əldə olunan nəticələr, eləcə də mütəxəssis fikirləri bir çox hallarda ziddiyət təşkil etməklə, hətta bəzi məqamlarda biri-digərinin əksinə yönəlmiş olur. Bu isə problemin həlli istiqamətində bir sıra çətinliklər yaradır.

Hesab edirik ki, bu çətinliklərin bir qismini sosial emosional öyrənmə modellərindən çıxış etməklə aradan qaldırmaq olar.

Problemin bu aspektdə araşdırılması sosial emosional öyrənmənin bəzi modellərinin meydana gəlməsinə zəmin yaratmışdır. Bu əsas modellərdən biri CASEL (Collaborative for Academic, Social and Emotional Learning) adlanır. Bu modelin əsasını akademik əməkdaşlıq, sosial və emosional öyrənmə təşkil edir. Bu model özü də müəyyən tərkib elementlərindən və ya komponentlərdən ibarətdir(3).

Hesab edirik ki, həmin komponentlərdən çıxış etməklə sosial emosional öyrənməyə məqsədyönlü təsir etmək olar və eyni zamanda imkandan yararlanmaqla təhsildə mühüm uğurlar qazanmaq olar.

Bu modeldən çıxış etdiyimiz üçün, onun ayrı-ayrı komponentləri haqqında qısaca məlumat verməyi məqsəduyğun hesab edirik.

1.Özünüdərketmə: Emosiyaları tanımaq və müsbət mənlilik anlayışını təkmilləşdirir.

2.Özünüidarəetmə: Emosiyaları tənzimləmək, eyni zamanda davranışlara nəzarət etmək bacarığını inkişaf etdirir.

3.Sosial şüur: Digər şəxslərin emosiyalarını və sosial vəziyyətlərini dərk etməyi tənzimləyir.

4.Münasibət bacarıqları: Münasibətləri tənzimləyir və ünsiyyət bacarığını təkmilləşdirir.

5.Məsuliyyətli qərar qəbul etmə: Məsuliyyət hissinin təkmilləşdirir və problemləri həll etmə bacarığını inkişaf etdirir (1).

Göründüyü kimi bu komponentlərin hər biri sosial emosional öyrənmənin müxtəlif tərəflərini özündə əks etdirir ki, bu da qeyd olunan problemin tədqiqi istiqamətində konkret metod və metodikaların seçilməsini asanlaşdırır. Elə metod və metodikalar ki, onların tətbiqindən əldə olunan nəticələr bizə həm sosial emosional öyrənmənin CASEL modelini təkmilləşdirməyə, həm də psixikanın intellektual və iradi tərəflərinə sosial emosional öyrənmənin hansı istiqamətdə təsir etdiyini müəyyən etməyə imkan verə bilər. Bundan sonrakı addımda məhz qeyd olunan istiqamətdə araşdırmalarımızı davam etdirməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Kristel M. Gallagher., Shevaun L. Stocker, A Guide to Incorporating Social-Emotional Learning in the College Classroom: Busting Anxiety, Boosting Ability,2017

2. https://en.wikipedia.org/wiki/Social%E2%80%93emotional_learning

3. <https://az.warbletoncouncil.org/educacion-socioemocional-6741>

4. <https://pioneerinstitute.org/featured/new-study-finds-multiple-problems-with-push-for-social-emotional-learning-in-k-12-education/>

VALIDEYN HİMAYƏSİNDƏN MƏHRUM UŞAQLARIN MƏNƏVİ-ƏXLAQİ TƏRBİYƏSİNDƏ ÖZÜNÜDƏRKİN ROLU

Şahinzadə Günel Oqtay qızı
BDU-nun Psixologiya kafedrasının doktorantı
gunelshahinzade@mail.ru

Özünüdərketmə - mən konsepsiyası ilə eynilik təşkil edib fərdin özü haqqındakı təsəvvürlərinin az və ya çox dərəcədə dərk olunmasından ibarət olan nisbi, təkrarolunmaz sistemdir [5, səh. 475]. Yenə də həmin lüğətdə göstərilir ki, özünüdərketmə (Mən konsepsiyası) bütöv, lakin daxili ziddiyyətlərdən azad olmayan sistemdir [5, səh.352].

Özünüdərketmə uşağın sosial-psixoloji motivasiyası ilə bağlıdır. Bu hadisə uşaq tərəfindən özünün “sosial mən”inin dərk olunması ilə əlaqələndirilir. Sosial mövqeyin dərk olunması müstəqil fəaliyyətə hazır olduğunu təsdiq edən mühüm psixoloji hadisədir. Ukrayna psixoloqu P.R.Çamata göstərir ki, özünüdərk inkişafı şəxsiyyətin inkişafı ilə bağlıdır. Onun fikrincə, özünüdərketmənin təşəkkülü və formalaşması aşağıdakı amillərin təsiri nəticəsində baş verir: a) şəxsiyyətin onu əhatə edən gerçəkliyi dərk etməsi tələbatı; b) xarici gerçəkliyə və özünə bələd olmaq tələbatı; c) müstəqilliyə, avtonomiyaya meyllilik.

Mənəviyyat insanın daxili dünyasının bütövlüyünü və harmoniyasını və xarici aləmlə münasibətlərini ahəngdarlaşdırmaq qabiliyyətini əks etdirən şüur və özünüdərkinin keyfiyyət xarakteristikasıdır. Əxlaq cəmiyyətin əxlaqının mövcudluğunun fərdi forması kimi insanın öz hərəkət və əməllərini sosial normalarla əlaqələndirməyə sövq edən daxili qanunu kimi qəbul edilir. Valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların mənəvi-əxlaqi tərbiyəsinin əsas məqsədi onları

mənəvi-əxlaqi anlayış və dəyərlərlə zənginləşdirmək, onların özünüdərkini, əxlaqi keyfiyyətlərini inkişaf etdirməkdir.

V.S.Merlinə görə, özünüdərkətmə mürəkkəb psixoloji struktur olmaqla özündə bir sıra komponentləri ehtiva edir. Özünəbənzətmənin (eyniyyətin) dərk, özünün psixi xüsusiyyət və keyfiyyətlərinin dərk, öz “mən”inin dərk, sosial-əxlaqi qiymətləndirmə [4, səh.86].

Deməli, özünüdərkətmə insanın öz hərəkətlərini, onun nəticəsini, arzularını, hisslərini, həyatda öz mövqeyini dərk edib qiymətləndirməsidir.

Valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların özünüdərkətməsində mənəvi-əxlaqi tərbiyənin vəzifələrinə aiddir:

- uşağın şəxsiyyətinin əxlaqi keyfiyyətlərini tərbiyə etmək;
- uşağın sosial rollarının, əxlaqi və etik normalarının inkişafına kömək etmək;
- müsbət şəxsiyyətlərarası münasibətlər qurmaqla uşağın əxlaqi, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinin formalaşmasına müsbət təsir göstərmək;
- hər bir uşaqda əməksevərlik, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət, ətraf mühitə, Vətənə, ailəyə məhəbbət tərbiyə etmək;
- uşaqları öz xalqının mədəni ənənələri, çoxmillətli dövlətdə ümumbəşəri dəyərlərlə tanış etmək.

Zəruri komponenti mənəvi-əxlaqi aspekti təşkil edən hərtərəfli inkişaf etmiş və ahəngdar şəkildə formalaşmış şəxsiyyətin tərbiyəsi müasir cəmiyyətin inkişafında ən mühüm vəzifədir. Valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların şəxsi keyfiyyətlərinin və daxili münasibətlərinin formalaşması və tərbiyəsi, əqli və fiziki gücün inkişafı, ətraf aləm haqqında biliklərin mənimsənilməsi və möhkəmləndirilməsi, mənəvi-əxlaqi bacarıq və vərdişlərin inkişafı üçün əsasdır. Uşağın məktəbəqədər yaşı mənəvi təcrübənin aktiv şəkildə mənimsənilməsi, toplanması və istifadəsi ilə xarakterizə olunur. Məktəbəqədər yaş həm də mənəvi öz müqəddəratını

təyinetmənin, özünüdərkin formalaşmasının başlanğıc nöqtəsidir.

Əxlaqi özünüdərək insan tərəfindən əxlaq normalarının, əxlaqi tələblərin dərk edilməsi, mənimsənilməsi, qəbul edilməsi və davranışın hüquqi tənzimləyicisinə çevrilməsi prosesidir. Əxlaq etika kateqoriyası kimi ilk növbədə ictimai şüurun xüsusi formasını və sosial münasibətlərin bir növünü təyin edir ki, onun məqsədi cəmiyyətdə insanların davranış və hərəkətlərinin normativ tənzimlənməsi yollarını formalaşdırmaqdır.

Əxlaq sosial normalarda ifadə olunur. Əxlaq ictimai şüurun ən qədim forması olub tarixi xarakter daşıyır və ictimai münasibətlərlə bərabər inkişaf edir. Əxlaq normaları insan davranışını tənzimləmək funksiyasını yerinə yetirir və yerinə yetirməkdə davam edir. Əxlaq fərdi şüurun, özünüdərkin tərkib hissəsidir, fərd üçün dünyanın mənzərəsini müəyyən edən məqamlardan biridir.

Valideyn himayəsindən məhrum şagirdlərin özünüdərkinin formalaşması aşağıdakı amillərlə bağlıdır:

- 1) hissiyyat və sosial məhrumiyyət;
- 2) ailə ilə əlaqəni kəsmək;
- 3) uşaq evinin şəraiti.
- 4) ailənin müsbət təsirinin olmaması, onların əqli inkişaf amili, təlim və tərbiyəsində çətinliklər;
- 5) uşaqların özünüdərkinin spesifikasiyi mövqeyi;
- 6) ailədə cinsi və yaşı müəyyən etməkdə, özünü psixoloji zaman aspektində təqdim etmədə, şəxsiyyətin sosial və məkan çərçivəsində özünüdərək və özünü- qiymətləndirmə xüsusiyyətlərində təzahür göstərir.

Aparığımız araşdırmalar göstərdi ki, özünüdərkin diferensial elementlərində yaş xüsusiyyətləri və normaları ilə bağlı dəyişikliklər vardır. Belə ki, valideyn himayəsindən məhrum uşaqların “Mən” anlayışının strukturunda ətrafdakıların münasibəti özünə münasibətdən daha əhəmiyyətlidir. Valideyn hi-

mayəsindən məhrum şagirdlərin özünüqiymətləndirməsi zəif olması ilə fərqlənir, diferensial qiymətləndirmə elementlərində nəzarət qrupunda olan uşaqların məənəviyyat səviyyəsi ilə müqayisədə aşağı qiymətləndirilir, ondan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Uşaqlarda mənlilik anlayışı fərqli bir quruluşa malikdir, ilk növbədə onlar öz “mənl”lərinə güvənir.

Nəzəri və eksperimental tədqiqatların nəticələrinə əsasən valideyn himayəsindən məhrum yeniyetmələrlə tərbiyə işinin aşağıdakı əsas istiqamətləri tərəfimizdən müəyyən edilmişdir:

- 1) ünsiyyət bacarıqlarının formalaşması;
- 2) şəxsi kommunikativ xüsusiyyətlərin korreksiyası;
- 3) həmyaşıdları ilə münasibətlərin uyğunlaşdırılması;
- 4) uşağın özünə hörmətinin və özünüdərkini, digər diferensial elementlərinin optimallaşdırılması.

Onların həyata keçirilməsi aşağıdakı əsas vəzifələrin həllini yerinə yetirir:

1) uşağın şəxsiyyətinin hərtərəfli psixoloji və pedaqoji tədqiqi və onun münasibətlər sistemi;

2) təhsil mühitinin korreksiyası, uşaq kollektivinə qəbul, xoş niyyət, açıqlıq, qarşılıqlı anlaşma, psixoloji təhlükəsizlik mühitinin yaradılması. Metodikaya görə, uşağın özünüdərkini interorizasiyasının necə baş verdiyinə görə aşağıdakıları ayırmaq olar: 1) birbaşa və ya dolayı davranış vasitəsilə; 2) müəyyən hərəkətlərin həyata keçirilməsi üçün standartların formalaşdırılması və uşağın özünə münasibətinin dolayı şəkildə müəyyən edilməsi.

Valideyn himayəsindən məhrum şagirdlər dar çərçivədə bir qrup həmyaşıdları ilə ünsiyyət qururlar. Onlar məktəb şəraitində bir qayda olaraq məhsuldar ünsiyyət bacarıqlarına yiyələnməkdə çətinlik çəkirlər. Onun təmasları səthi və əsəbi olur.

Onlarda bu təmaslar tədricən aqressivliyə çevrilir və ya passiv yadlaşma yaranır. Sevgi və diqqətə daima ehtiyacları var. Yanlış formalaşmış ünsiyyət təcrübəsi uşağın başqaları ilə

münasibətində mənfi mövqe tutmasına səbəb olur. Digər problem “biz” fenomenidir. Müəyyən edilmişdir ki, belə uşaqlarda bir-biri ilə eyniləşdirmə növü mövcuddur. Normal bir ailədə həmişə “biz” anlayışı var. Bu uşağın öz ailəsində iştirakını əks etdirən bir hissdır. Həmçinin uşağın müdafiəsi üçün şərait yaradan çox mühüm, emosional və əxlaqi təşkilati qüvvədir. Valideyn qayğısı olmayan həyat şəraitində uşaqlar kortəbii olaraq inkişaf edirlər. Bu isə xüsusi psixoloji formalaşmadır. Valideynsiz uşaqlar dünyanı “biz” və “yad”, “biz” və “onlar”a bölürlər.

Bu uşağın fərdi inkişafı prosesinə mənfi təsir göstərir, onun ətraf sosial mühitlə, böyüklər və həmyaşıdlar dünyası ilə emosional əlaqələrini pozur, fiziki, əqli və əxlaqi inkişafında ciddi pozuntulara səbəb olur. Valideyn himayəsindən məhrum şagirdlərin mənəvi mədəniyyətinin formalaşmasının mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, ümumbəşəri dəyərləri fərdin, ailənin, dövlətin inkişafı nöqtəyi-nəzərindən müəyyən dərəcədə dağıdıcı, kütləvi şüura xas olan dəyər münasibətləri toplusu ilə əvəz etmək meylinin mövcud olduğu şəraitdə həyatı və mənəvi dəyərlərin yenidən qiymətləndirilməsi baş verir. Bu da şagirdlərin identifikasiyasına və müsbət özünü dərk etməsinə mane olur.

Müəyyən edilmişdir ki, valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqlar üçün əxlaqi kateqoriyaların əlamətlərini, xüsusiyyətlərini vurğulamaq bacarığı; onlar arasında əlaqələr qurmaq, onların həyatda təzahürlərinə dair nümunələr göstərmək; bəzən vəziyyətdən asılı olaraq öz dəyər mühakimələrinin olması; empatiyanın inkişafının kifayət qədər formalaşma səviyyəsi əsas biliklərlə xarakterizə olunur.

Onların əxlaqi hissləri şüurlu, dərin, mənalı, lakin bəzən vəziyyətdən asılı olaraq özünü göstərmir. Onlar ümumi qəbul edilmiş əxlaqi davranış normalarına müxtəlif səviyyələrdə müqavimət ilə xarakterizə olunur:

* Qənaətbəxş səviyyə. Bu səviyyədə şagirdlər mənəvi kateqoriyaların əsas xüsusiyyətlərini bilmək və onları ayırd etmək bacarığı ilə xarakterizə olunurlar. Onlarda özləri və ətrafdakı insanlar haqqında dəyər mühakimələrinin olması, insanların təzyiqi; şüurlu; mənəvi baxımdan kifayət qədər sabit mövqedə dəyərlər; davranışda dəqiqlik və s. kimi xüsusiyyətləri də buraya aid etmək olar.

* Qeyri-sabit səviyyə. Bu səviyyədə yeniyetmələr müəyyən əxlaqi kateqoriyaların əsas xüsusiyyətlərini bilmələri ilə xarakterizə olunur. Onların xüsusiyyətlərini və praktikada həyata keçirilməsi nümunələrini ayırmaq çətindir. Onlar empatik niyyətlər səviyyəsində ifadə edilir. Şagirdlərin özləri və digər insanlar haqqında mövcud dəyər mühakimələri vəziyyətdən asılı olaraq dəyişə bilər, mənəvi dəyərlərə münasibətdə mövqe kifayət qədər sabit olur.

* Siqnal səviyyəsi. Bu səviyyədə yeniyetmələr aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdirlər: əxlaqi kateqoriyaların əsas xüsusiyyətləri haqqında biliklər vahid, sistemli deyil, parçalanmışdır. Onlara misal gətirməkdə çətinlik yaranır, həyatda real davranışı ilə bağlı qiymət mühakimələri yoxdur. Onlar empatiyanın aşağı səviyyədə inkişafı, niyyət səviyyəsində rəğbət ifadəsi ilə xarakterizə olunur; mənəvi dəyərlərə münasibətdə qeyri-kafi sabit mövqe müşahidə olunur, mənfi davranışa meyillidirlər.

* Qeyri-qənaətbəxş səviyyə. Bu səviyyədə şagirdlər əxlaqi kateqoriyaların əsas xüsusiyyətləri haqqında systemsiz şəkildə bilikləri mənimsəyirlər. Onların öz dəyər mühakimələri yoxdur; mənəvi hisslər şüursuzdur, simpatiya göstərilir; mənəvi dəyərlərə münasibətdə mövqe yoxdur; davamlı neqativ davranışa meyl özünü göstərir.

Uşaq evlərində tərbiyə alan, valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqlarda narahatlıq və aqressivlik artır. Bu da çox vaxt qeyri-konstruktivliyə səbəb olur və davranış formalarında psixoemosional rifahda əks olunur. “Mən”in bütün

aspektlərinin inkişafında (təəssüratları, özünə münasibəti) valideyn himayəsindən məhrum uşaqlar arasında “mən obraz”, özünüqiymətləndirmə, özünüdərkətmə nəinki geridə qalır, hətta keyfiyyətə spesifik forma alır. Valideyn sevgisinin olmaması və qayğısızlıq uşaq evində tərbiyə alan uşaqlarda psixi deprivasiyaya, tələbat-motivasiya sferasının, şəxsi identikliyin pozulmasına səbəb olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, Çinar-çap, 2002, 620s.
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, Qapp, Poliqraf korporasiyası, 2003, 365 s.
3. Лебеденко Е.Н. Развитие самосознания и идентичности. Выпуск 2. Кто Я? Методическое руководство. М., Книголюб. 2007, 40с.
4. Мерлин В.С. Структура личности: характер, способность, самосознание. Учебное пособие. Перм, 1990, -107с
5. Маралов В.Г. Основы самопознания и саморазвития: Учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений. М.: Издательский центр "Академия", 2002, 256 с.

ВЛИЯНИЕ СЕМЬИ И СЕМЕЙНОГО ВОСПИТАНИЯ НА РАЗВИТИЕ АГРЕССИИ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

*Эюбова Мехрибан Нияз кызы
Ахмедова Лейла Фаик кызы
магистр II курса БГУ*

Агрессия, в целом, представляет собой мотивированное деструктивное поведение, которое, в свою очередь, противоречит ранее принятым нормам и правилам сосущество-

вания людей в социуме, наносит физический и моральный ущерб окружающим. Агрессия, проявляющаяся в виде агрессивного поведения или агрессивных действий, всегда имела место среди объектов изучения учёных.

В психологической науке существуют различные теоретические подходы к истокам и причинам зарождения агрессии, среди которых можно выделить две основные:

-инстинктивные или нативистские - принимающие агрессию за врождённое свойство личности, за конфликт между сознательным и бессознательным (К. Лоренц, З. Фрейд)

-интрапсихические или фрустрационные – принимающие агрессию за результат фрустрации, и самое главное, за усвоенное поведение, особенно в семейных отношениях (Э. Фромм, Е. Азрин, Н. Миллер, Д. Доллард) [2].

Семья, выступая как среда первичной социализации ребёнка, является фундаментом его дальнейшего развития. Именно в семье, наблюдая за взаимоотношениями между её членами и отношением к себе, ребёнок учится взаимодействовать с окружающими, принимает и обучается поведению и формам взаимоотношений, которые сохраняются у него на протяжении всей жизни. Отношение и реакции родителей на неправильное поведение ребёнка, особенности отношений между родителями и детьми, с родными братьями или сёстрами, уровень семейной гармонии и являются факторами, влияющими на ребёнка, становясь причиной зарождения в нём агрессии, тем самым влияя на его отношения как с семьёй, так и с окружающими.

Стили воспитания, являясь базисом детско-родительских отношений, имеют значимое место среди причин агрессивности. Выделяют следующие стили воспитания:

-Демократический – при данном стиле семейного воспитания, эмоциональная близость с ребенком проявляется,

как принятие, тепло и любовь. Требования к ребенку справедливые, с обоснованием запретов. Контроль осуществляется на основе заботы. Тип личностного развития ребенка оптимальный (чувство собственного достоинства и ответственности; самостоятельность и дисциплина, полноценное общение);

-Авторитарный - в таких семьях не учитываются индивидуальные и возрастные особенности ребенка, его интересы, желания, стремления, что отрицательно сказывается на развитии его личностных качеств, эмоциональная близость с ребенком чаще отсутствует, хотя и не исключается). Требования к ребенку жесткие, без объяснения причин. Контроль жесткий, некорректный, наказания. Модель общения с ребенком – дисциплинарная, постоянные окрики и угрозы. Тип личностного развития ребенка, при авторитарном стиле семейного воспитания: пассивный, отсутствие инициативы, зависимость, низкая самооценка, агрессивный ребенок превращается в тирана, подобно родителю, становится лицемерным.

-Либеральный стиль воспитания - ребенок получает полную свободу действия, в отношении его не устанавливается никаких рамок и ограничений; при этом родители стремятся больше отдавать, чем требовать, не ждут от ребенка зрелого поведения и самостоятельности, что в последствии отражается и на самом ребенке, он становится неуверенным в себе, неспособным противостоять ежедневным трудностям, подверженным депрессиям и фобиям.

-Индифферентный стиль воспитания - характеризуется отсутствием требований, определенных реакций на потребности ребенка, а также близкого взаимодействия с ним; родители хоть и удовлетворяют все основные потребности ребенка, однако, в целом, практически не интересуются его жизнью, все это отражается на ребенке – он

становится замкнутым, отчужденным, зачастую агрессивным [3].

Исследователь В.В. Ковалёв выделил основные типы семей, выделяющихся уровнем воспитательного неблагополучия:

-1 тип — конфликтные семьи, семьи с невысоким образовательным уровнем родителей, живущие в стесненных материальных условиях или часто мигрирующие. Семьи, где между родителями преобладают конфликтные ситуации, сопровождающиеся криками и ссорами, дети, невольно становясь их свидетелями, становятся подверженными агрессивным проявлениям вербального характера.

-2 тип — педагогически неверно ориентированные семьи (дисфункциональные семьи, в которых отношения между детьми и родителями лишены психологического контакта). Ребенок на получая нужной дозы внимания, тепла, совместного времяпрепровождения от самых близких ему людей, впоследствии не способен доверять другим людям, становится замкнутым, агрессивным, видит во всех врагов, даже если они таковыми не являются.

-3 тип — семьи невысокой воспитательной культуры. Родители хотят воспитывать правильно, но им недостает опыта и знаний для того, чтобы сориентироваться в методах воздействия, подходящих для ребенка. В таких семьях царит материальное благополучие, родители осыпают ребенка подарками, игрушками, а вопросы грамотного воспитания ребенка отодвигаются на задний план. Родители закрепляют свое особое статусное положение в сознании ребенка, внушая ему, что любой вопрос может решиться при помощи силы и денег, а дети растут безвольными потребителями с ярко выраженными агрессивными проявлениями.

-4 тип — неполные семьи. В большинстве неполных семей единственным родителем ребенка остается мать, кото-

рая безуспешно пытается заменить ему обоих родителей, оказывая давление на него чрезмерной опекой, что негативно влияет на становление личности ребенка. Дети, воспитывающиеся без отца, становятся тревожными, нередко страдают невротами [4].

Таким образом, можно сделать вывод о том, что главными характеристиками воспитательного потенциала семьи являются: характер внутрисемейных отношений; личностные качества родителей; состав и структура семьи, ее жизнедеятельность; уровень нравственной культуры в семье; уровень образования родителей; материальные условия в семье; уровень психолого-педагогической компетентности родителей в вопросах воспитания и развития ребенка; степень ответственности родителей за воспитание детей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бандура А. Подростковая агрессия. Изучение влияния, воспитания и семейных отношений». — М. 1999.
2. Берковиц Б. Агрессия: причины, последствия и контроль. СПб.: Прайм-Еврознак, 2001. С.440—446
3. Дружинин В.Е. Психология семьи. М.: ВЛАДОС, 1996
4. Ковалёв А.Г. Психология семейного воспитания - М.: Проспект, 2006. - 354с.

ОСОБЕННОСТИ НЕРВНО-ПСИХИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ У ДЕТЕЙ, РОДИВШИХСЯ ЕСТЕСТВЕННЫМ ПУТЁМ И ЭКО

*Аскерова Ирада Сарван кызы,
магистрант, I курса БГУ
irada.askerova0407@gmail.com*

Полное формирование и развитие головного мозга у ребёнка охватывает длительный период. Его полное развитие не завершается даже сразу после рождения. Хотя при рождении мозг бывает в большом размере, но извилины не развиты полностью. Серое вещество, которое находится в составе мозга, не отделена полностью от белого вещества, и установлено, что миелиновой оболочки практически нет [8]. В составе мозга содержится в малом количестве органических веществ, а воды рассматривается в большом количестве [3].

В ускоренной форме развитие и формирование извилин происходит в первые 11 - 12 месяцев. Нервные клетки завершают свое развитие к трём годам. Кора головного мозга у ребёнка становится похожа на мозг зрелого человека уже к восьми годам. Миелиновая оболочка охватывает длительное время полноценного формирования, и оканчивается в зрелые периоды жизни человека.

Размер головного мозга со временем увеличивается, рассматривается таким образом, что: на 9-ом месяце размер мозга увеличивается в два раза, в возрасте 3 года размер увеличивается до три раза, и дальше с возрастом процесс увеличения размера мозга становится меньше и меньше.

Нервные клетки с возрастом развиваются и совершенствуются, это связано с такими процессами, как активация аксонов, дендриты бывают более разветвлёнными, более активно формируются и развиваются синапсы. Рассматри-

вается, что в ранние периоды нервная система у детей развивается быстрее, чем с увеличением возраста [1]. В первые три месяца происходит наиболее активная форма развития нервных клеток. В возрасте 5-ти лет волокна нервных клеток уже бывают полностью покрыты миелиновой оболочкой.

Психические свойства у детей формируются на основе определённых этапов.

1. В первую очередь у детей формируется моторика, помимо безусловных движений начинают формироваться и условные рефлексы, движения.

2. В периоде от 1 – 3 лет начинает развиваться сенсорные навыки, моторика бывает уже сформированной, сознательно ребёнок выполняет действия. Так как на этом этапе развивается чувствительность, даёт толчок к формированию ощущения, восприятие, осознание, мышление [6].

3. Период от 3 – 12 лет, охватывает дошкольный и младше школьный период. На этом этапе формируется у ребёнка индивидуальность. Дети самостоятельно выбирают свои движения, действия, это происходит у них осознанно. А также этот период называют аффективным периодом.

4. В подростковом периоде от 12 до 14 лет формируется абстрактно-логическое мышление, более логически размышляют, обдумывают, а также этот этап является начальным этапом для детей формироваться, как отдельная личность.

Помимо нормальной формы развития детей, родившиеся путём вспомогательной репродуктивной технологии, в исследования показывается и отклонения, нарушения некоторых психических особенностей. Эти данные были получены В. Битинским и Черновой, что у таких детей рассматриваются патологические, психические нарушения, нервная система бывает возбуждённой, реакции у детей

бывают неуравновешенными, бывают очень чувствительными, сон, а также аппетит нарушается, отставание речи, неправильное произношение слов, заикание и другие нарушения [4].

Один из исследований является проведённый в Москве, в 2011 году, у детей родившихся экстракорпоральным оплодотворением. Основной целью являлось определить уровень интеллектуального развития, у этих детей [7]. Это исследование проводилось этапами в разных возрастных периодах. На первом этапе, который проводился в первые годы жизни, результат детей с ЭКО отличался в явно выраженной форме от других. Но со временем, в результате проведения следующих этапов было установлено, что уровень ярко выраженного интеллектуального отличия детей на дошкольном периоде уже снижается [2].

Все эти данные, полученные в результате проведения исследований со стороны учёных, носят субъективный характер. Существуют разные причины, которые оказывают влияние на проявления тех или иных особенностей психического развития ребёнка [5]. Поэтому при определении состояния должны учитывать среду, в которой живёт, с кем контактирует, количество детей, травмы, которые получил как до родов, так и во время и после родов и другие факторы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Адельман Р.Д., Василишин Н., «Психологический статус в школьном возрасте детей, зачатых путем экстракорпорального оплодотворения», 2001, стр. 2162 - 2167.
2. Битенский В.С., Чернова Т.М. Анализ исследования психического здоровья детей, 200, стр. 54 – 57.
3. Голомбок С., «Европейское исследование семей с вспомогательной репродукцией» , 2000, стр. 2324 - 2331.

4. Каплан П., «Результаты развития детей, рожденных после применения вспомогательных репродуктивных технологий», 2007, стр. 2 – 10.
5. Колпин Х., Соенен С. «Воспитание и психосоциальное развитие детей после ЭКО» / Репродукция человека, 2002, стр. 1116 - 1123.
6. Кук Р., Мюррей С., «Семьи, созданные с помощью новых репродуктивных технологий», 1995 том. 64, стр. 285 - 298.
7. Мак-Каллум Ф. «Обзор практикующего врача» /Результаты нетрадиционного зачатия для родителей и детей», 2003 стр. 303 - 315.
8. Панет Н.С. «Проблема низкой массы тела при рождении», 2000, стр. 19 - 34.

DEVİANT DAVRANIŞLI YENİYETMƏLƏRDƏ ÖZÜNÜ QIYMƏTLƏNDİRMƏNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Rəsulova Aysun Pərviz
Bdu-nun II kurs magistrantı
aysunresulova2@gmail.com

Gənc nəslin cəmiyyətdə faydalı şəxsiyyət kimi formalaşması müasir dünya üçün ən mühüm problemlərdən biridir. Çünki, hər hansı bir cəmiyyətin inkişafı bu günün və gələcəyin ümid yeri olan gənclərin mənəvi, siyasi, psixoloji inkişafından, müstəqil mühakimə yürütməsindən, ağıl və düşüncəsindən, mərd və ədalətli mübarizəsindən çox asılıdır. Yeniyetmələrdə özünü qiymətləndirmə "Mən" konsepsiyasının əvəzsiz yoldaşdır. Özünü qiymətləndirmənin köməyi ilə fərdin davranışı tənzimlənir.

İnsan özünü qiymətləndirməni necə həyata keçirir? Məlumdur ki, insan başqa insanlarla birgə fəaliyyət və ünsiyyət

nəticəsində şəxsiyyətə çevrilir. Ona davranış üçün bəzi vacib göstərişlər verən, fəaliyyət və ünsiyyətdir.

Yeniyetməlik hər bir insanın həyatında ən vacib mərhələdir. Bir insanın bütün sonrakı taleyini böyük ölçüdə müəyyən edir [1].

Yeniyetməlik dövründə özünü qiymətləndirmə daha çox sabitlik, həyatın müxtəlif sahələrini əhatə edən universallıq əldə edir. Özünü qiymətləndirmə prosesində yeniyetmələrin diqqəti şəxsiyyətin xaricindən daxilə ötürülür.

Deviant davranış, cəmiyyətdə ümumi qəbul edilmiş hüquqi və ya əxlaqi normalara zidd olan fərdi hərəkətlər və ya hərəkətlər sistemi kimi müəyyən edilir. Bu cür davranış fiziki və psixi sağlamlığı təhdid edir və çox vaxt şəxsiyyətin dezintegrasiyasına gətirib çıxarır [2].

Əksər yeniyetmələr özlərini orta səviyyədən bir qədər yuxarı qiymətləndirirlər. Bu, bir yeniyetmənin kifayət qədər yüksək özünü qiymətləndirmə ehtiyacı ilə xarakterizə edildiyi qənaətinə gəlməyə imkan verir, yəni hər kəs özünü qiymətləndirmək istəyir. Özünü qiymətləndirmə psixoloji sabitliyin, yaxşı əhval-ruhiyyənin mənbələrindən biridir.

V.V.Kovalev deviant davranışı “müəyyən cəmiyyətin əxlaq normalarından kənara çıxan davranış” kimi müəyyən edir və onun bir neçə əsas variantını izah edir: təhsil və əmək fəaliyyətindən yayınma; zorakılıq, muzzdlu və cinsi xarakterli antisosial hərəkətlər; alkoqoldan sui-istifadə, narkotik və zəhərli maddələrin istifadə [5].

Özünü qiymətləndirmənin aşağı olması bir çox səbəbə görə ola bilər. Bəzən yeniyetmələr, kiçik yaşlarda valideynlərinin onların şəxsi problemlərinin həll etmədiyini görür və digər hallarda isə məktəbdəki zəif nəticə səbəbindən inkişaf edir ki, bu da öz növbəsində evdə təhsil üçün əlverişsiz şəraitin nəticəsidir [3]. Uşağın özünü qiymətləndirməsi həm yaşıdlarının lağ etməsindən, həm də böyüklərin həddindən artıq tənqidindən mənfi təsir göstərə bilər. Şəxsi problemlər,

müəyyən situasiyalarda özünü apara bilməmək, eləcə də dünyəvi bacarıqların olmaması da insanın özü haqqında xoşagəlməz fikrini formalaşdırır. Davamlı həddindən artıq aşağı özünü qiymətləndirmə başqalarından həddindən artıq asılılıq, müstəqilliyin olmaması, utancaqlıq, təcrid və hətta başqaları haqqında təhrif edilmiş bir qavrayış görünür.

Beləliklə, deviant davranış cəmiyyətdə ümumi qəbul edilmiş hüquqi və ya əxlaqi normalara zidd olan hərəkətlər sistemi kimi müəyyən edilir. Özünü qiymətləndirmə özünüdərk strukturunun tərkib hissəsidir ki, bura insanın özü haqqında bilikləri ilə yanaşı, özünə, qabiliyyətinə, əxlaqi keyfiyyətlərinə və hərəkətlərinə verdiyi qiymət də daxildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Алмазов Б. Н. Психическая адаптация несовершеннолетних. С., 1986.
2. Белобрыкина, О.А. Влияние социального окружения на развитие самооценки старших дошкольников / О. А. Белобрыкина. - М. : Наука, 2001.-с. 31-39.
3. Божович Л.И. Проблемы формирования личности. М., 1997.
4. Воспитание трудного ребенка: Дети с девиантным поведением: Учеб.-метод. пособие / Под ред. М.И. Рожкова. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. - 240с.
5. Ковалёв В. В. Патологии личности и девиантное поведение: Руководство по психиатрии. М.: Наука, 1989.- 462 с.

ОСНОВНЫЕ ПРИЧИНЫ ПСИХИЧЕСКИХ ОТКЛОНЕНИЙ У ЛЮДЕЙ СРЕДНЕГО ВОЗРАСТА

Бабаева Сара Фаиз гызы
магистрант II курса БГУ
sarah.babayeva@mail.ru

В процессе изучения этиологии и причинах возникновения того или иного психического расстройства учеными рассматривается только наличие генетического фактора или же фактора среды.

В своей работе «Избранные труды» Бехтерев отмечал: «В группу психических, или душевных, болезней входят все те болезненные процессы, в которых преобладающими явлениями служат расстройства со стороны психической, нервно-психической деятельности, иначе говоря, расстройства в области тех отправлений, благодаря которым устанавливается отношение личности к окружающему миру». Из данного определения можно отметить, что психические расстройства выражаются вовсе не в исключительно одном лишь изменении в области психики (нейропсихики), но и в том, что они могут возникать в силу также и других расстройств и, между прочим, изменений со стороны тех или иных проводящих функций нервной системы. Знакомясь ближе с различными психическими расстройствами можно заметить, что в сущности нет или почти нет ни одной психической болезни, в которой рядом с расстройствами психической сферы не обнаруживались бы те или иные нарушения со стороны проводящих функций нервной системы.

Если принять во внимание, что и психические, и нервные заболевания относятся к поражению одной и той же нервной системы, то вышеописанное высказывание становится вполне понятным.

Родство психическими и нервными болезнями устанавливается также тем фактом, что существует ряд болезненных форм, в которых психические и нервные расстройства идут рука об руку в такой степени, что становится все сложнее решить, куда правильнее относить эти расстройства — к нервным или психическим болезням. Сюда относятся некоторые общие или большие невроты, как истерия, миастения и неврастения, отчасти эпилепсия, некоторые фамильные нервные болезни, сопровождающиеся слабостью и т. п.

Благодаря трудам Шарко, Мебиуса, Штрюмпеля, Жане, Реймона и др. все больше устанавливается взгляд для рассмотрения истерии не как чисто болезнью с нервными поражениями. Истерия должна рассматриваться как психическая болезнь, не потому только, что здесь обнаруживаются чисто психические симптомы, как своеобразные особенности характера, склонность к развитию галлюцинаций, навязчивых идей и т. п., а также потому, что целый ряд симптомов при истерии, которые кажутся на первый раз нервными, как параличи, судороги, контрактуры и пр., могут быть вызываемы и устраняемы путем так называемого психического воздействия. Однако стоит учитывать важным момент касательно того, что симптомы истерии могут возникнуть путем простого внушения, и этим же путем они устраняемы. В таком случае нет оснований для сомнения в психической природе этих симптомов. Но стоит также держать во внимании тот факт, что проявления истерии, в частности, со стороны растительных функций, которые сложно объяснить чисто психическим путем. По этой причине ученые, руководясь физиолого-химическими исследованиями, склонны смотреть на истерию, как на болезнь обмена, при которой поражается вся вообще нервная система и в особенности ее психические отправления.

Исходя из вышесказанных понятий, мы приходим к выводу, что этиология возникновения психического расстройства неоднородна. Четких границ для определения причины того или иного нарушения психики определить очень сложно.

Перечисленные сравнения об отнесенности тех или иных расстройств только психическому или же чисто нарушениям со стороны проводящих функций нервной системы, является не конечным обсуждением вопроса о причинах возникновения психических нарушений. Существуют также ряд других причин и критериев, которые также на сегодняшний день не дают конкретного ответа на актуальный вопрос о причинах нарушений в науке психологии. Такими вопросами являются определения отнесенности к экзогенным или эндогенным факторам. Также одним из спорных вопросов является определение наличия роли наследственности или же роли социальной среды в возникновении нарушения.

На сегодняшний день проблема «размытых границ» актуально не только для определения причин. При постановке того или иного диагноза психиатра, или же при оценке психолога состояния пациента, часто специалисты придерживаются тому, чтобы не ставить какое-то конкретное клеймо одного нарушения. Иными словами, то или иное психическое расстройство сопровождается рядом симптомов других расстройств.

Таким образом, само проявление нарушения такое же расплывчатое, как и определение его причин возникновения.

ЛИТЕРАТУРА

1. American Psychiatric Association (APA). (2000). Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fourth Edition, Text Revised. Washington, DC.

2. <http://www.psychiatry.ru/lib/1/book/82/chapter/1#:~:text=Бехтеревым%20были%20изданы%20труды%20«Основы,%2С%20психологии%2С%20психиатрии%20и%20невропатологии.>
3. [https://cyberleninka.ru/article/n/psihicheskie-rasstroystva-ili-
psihicheskie-narusheniya](https://cyberleninka.ru/article/n/psihicheskie-rasstroystva-ili-psihicheskie-narusheniya)
4. Белялов Ф.И. Психические расстройства в практике терапевта. — Иркутск: РИО ИГМАПО, 2013. — 327 с. — ISBN 978–5–89786–088–3.
5. Патология — статья из Большой советской энциклопедии.

ПУТИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ АДАПТАЦИИ И РЕАБИЛИТАЦИИ ЛЮДЕЙ ПОЖИЛОГО ВОЗРАСТА

Светлана Меджидова
доктор психологических наук, профессор.
Кафедра Гендер и прикладная психология БГУ
psy6957@mail.ru

Соматические, психологические и социально-психологические изменения, которые происходят в пожилом возрасте, в целом влияют на образ жизни человека и могут даже кардинально его поменять. Поэтому пожилые люди нуждаются в адаптации и реабилитации. Учитывая еще и то, что мы живем в условиях переходного периода, который характеризуется нестабильностью во всех сферах нашей жизнедеятельности, информационным переизбытком и хаосом, наши пожилые люди оказались в сложнейшей ситуации. Потеря привычного социально-экономического уклада жизни, рабочего места, материального достатка, привычного социального статуса и многого другого – являются мощными стресс факторами для людей пожилого возраста. Находясь под прессингом этих факторов, они испытывают неимоверный психологический дискомфорт, с которым не в силах бороться.

В новых экономических условиях старики оказались для многих обузой. Они попали в тиски не только трудных экономических условий, но и трудных социальных, психологических и духовных условий. Как сделать жизнь пожилого человека достойной, насыщенной активной деятельностью и радостью, как избавить его от чувства одиночества, отчужденности, как восполнить дефицит общения, как удовлетворить его потребности и интересы - эти и другие вопросы волнуют в настоящее время общественность многих развитых стран мира.

Основной целью психологической адаптации и реабилитации людей пожилого возраста должно быть повышение стрессоустойчивости и адаптивности людей пожилого возраста к быстро изменяющимся условиям социально-экономической среды, т.е. в целом - улучшение их психологического и соматического состояния, уровня внутреннего комфорта и повышения активного участия в жизни общества. Для этого в первую очередь необходимо изменение отношения этих людей к стресс факторам (если мы не можем поменять ситуацию, следует поменять к ней отношение), необходим поиск положительных сторон жизни, активизация психологических, физиологических и духовных резервов, которые помогли бы им не только выстоять, но и почувствовать себя комфортно, защищенно. Кроме этого, адаптация и реабилитация должны не только поменять их отношение к сложившей для них не всегда благоприятной ситуации, но и научить их бороться и преодолевать новые жизненные трудности, осваивать новые сферы жизнедеятельности. Ничего так быстро не старит человека, как не востребованность, незадействованность в жизни общества. Кстати, как отмечают многие исследователи, сохранность интеллектуальных функций (памяти, внимания, мыслительных процессов и др.) напрямую зависит от интеллектуальной востребованности, от осваивания новых

видов деятельности, от интеллектуальной активности. Поэтому в этом возрасте приветствуется освоение новых навыков (вязание, игра на музыкальных инструментах, освоение новых профессий, садоводство, занятие малым бизнесом и т.д.) 2, 29 с. Исходя из данной цели можно определить несколько значимых задач:

1) Решение психологических проблем пожилых людей при помощи индивидуальных психологических консультаций. Индивидуальные консультации имеют своей целью помочь человеку расширить сознание и самосознание, чтобы решить наболевшие проблемы, связанные с их узостью (конфликты с близкими, проблемы, связанные с общением, дезадаптацией, неустойчивостью к стрессам, повышенной невротичностью и др.).

2) Решение психологических проблем пожилых людей, увеличение их социальной адаптивности при помощи психотерапевтических групп. Групповая психотерапевтическая работа преследует те же цели, что и индивидуальная консультационная работа: расширение сознания, решение личных проблем, создание чувства психологической защищенности, увеличение адаптивности, стрессоустойчивости, но сюда добавляется еще и решение проблемы одиночества. Особо следует сказать о создании психотерапевтических групп, направленных на решение проблем с потерями, учитывая, что у этой возрастной группы почти у всех есть потери и многие из них не смогли с этим смириться.

3) Решение проблемы одиночества пожилых людей с помощью организации и проведения тематических вечеров встреч с использованием социально-психологического тренинга общения, различных психотехник, направленных на сплочение группы, быстрое знакомство, создание благоприятного психологического климата и раскрепощения личности.

4) Просветительская работа: проведение тематических семинаров по психологическим проблемам людей пожилого возраста; по законодательству, по организации бизнеса, по проблемам профилактики здоровья и по другим актуальным для пожилых людей проблемам. Исходя из нашей практики по работе с людьми пожилого возраста, можем представить список тематических семинаров, которые интересовали данную аудиторию, а именно:

- Психологические особенности людей пожилого возраста;

- Духовные резервы долголетия;

- Феномен долгожительства;

- Средства профилактики преждевременного старения;

- Неврозы и неврозоподобные состояния в позднем возрасте и их профилактика;

- Сердечно-сосудистые заболевания людей преклонного возраста и их профилактика;

- Методы восточной медицины, используемые для оздоровления организма, а именно, Тай-Чи, Цигун;

- Психологические закономерности общения;

- Межличностные конфликты и пути их решения;

- Стресс и пути выхода из стресса;

- Как организовать свой бизнес и др.

Понятно, что для проведения данной работы необходимо создание и обучение команды по психологической работе с людьми пожилого возраста. Есть необходимость в создании специальной программы по работе с людьми пожилого возраста, где наряду с теоретической частью, необходима и практическая часть, которая по объему должна быть больше теоретической части. Содержательная часть этой программы должна включать в себя следующие разделы: медицинский, где анализировались бы основные соматические изменения, связанные с возрастом, причины этих изменений, часто встречаемые заболевания; психоло-

гический раздел, в котором анализировались бы основные психологические изменения (сенсоры, память, внимание, мыслительные процессы), а также пути их реабилитации; социально-психологический раздел, в котором рассматривались бы влияние основных изменений (отсутствие привычной работы, изменение личностного статуса, изменение статуса в семье, материального статуса, потеря круга общения и др.). на характер, поведение, ценности, установки и стереотипы. А практическая часть этой программы должна включать в себя знания и умения, связанные с психологической диагностикой и психологической коррекцией (индивидуальной и групповой).

В качестве участников такой команды наряду с психологами и социальными работниками могут выступать юристы, врачи, экономисты, бизнесмены, тренеры по оздоровительной гимнастике и другие специалисты.

ЛИТЕРАТУРА

- 1.Александрова М.Д. Проблемы социальной и психологической геронтологии, 1974 г.
2. Дмитриев А.В. Социальные проблем людей пожилого возраста. Л., 1980 г. 168с.
- 3.Краснова О.В. Социально-психологические проблемы старения. Л., 1992 г.82с.
4. Клиническая геронтология. М., 1995г., 172 с.
5. Психология зрелости и старения. М., 1999г. 69с.
6. Умение стареть – вершина мудрости. Баку, 2001г., 56с.
- 7.Хейфлик Л. Как и почему мы стареем. М.,1999 г 123 с.

ADAPTASIYANIN MAHIYYƏTİ VƏ SOSIAL- PSIXOLOJİ ADAPTASIYA

***dos. Piriyeva Elnarə Abbas qızı
BDU-nun Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrası
Məmmədova Fatimə Zaur qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
tarverdiyeva.fatime@mail.ru***

Adaptasiya anlayışı latın dilində “adaptatio” sözündən gəlir (XIX əsr), mənası “uyğunlaşdırmaq” deməkdir. Ümumi formada adaptasiyanın mahiyyəti insanın xarici və daxili mühitin şərtlərinə uyğunlaşmasıdır [1, s.12]. Sosial-psixoloji adaptasiya insanın ətraf mühit şəraitinə müqavimətini xarakterizə edən, ona uyğunlaşma səviyyəsini ifadə edən prosesdir. Adaptasiya prosesinin müxtəlif növləri vardır və bu təsnifatlar bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Adaptasiya prosesi istiqamətinə görə üç növə ayrılır:

- Daxili adaptasiya. Şəxsiyyətin daxili dəyişikliklərə tam uyğunlaşmasıdır.

- Xarici adaptasiya. Şəxsiyyət cəmiyyətə, mövcud sosial normalara, ətraf mühitə uyğunlaşır.

- Qarışıq uyğunlaşma. İnsanın ətraf mühitə, onun dəyərlərinə və normalarına qismən uyğunlaşdığı, eyni zamanda fərdiliyini və "mən"ini qoruduğu adaptasiya növüdür.

Adaptasiyanın təsiretməsinə görə üç- normal, deviant və patoloji növləri vardır:

- Normal adaptasiya, strukturunda patoloji dəyişikliklər olmadan, habelə şəxsiyyətin aktiv olduğu sosial mühitin normalarını pozmadan tipik problemləli vəziyyətlərdə şəxsiyyətin sabit uyğunlaşması prosesidir.

- Deviant uyğunlaşma, adaptasiya prosesinin digər iştirakçılarının gözləntilərinin bu cür davranışla əsaslandırılmaması şərti ilə, bu mühitdəki fərdin öz

ehtiyaclarının ödənilməsini təmin edən sosial uyğunlaşma prosesidir.

- Patoloji uyğunlaşma tam və ya qismən patoloji mexanizmlərin və davranış formalarının köməyi ilə həyata keçirilən, nevroloji və psixoloji sindromların bir hissəsi olan patoloji komplekslərin formalaşmasına səbəb olan sosial-psixoloji prosesdir. Bununla belə, qrupdan tam olaraq patoloji davranış gözləniləndə adaptasiya prosesi normal ola bilər, yəni qrupda patoloji normalar varsa əgər.

Adaptasiyanın təbiətinə görə iki növü var- biofizioloji və sosial-psixoloji. Biofizioloji adaptasiya- orqanizmin sabit və dəyişən ətraf mühit şəraitinə (temperatur, atmosfer təzyiqi, rütubət), eləcə də öz daxilindəki dəyişikliklərə uyğunlaşmasıdır. Sosial-psixoloji adaptasiya fərdlə cəmiyyət arasındakı elə bir münasibətlər vəziyyətidir ki, burada şəxsiyyət uzunmüddətli xarici və daxili konfliktlər olmadan öz aparıcı fəaliyyətini məhsuldar yerinə yetirir, sosiogen ehtiyaclarını ödəyir və yaradıcılıq qabiliyyətlərini sərbəst ifadə edə bilər.

Sosial-psixoloji adaptasiya prosesində olan hər bir fərd ardıcıl olaraq müxtəlif mərhələlərdən keçir. Sosial-psixoloji adaptasiya prosesinin mərhələləri aşağıda qeyd edilmişdir [2]:

I mərhələ. Kognitiv dissonans mərhələsi insanın yeni davranış normalarını və qaydalarını dərk etməməsi və qəbul etməməsi.

II mərhələ. Fərdin yeni mühitin varlığını qəbul etməsi.

III mərhələ. Fərdin uyğunlaşma prosesinə başlaması-qaydalara, dəyərlərə, münasibətlərə əməl edir.

IV mərhələ. Şəxsiyyət yeni mühitə tam uyğunlaşır-davranış, düşüncə və emosional dəyişikliklər yaranır, qarşılıqlı qəbul etmə (fərd və ətraf mühit) baş verir.

Sosial-psixoloji adaptasiya prosesi fərdiliyin inkişafı ilə sıx bağlıdır. Zaman keçdikcə fərdin adaptasiya olma qabiliyyəti də artır. Sosial-psixoloji adaptasiya canlı orqanizmlərin və ətraf

mühitin qarşılıqlı təsiri prosesidir, onların həyata və fəaliyyətə ən yaxşı uyğunlaşmasına gətirib çıxarır.

ƏDƏBİYYAT

1. Amundson R. Historical development of the concept of adaptation. New York. Academic press. 1994, 51 p.
2. Монахова А.П. Социальная адаптация. Москва, 2022 [URL: <https://teledocor24.ru/article/400-4-sotsialnaya-adaptatsiya/>]

XƏRÇƏNG XƏSTƏLİYİ ZAMANI MÜŞAHİDƏ OLUNAN DEPRESSİV ƏLAMƏTLƏR VƏ TƏŞVİŞ POZUNTUSU

*Gözalova Səma Natiq qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
semagozelova832@gmail.com*

Xərçəng xəstəliyi diaqnozu həyatı dəyişdirən əhəmiyyətli psixoloji və emosional stress mənbəyidir. “Xərçəng xəstəliyi” xəstələrin həyatı üçün təhlükəli və qorxulu diaqnozdur və xəstələrdə böyük təşviş mənbəyidir. Bu tədqiqat xərçəng xəstələri arasında depressiv əlamətlər və təşviş pozulmalarının müəyyənləşdirilməsinə yönəlmişdir.

Xərçəngdə depressiya psixososial və bioloji səbəbləri əhatə edən multifaktorial xəstəlikdir. Depressiya əlamətləri və təşviş pozuntusu xərçəng xəstələri arasında qeyri-adi deyil. Tez - tez depressiya və təşviş xərçəng xəstələrinin qarşılaşa biləcəyi ən stressli hadisələrdən biridir. Bu şərtlər xərçəng müalicəsinə mane ola bilər. Məsələn, müalicə edilməyən depressiya və ya təşviş pozuntusu olan xəstələr xərçəng müalicəsi üçün dərman qəbul etmək, yorğun olması və ya motivasiya olmaması səbəbindən sağlam vərdişlərə riayət etməyə davam edə bilmir.

Onlar həmçinin ailədən və ya digər sosial dəstək sistemlərindən uzaqlaşa bilərlər, yəni xərcəngin öhdəsindən gəlmək üçün lazım olan emosional və maliyyə dəstəyi tələb etməyəcəklər [5].

Depressiya, insanın həyatdakı dəyişikliklərə uyğunlaşma qabiliyyətini aşaraq, davamlı aşağı əhval-ruhiyyə, ümitsizlik hisslərinə səbəb olan təşviş nəticəsində yarana bilər. Təşviş, pis proqnozdan və ya ağır müalicə prosesləri nəticəsində yaranan narahatlıqlar əsasında baş verir. Bu, xərcəng diaqnozu və müalicəsinin xəstənin işinə, ailəsinə, fiziki görünüşünə, bacarıqlarına, və maliyyə vəziyyətinə göstərə biləcəyi mənfi təsirlərlə birləşir. Uyğun olmayan mübarizə strategiyaları, əvvəlki psixi xəstəlikləri və həkimlərlə zəif ünsiyyəti olanlar depressiyaya düşmə riski xüsusilə yüksəkdir. Dostlar və ailənin güclü emosional dəstəyi və optimist baxış depressiyanın inkişafından qoruyan amillərdir [3].

Bəzi dərmanlar xərcəng xəstələrində depressiyaya bənzər simptomlara səbəb olur. Xərcəng xəstələrində depressiya xəstəxanada qalma müddətini və resurs istifadəsini, müalicə xərclərini artırır [2]. Depressiyaya uğramış xərcəng xəstələri də ümumi əhali ilə müqayisədə intihar riski daha yüksəkdir. Depressiyada olan xərcəng xəstələri, depressiyaya uğramayan xəstələrlə müqayisədə ölüm riski daha yüksəkdir. Müsbət xəstə-həkim münasibətləri və ünsiyyət xəstələrdə təşviş və depressiv əlamətlərin səviyyəsini nəzərəcarpacaq dərəcədə azaldır [1].

Beləliklə, depressiya və təşviş əlamətləri xərcəng xəstələrində kifayət qədər tanınmayan bir xəstəlik olaraq qalır və xəstələrin əziyyəti, ölüm və səhiyyə xərclərinə böyük təsir göstərir. Xərcəng xəstələrində depressiya və təşviş əlamətləri sağlam insanlardakı depressiyadan kəskin şəkildə fərqlənir və özünəməxsus simptomologiyanı və güclü bioloji etiologiyanı ehtiva edir. Bununla belə, hazırda xərcəng xəstələrində depressiya və təşviş əlamətləri üçün farmakoloji və psixososial

müalicələrin ən təsirli birləşmələrini müəyyən etmək üçün əlavə tədqiqatlar tələb olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Boyes AW, Girgis A, Zucca AC and Lecathelinais C: Anxiety and depression among long-term survivors of cancer in Australia: results of a population-based survey. Med J Aust. 190: S94–S98. 2009.
2. Koenig HG, Shelp F, Goli V, et al: Survival and health care utilization in elderly medical inpatients with major depression. J Am Geriatr Soc. 37:599–606. 1989.
3. Linden W, Vodermaier A, Mackenzie R and Greig D: Anxiety and depression after cancer diagnosis: prevalence rates by cancer type, gender, and age. J Affect Disord. 141: 343–351. 2012.
4. Misono S, Weiss NS, Fann JR, et al: Incidence of suicide in persons with cancer. J Clin Oncol. 26:4731–4738. 2008.
5. Okamura M, Yamawaki S, Akechi T, et al: Psychiatric disorders following first breast cancer recurrence: prevalence, associated factors and relationship to quality of life. Jpn J Clin Oncol. 35:302–309. 2005.
6. Pinquart M and Duberstein PR: Depression and cancer mortality: a meta-analysis. Psychol Med. 40: 1797–1810. 2010.

XOŞBƏXLİK VƏ HƏYATDAN QANE OLMA FENOMENLƏRİNİN SOSIAL-PSIXOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR

Bəhlulzadə Gülçin İlqar qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
gbehlulzade5@gmail.com

Pozitiv psixologiya ilə bağlı tədqiqatlar dünyada gedərək genişlənir. Azərbaycanda da son illərdə, dünyadakı bu dəyişikliyə uyğun olaraq belə bir istiqamət artmaqdadır.

Burada onun təməl mövzuları olan xoşbəxtlik və həyatdan qane olma arasındakı əlaqələr ələ alınmışdır. Biz bir çox ədəbiyyatları, məqalələri, araşdırmalara baxdıqda, onlar arasında olan əlaqələrə nəzər yetirdik. Gülər və Emeç, universitet tələbələri ilə apardıqları tədqiqatlarda xoşbəxtlik və həyatdan qane olma arasında. 42 ($p < .001$) korrelyasiya tapdılar [1]. Xoşbəxtliklə bağlı aparılan tədqiqatlardan aydın olur ki, xoşbəxtlik səviyyəsi yüksək olan insanlar özlərini daha özgüvənli hiss edirlər, onlar çətinliklərlə qarşılaşdıqda asanlıqla təslim olurlar, neqativ halların öhdəsindən gəlməkdə daha uğurlu olurlar [3].

Həyatdan qane olma ilk dəfə 1961-ci ildə Neugarten tərəfindən irəli sürülmüşdür[4]. Həyatın bütün sahələrini əhatə edən bu anlayış, insanın sosial və iş həyatında yaşadığı bütün müsbət və mənfi hadisələrin hamısını özündə ehtiva edir, real vəziyyət ilə gözləntilərin müqayisəsi nəticəsində ortaya çıxır. Ədəbiyyatlara baxıldıqda həyatdan qane olmanın həyatın bütün sahələrinə yönəlib anlıq bir vəziyyət olmadığı görülməkdədir [2].

Psixi sağlamlıq üçün həyatdan qane olma çox vacibdir. Həyatından razı olan və yaşayışını qaneedici olaraq dəyərləndirən insanlar xoşbəxt dirlər. Bundan əlavə, gənclərin yüksək həyat məmnunluğu, onların ümidli olmasına dəstək olur, potensialının və yaradıcılığının üzə çıxmasına yardımcı olur [1].

Həyatdan qane olma insandan insana fərqlidir, xoşbəx və mənalı bir yaşayış üçün lazımlı olan elementlərin başında yer alan, bir çox tədqiqatçının üzərində durduğu vacib bir fenomendir.

Xoşbəxtlik həm insanların, həm də cəmiyyətin həyat keyfiyyətinin bir ölçüsü olaraq dəyərləndirilməkdədir, uzun ömür, sağlam həyat, ahəngdar sosial münasibətlərlə əlaqələndirilir[2]. Xoşbəxtliyin insanlar, ailə və cəmiyyət arasında vacib nəticələri özünü göstərir. Çox xoşbəxt olan

insanlar aktiv bir həyat keçirdirlər, daha az xoşbəxt olan insanlara nisbətən güclü sosial münasibətlərə sahibdirlər [4]. Xoşbəxtlik artdıqca aqressiya davranışı azalır, özünə inam artır və boşanmaların sayı azalır [4]. Üstəlik xoşbəxtliyin artması həm psixoloji cəhətdən sağlam olmaq, həm də sosial, akademik və peşəkar həyatda uğur qazanmaq üçün vacib əhəmiyyət daşıyır [1].

ƏDƏBİYYAT

1. Akyüz, H., Yaşartürk, F., Aydın, İ., Zorba, E. ve Türkmen, M. Üniversite öğrencilerinin yaşam kalitesi ve mutluluk düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *International Journal of Cultural and Social Studies (IntJCSS)*, 3, 253-262 (2017).
2. Gülcan, A. Genç Yetişkinlerde İyimserliğin Mutluluk ve Yaşam Doyumu Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi, Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi (2014).
3. Ng, Y. K. *Happiness, life satisfaction, or subjective well-being? A measurement and moral philosophical perspective* (2015). (Erişim: 23.06.2018), [http://www.ntu.edu.sg/home/ykng/Happiness,LS,%20S WB-2015.pdf](http://www.ntu.edu.sg/home/ykng/Happiness,LS,%20S%20WB-2015.pdf).
4. Sapmaz, F. ve Doğan, T. (2012). Mutluluk ve yaşam doyumunun yordayıcısı olarak iyimserlik. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 8(3), 63-69 (2012).

UŞAQ ŞƏXSİYYƏTİNİN İNKİŞAFINDA VALİDEYN TEMPERAMENTİNİN VƏ XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN ROLU

Həsənzadə İlahə Sulduz qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
psixoloq.ilaha.hasanzada@gmail.com

İnsan şəxsiyyəti psixologiya elmində şəxsi, fərdi olaraq nəzərdən keçirdir. Şəxsiyyət anlayışı mürəkkəb bir anlayış olub, fərdin duyğu, düşüncə və davranışlarının ümumi kontekstində araşdırılır. Şəxsiyyətin inkişafına həm psixoloji, həm sosioloji, həm də bioloji amillər təsir göstərir. Fərdin şəxsiyyətə çevrilməsi prosesində insanın sosial mühitdə müşahidə etdiyi, rol model olaraq götürdüyü şəxslərin də rolu vardır. Bu A.Banduranın “Sosial öyrənmə nəzəriyyəsin”-də də öz əksini tapmışdır.

Sosial öyrənmə prosesinin baş verməsi üçün fərd müəyyən bir obyektin (rol model götürdüyü şəxsin) üzərində diqqətini mərkəzləşdirir, onu öyrənərək yadda saxlayır və müəyyən situasiyalarda əvvəlcədən öyrəndiyi bu davranışı təqlid edirlər. Şəxsin bu davranışları təqlid etməyə motivasiyası olmalıdır ki, öyrənilən davranış təkrarlansın və ya mənfi bir davranış nümunəsi kimi davranışlar sistemindən kənarlaşdırılsın. Bu motivasiyanın əsasında isə mükafatlandırma və cəzalandırma prosesi dayanır [4].

Hər bir valideynin öz övladları ilə münasibətində, onlarla qarşılıqlı ünsiyyətində, onlara rəhbərliyində öz fərqli yanaşması vardır. Uşağın əxlaqı, prinsipləri, və davranışı ümumiyyətlə bu yanaşma və ailədə valideynlər və övlad arasındakı bu bağa əsasən qurulur. Müxtəlif tədqiqatçılar valideynlik üslublarını bir neçə kateqoriyalara ayırmışdır. Bunlardan biri də aşağıda qeyd etdiyimiz dördlü üslubdur [5]:

1. Avtoritar üslub

2. Avtokratik üslub
3. Demokratik üslub
4. Liberal üslub.

Avtoritar üslublu valideynlər uşaqların özlərinə tabe olmasının tərəfdarıdır. Bu cür ailələrdə birtərəfli ünsiyyət rejimi olur. Uşaqların istək və arzuları o qədər də nəzərə alınmır. Bu üslub uşağın inkişafında onun əsasən asılı şəxsiyyət olmasına gətirib çıxarır.

Avtokratik üslublu valideynlər adətən uşaqları ilə yaxın tərbiyəvi ünsiyyət qururlar. Belə ailələrdə avtoritar üslublu valideynlərin olduğu ailələrdən fərqli olaraq tərbiyədə cəza metodlarından o qədər də çox istifadə edilmir. Burada cəzaların əvəzinə nizam intizam qaydalarından dəstək məqsədli istifadə edilir və bu qaydaların səbəbləri uşaqlara izah edilir. Bu ailələrdə uşaqlar müsbət psixoloji iqlimdə formalaşmış olurlar.

Demokratik üslublu valideynlər adətən uşaqları ilə dost mövqeyində olur. Daim uşaqlara da söz haqqı verilir. Uşaqlar öz ehtiyaclarını və istəklərini dilə gətirməkdə sərbəst olurlar. Bəzən bu üslub intizam qaydalarına etiyacı olan uşaqlar üzərində o qədər də təsirli olmur.

Liberal üslublu valideynlərin olduğu ailələrdə adətən valideyn uşağın maddi ehtiyaclarını ödəməklə kifayətlənir və uşaqla məhdud ünsiyyət qurur. Bu cür ailələrdə qaydalardan istifadə edilmir. Belə ailələrdə uşaqlar bəzən öz ehtiyaclarını özləri ödəyir və buna görə də daha dözümlü olurlar. Lakin bu xüsusiyyətlər onlarda zərurətdən inkişaf etmiş olur. Bu cür ailələrdə uşaq xarakterik olaraq güclü olmadıqda pedaqoji baxımsızlıq səbəbindən uşaqların həm fiziki, həm də psixoloji inkişafında müəyyən məhdudiyyətlər yarana bilər.

Uşaq şəxsiyyətinin inkişafına valideynlərin tərbiyə modellərindən əlavə, ailə içində uşaq və valideynlərin temperament və xarakter baxımından uyğunluğu da təsir göstərir. Eneqram modelinə nəzər saldıığımız zaman görürük ki, valideyn uşaq münasibətlərində valideynlərin temperamenti

çox vacibdir. Əgər valideyn və uşağın temperamenti uyumlu deyilsə, bu zaman onların ünsiyyətində müəyyən qədər problemlər olacaqdır. Buna görə də valideynlər öz xarakterik xüsusiyyətlərinə, istək və tələbatlarına görə deyil də, uşağın şəxsiyyətinin sağlam formalaşması üçün lazımlı və uşağın tələbatlarına uyğun bir valideynlik modelini tətbiq etməyə çalışmalıdırlar [1].

Temperament eneqram modelinə görə valideyn-uşaq münasibətlərində nə valideyn, nə də uşaq münasibətlərin mərkəzində olmamalıdır. Burada mərkəzdə olması gərəkən məsələ uşağın temperament və xarakterik xüsusiyyətləridir. Bu fikri daha aydın şəkildə ifadə etdiyimiz zaman, onu deyə bilərik ki, uşağın psixoloji baxımdan daha sağlam şəxsiyyət kimi formalaşması üçün onun temperamenti, xarakterik xüsusiyyətləri, motivasiya sferası, ehtiyac və istiqamətləri nəzərə alınaraq düzgün tərbiyə metodlarını seçmək və daha uğurlu ünsiyyət əldə etmək olar. Bu fikri daha doğru anlamağımız üçün ümumi bir situasiyaya nəzər salaq: Məsələn, torpağı, daşı, taxtanı və şüşəni suya atsaq onların hər biri bu prosesdən fərqli şəkildə təsirlənəcəklər. Çünki onların təmas etdiyi maddə eyni olsa belə bu sadaladığımız şeylərin materiyası fərqlidir. Bu insanlar üzərində də bu şəkildədir. Hər bir uşaq öz ətrafından, valideynlərindən onun temperamentinə, xarakterik xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə təsirlənəcəkdir. Bu baxımdan “şiddət görən uşaq şiddətə meylli olar” kimi ümumiləşmiş fikirlər o qədər də doğru deyil. Çünki hər uşaq bundan fərqli formada təsirlənir.

Ümumiyyətlə uşaq şəxsiyyətinin inkişafında valideynlərin və uşağın böyüdüüyü ailə mühitinin rolu çox önəmlidir. Ailə daxilində ailə üzvlərinin bir-birini başa düşməsi bu prosesin daha uğurlu olmasına təsir göstərir. Zənnimcə ailə içərisində anlaşmazlıqlar nə qədər çox olarsa ailənin tarazlığı da pozulur. Bunun qarşısını almaq üçün isə uşağın xarakter və temperamentinə uyğun tərbiyə üslublarından istifadə etmək

lazımdır. Belə olduğu zaman ailə içərisində üzvlər arasında uyğunluq yaranar və müsbət psixoloji iqlim formalaşmış olar. Unutmamaq lazımdır ki, sağlam şəxsiyyət ancaq müsbət psixoloji şərait olduğu yerdə formalaşar.

ƏDƏBİYYAT

1. Acarkan İ. Çocuklar neden farklı. İstanbul:2018. 264s.
2. Acarkan İ. Kişiliğin DNA'sı. İstanbul:2019. 389s.
3. Doç. Dr. Eroğul A.R.Ç., Doç. Dr.Yurtal F. Eğitim psikolojisi el kitabı. Mentis:2014. 609s.
4. Kleinman P. Psiko 101. İstanbul:2019. 334s.
5. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK568743/>

POSTTRAVMATİK STRESSİN ARADAN QALDIRILMASININ ƏSAS PROBLEMLƏRİ

Quliyeva Rübabə Nazim qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
rubakuliyeva@mail.ru

“Post” prefiksi latın dilində “sonra” mənasını verir. Adətən, Posttravmatik Stres Pozulması (PTSP) travmatik təcrübədən sonra üç ay ərzində baş verir. Problemlər bir ay ərzində aradan qalxarsa, bu, kəskin stress pozulması adlanır. PTSP-dən fərqli olaraq, qısamüddətlidir və uzunmüddətli müalicə tələb etmir [1].

PTSP-nın bütün simptomları dərhal görünmür, bəzi insanlar travmatik təcrübədən dərhal sonra, bir neçə ay sonra, bəziləri isə illər sonra simptomlarla qarşılaşa bilər (altı aydan sonra başlayan PTSP gecikmiş başlanğıc forması adlanır). Bu vəziyyətdə travmatik hadisə ilə simptomlar arasında hər hansı bir əlaqə qurmaq çətindir. Bu səbəbdən xəstəliyi düzgün diaqnoz etmək həmişə asan deyil, hətta mütəxəssislər üçün də

kifayət qədər çətinidir. Buna görə də, təsirlənmiş şəxslə terapevt arasında yaxşı və sabit münasibət çox vacibdir ki, travma almış şəxs öz utanerverici problemlərini dilə gətirə və terapevtlə işləyə bilsin [2].

Travmadan təsirlənən şəxs travmatik vəziyyəti bir çox cəhətdən yenidən yaşaya bilər. Beləliklə, pis hadisə ilə bağlı xatirələr şüurlu olmasa da, şəxs tərəfindən qeyri-ixtiyari olaraq xatırlana bilər. Təsirə məruz qalan şəxs tez-tez pis təcrübələri ilə bağlı kabuslar görür [3]. Müalicə zamanı təhlükə ondan ibarətdir ki, təsadüfən fiziki simptomlar və ya əlavə psixoloji pozulmalar diqqət mərkəzində olur. Həqiqi səbəblər görünməyə bilər, çünki təsirlənən insanlar psixoloji pozulmaları haqqında danışmaqdan çəkinirlər. Görünür ki, sağlamlıq şikayətləri ilə travma arasında əlaqə qura bilmirlər. Bu o deməkdir ki, onların bu cür hadisələrdən qaçması daha çox şüurlıdır.

Tədqiqatlar göstərdi ki, posttravmatik stress vəziyyətini aradan qaldırmağın yolları və sonrakı uyğunlaşma üçün aşağıdakı ən effektiv iki strategiya müəyyən edilmişdir [4]:

1. travmatik hadisəni təhlil etmək və travmanın bütün hallarını tam başa düşmək üçün onu məqsədyönlü şəkildə xatırlamaq;

2. travmatik hadisənin əhəmiyyətini travmatik təcrübə daşıyıcısının dərk etməsi.

Bu strategiyalardan birincisi, PTSP-nin inkişaf prosesini və onun travmatik vəziyyətini təsvir edən psixodinamik modellərin işlənilməsi və hazırlanmasında istifadə edilmişdir. Post-stress vəziyyətlərinin inkişafı ilə travmanın bütün aspektlərinin dərk edilməsi insanın daxili dünyasının inteqrasiyası, travmatik vəziyyətin subyektin öz varlığının bir hissəsinə çevrilməsi üçün əvəzsiz şərtə çevrilir.

PTSP-nin aradan qaldırılmasının fərdi xüsusiyyətlərinin başqa bir aspekti - koqnitiv qiymətləndirmə və travmatik təcrübənin yenidən qiymətləndirilməsi, koqnitiv

psixoterapevtik modellərdə əks olunur. Bu modellərin tədqiqatçıları hesab edirlər ki, travmadan sonra uyğunlaşmanın əsas amili olan travmatik vəziyyətin koqnitiv qiymətləndirilməsi, PTSP-dən əziyyət çəkən xəstənin beynində travmanın səbəbi varsa, onun nəticələrinin aradan qaldırılması üçün ən əlverişli yerdir.

Bu halda, tədqiqatçıların fikrincə, varlığın gerçəkliyinə, dünyanın mövcud rasionallığına, həmçinin vəziyyətə öz nəzarətini saxlamaq imkanına inam qorunub saxlanılır və artır [5]. Eyni zamanda əsas vəzifə şüurda mövcud dünyanın harmoniyasını, onun idrak modelinin bütövlüyünü bərpa etməkdir.

Nəhayət, PTSP-nın uğurla aradan qaldırılması üçün sosial şəraitin, xüsusən də başqalarının sosial dəstəyi faktorunun əhəmiyyəti psixososial adlanan modellərdə öz əksini tapmışdır.

Beləliklə, insanların psixomatik və ya psixoloji şikayətləri olduqda dərhal bir mütəxəssisdən kömək alması, xəstəliklərinin ağrılaşmaması və normal həyatlarına qayıtması üçün çox vacibdir. Özünüzdə və ya yaxınlarınızda Posttravmatik Stress Pozulması əlamətlərini görsəniz, dərhal həkim və ya terapevtədən peşəkar yardım almalısınız. Bununla belə, unutmaq olmaz ki, hər bir travma almış şəxs travma ilə bağlı xəstəlik terapiyasına ehtiyac duymur.

ƏDƏBİYYAT

1. Посттравматическое стрессовое расстройство: <https://omh.ny.gov/omhweb/resources/publications/docs/ptsd.pdf>
2. Посттравматический стресс: <https://omh.ny.gov/omhweb/russian/booklets/ptsd.pdf>
3. Черепанова Е. М. Психологический стресс: помощи себе и ребенку. — М: Академия, 1997.
4. Goodwin J. Post-Traumatic Symptoms In Incest Victims. — American Psychiatric Association, 1995.

5. W.Meichenbaum D. A Clinical Handbook: Practical Therapist Manual for Assesing and Treating Adults with PTSD. — Ontario: Institute Press, 1994.

ПСИХОСОЦИАЛЬНАЯ РАБОТА С ДЕТЬМИ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ЗДОРОВЬЯ В СЕМЬЕ

*Гулиева Парвин Вагиф,
докторант кафедры социальной
и педагогической психологии БГУ*
parvin198196@gmail.com

Сегодня перед семьей стоит ряд серьезных проблем общесоциального характера, и эти проблемы существуют не только для семьи, но и для отдельных людей и всех общественных институтов. Они возникают из-за экономических трудностей, неразвитости социальной структуры, несовершенства законодательства. Эти проблемы структурированы по основным функциям семьи: экономической, репродуктивной, психологической и др. Проблемы, оставшиеся от прошлых времен, их решение без адекватного механизма наслоились на трудности переходного периода. Снижение уровня жизни более характерно для семей с несовершеннолетними детьми. К малообеспеченным семьям относятся в основном молодые семьи с двумя и более детьми, а также семьи, воспитывающие детей-инвалидов [1, с.114]. Возможности детей, ограниченных умственно и физически, а также возможности их семей в плане получения образования, трудоустройства, получения дохода, обеспечения жильем, социальной, культурной, экономической и политической жизни ограничены.

Долгое время в нашем обществе воспитанием и обучением детей с ограниченными возможностями в рамках

государственной системы занимались только специальные школы и учреждения интернатного типа. По мнению экспертов, эта ситуация создала основу для кризисных состояний.

Социальный прогресс требует особого внимания к представителям малообеспеченного социального слоя населения как процесс гуманизации общественных отношений. Среди них преобладают инвалиды, представители многих групп, семьи, воспитывающие таких детей. Рождение «особого» ребенка в семье вызывает изменения в семейной жизни. Один из родителей, обычно мать, много времени уделяет удовлетворению потребностей «особого» ребенка. В это время возникают трудности с работой, рациональным распределением семейных обязанностей, вниманием к другим членам семьи, особенно к детям. Больному ребенку следует уделять особое внимание по сравнению с другими членами семьи.

Тяжесть нагрузки на родителей после рождения больного ребенка отражается на общем психическом здоровье других членов семьи. Депрессия, раздражительность, разные душевные расстройства, а также эгоцентризм, ощущение личной никчемности, чувство вины легко укореняются в их сердцах. Родители (особенно мать) находятся в состоянии психологического «шока». Реализация планов на будущее проблематична, перспективы неясны, особенно в отношении судьбы ребенка, мучают чувства печали и вины. Обостряются внутрисемейные отношения, этот процесс сопровождается уходом отца из семьи, ослаблением отношений с родственниками и знакомыми [1, с.95].

Родители редко куда-то ходят, чтобы развлечься, отдохнуть, сменить обстановку. Члены семьи не могут измениться и не способны измениться, они не могут создать для себя полноценные семейные отношения и структуру отношений. Таким образом, появление в семье больного

ребенка нарушает психологическую атмосферу семьи, создает дискомфорт, полноценное существование семьи становится проблематичным.

Проблема психологического дискомфорта в семьях, воспитывающих детей-инвалидов, стоит достаточно остро, и, к сожалению, это не единичный случай.

На сегодняшний день экономическое положение семей с детьми в нашей республике является одной из самых острых социальных проблем. Инфляция, рост цен на товары первой необходимости, в том числе товары для детей, тяжелый переход к рыночным отношениям, безработица сказываются на деятельности семьи как социального института, на способности обеспечить необходимые потребности детей в семье. Из-за наличия больного ребенка материальное положение семьи значительно ухудшается. Один из родителей не работает полный рабочий день или не работает вообще, а для лечения ребенка требуются достаточные средства. Это основной фактор, усугубляющий экономическое положение семьи с ребенком-инвалидом. Кроме того, не все родители умеют рационально распределять семейный бюджет. Во многих случаях экономические проблемы семьи ослабляют попытки реабилитации ребенка-инвалида в современных сложных условиях. Кроме того, возможно наличие в семье других детей, наряду с ребенком-инвалидом, о них нельзя забывать, для воспитания этих детей требуются необходимые ресурсы. Если семья распалась, то о материальном благополучии не может быть и речи, к тому же средств не хватает даже на лечение [2, с. 211].

Так, семьи с одним ребенком, где работают оба родителя, имеют современные условия относительной экономической стабильности, позволяющие совершенному развитию ребенка без ущерба для потребностей других членов семьи. Однако относить к таким семьям семьи, воспитыва-

вающие детей с ограниченными возможностями, было бы некорректно.

Помимо ухудшения материального положения в семье и возникновения психологического дискомфорта, ухудшаются и жилищные условия в семье, воспитывающей ребенка-инвалида. Потому что спрос на специальные условия для детей увеличивается. Иногда необходимо полностью перестроить квартиру, чтобы переехать и провести реабилитационные тренировки, помещение заставлено специальными служебными предметами, что создает беспорядок в помещении. Небольшая жилая площадь начинает угрожать здоровью членов семьи, выполнению санитарно-гигиенических требований и состоянию нервной системы [3, с. 227].

Жилые дома, магазины, офисы, больницы, общественные здания, культурные и спортивные центры, парки и зоны отдыха кажутся малодоступными для людей с ограниченными возможностями. Сюда же можно отнести и проблемы с передвижением в городском транспорте, который совершенно не приспособлен для инвалидов. Нерешенность таких вопросов ослабляет интеграцию инвалидов в общество и замедляет формирование адекватного отношения общества к таким детям. Есть и семьи, которые, несмотря ни на какие трудности, любят жизнь, радуются каждому успеху своего ребенка и живут нормальной жизнью, не ограничивая круг общения. Но, к сожалению, таких крепких и морально здоровых семей совсем немного.

В период развития детей с ограниченными возможностями здоровья их родители чувствуют себя очень одинокими. В таких случаях им обычно нужна помощь, но окружающие не могут им помочь, кроме как утешить. Помощь и поддержка, которые могут быть оказаны этим семьям, по силам только государству. За последние годы

были предприняты определенные практические шаги для решения такой сложной проблемы, как реабилитация инвалидов и их семей. В связи с развитием в нашей стране социально ориентированной рыночной экономики разработан ряд важных мероприятий по улучшению социальной защиты населения, в основном инвалидов. В нашей стране защита прав и социальная защита инвалидов, нуждающихся в защите и помощи общества, является одной из основных задач, стоящих перед государством [5, с. 36]. Сюда входит и инклюзивное образование детей указанной категории.

Для большинства «особых» детей учеба не так важна. Им важнее овладеть навыками самообслуживания и общения, приспособиться к повседневной жизни людей и образу жизни общества. Обучение детей предполагает формирование специальных знаний, приобретение навыков и навыков служения себе и близким, организацию своего свободного времени, освоение социальной практики поведения и общения в общественных местах. Работа должна вестись с учетом возрастных и психофизических особенностей детей, уровня их знаний и умений. Это должно позволить ребенку обрести больше самостоятельности. В стране есть центры, где оказываются различные услуги: реабилитация детей с ограниченными возможностями здоровья; работа с семьями с детьми с ОВЗ (родительский клуб); социальная защита (информирование семей с «особыми» детьми об их правах); информирование широкой общественности [4, с. 74].

ЛИТЕРАТУРА

1. Социальная работа с семьей: проблемы и перспективы. Под. ред. Вороновой, В.Е. Смирновой. СПб.: 2001. 132 с.

2. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycanlılarda ailə və nikah. I və II hissə. Bakı, Elm, 1994, 413 s.
3. Sosial işin əsasları /müntəxabat. I və II hissələr. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006, 814 s.
4. Şəfiyeva E. Uşaqlarda anomal psixi inkişaf. Bakı, 1997, 90 s.
5. Şiriyeva K. Azərbaycanın cənub zonasında ailə konfliktləri və onların psixoloji təhlili. Nam. dissertasiyası. Bakı, 1998.

БЕСПОКОЙСТВО И СТРЕСС ВО ВРЕМЯ БЕРЕ- МЕННОСТИ

Аббасзаде Фарах Ахмед
Магистрант II курса БГУ
farah.mammadova.01@mail.ru

Известно, что большинство психологических проблем, с которыми сталкиваются женщины до, во время и после беременности, остаются невысказанными и, следовательно, не получают лечения [1]. Однако раннее выявление и лечение проблем психического здоровья и чрезмерного стресса имеют большое значение для обеспечения благополучия женщин, а также здорового развития ребенка [2].

Чтобы обойти социальную желательность или предвзятость самопрезентации при оценке деликатных тем, исследователи в психологии обратились к неявным мерам. В частности, анализ употребления слов - многообещающий способ получить представление о психосоциальных процессах, избегая при этом предвзятости ответов в самоотчетах. Большая часть языка состоит из содержательных слов, таких как существительные и глаголы, которые используются для передачи мыслей.

Функциональные слова, такие как местоимения, составляют вторую группу лингвистических характеристик. Хотя они составляют лишь около 1% естественного языка, они тесно связаны с психосоциальными процессами [3]. Таким образом, прямое анкетирование женщин на предмет выявления скрытой депрессии и ее ранних показателей может оказаться менее эффективным по сравнению с косвенным.

Тревога, депрессия и стресс во время беременности являются факторами риска неблагоприятных исходов для матери и ребенка. Беспокойство во время беременности связано с более коротким сроком беременности и имеет неблагоприятные последствия для нервного развития плода и исходов ребенка. Особенно сильна тревога по поводу исхода беременности. Хроническое напряжение, депрессивные симптомы у матерей во время беременности связаны с низкой массой тела при рождении, что имеет последствия для развития ребенка. Эти различные факторы риска и связанные с ними пути к различным исходам родов заслуживают дальнейшего изучения [4].

Эти данные и формирующийся консенсус относительно биологических и поведенческих механизмов закладывают основу для следующей эры психиатрических и совместных междисциплинарных исследований беременности, направленных на снижение материнского стресса, депрессии и тревоги в перинатальный период. Крайне важно определить признаки, симптомы и диагностические пороги, которые оправдывают пренатальное вмешательство, и разработать эффективные, действенные и экологически обоснованные стратегии скрининга и вмешательства, которые будут широко использоваться [5].

Эмоциональное состояние беременных женщин продолжает оставаться, в значительной степени, игнорируемым аспектом акушерства и гинекологии. Многие проспективные исследования показали, что, если мать нахо-

дится в депрессии, тревоге или стрессе во время беременности, то это увеличивает риск неблагоприятного исхода беременности, включая эмоциональные проблемы, симптомы синдрома дефицита внимания, гиперактивности или нарушения когнитивного развития ребенка. Это влечет за собой большую загруженность женщины по уходу за ребенком. У нее уже практически не хватает времени на уход за собой, она не высыпается, даже не всегда может принять душ. В результате резкой смены привычного образа жизни на фоне гормональных изменений, необходимости восстановления после родового периода у женщины в случае отсутствия достаточной поддержки со стороны мужа, родителей, близких, родственников, друзей возникает дисгармоничное состояние. К этому примешивается чувство вины за несоответствие стандартам, навязанным обществом в виде постулата о семейной идиллии, счастье материнства, которое ничем не может быть обречено.

Хотя генетика и послеродовой уход явно влияют на эти результаты, доказательства наличия дополнительного перинатального каузального компонента существенны. Перинатальная тревога или депрессия могут составлять 10-15% нагрузки, связанной с эмоциональными и поведенческими результатами во время вынашивания плода [6].

Депрессия, беспокойство и стресс во время беременности часто остаются незамеченными медицинскими работниками и не получают соответствующего лечения. Программы, которые могут помочь, в конечном итоге, должны улучшить результаты процесс родов. Семейный патронаж медсестрами, осуществляемый в ряде зарубежных стран, начинается во время беременности и имеет долгосрочные преимущества для психофизиологических характеристик ребенка. Однако и другие виды психологической помощи будущим матерям могут оказаться весьма полезными.

Однако в некоторых случаях необходима профессиональная психотерапевтическая поддержка в виде кратковременного, либо более длительного (в зависимости от ситуации) поддерживающего лечения. Профилактические меры должны включать адекватную психологическую поддержку во время беременности, особенно первой, предоставляемую всем беременным женщинам, а также тем женщинам, которые планируют забеременеть в ближайшем будущем [7]. Это позволит снизить тревожность, улучшить рождаемость, повысить показатели рождения здоровых детей и сохранить репродуктивные функции у женщин для рождения последующих детей.

Условия беременности, чувство материнства и присутствие людей, которые постоянно поддерживают мать, могут снизить потребность в управлении окружающей средой во время беременности. Принятие себя и личностный рост являются эффективными компонентами, которые могут создать основу для других компонентов. Таким образом, можно сделать вывод, что человек, который принял себя и достиг личностного роста, может лучше общаться с другими и вести целенаправленную жизнь.

ЛИТЕРАТУРА

1. Hatton D. C., Harrison-Hohner J., Matarazzo J., Edwards P., Lewy A., Davis L.(2007).Missed antenatal depression among high risk women:a secondary analysis.Arch.Womens Ment. Health 10 121–123. 10.1007/s00737-007-0180-1

1. Alder J, Fink N, Bitzer J, Hösli I, Holzgreve W. Depression and anxiety during pregnancy: a risk factor for obstetric, fetal and neonatal outcome? A critical review of the literature. J Matern Fetal Neonatal Med. 2007 Mar;20(3):189-209. doi: 10.1080/14767050701209560. PMID: 17437220.

2. Pennebaker, J. W., Groom, C. J., Loew, D., & Dabbs, J. M. (2004). Testosterone as a social inhibitor: Two case studies of the effect of testosterone treatment on language. *Journal of Abnormal Psychology*, 113, 172–175

3. Лохина Е.В. Влияние психо-эмоционального состояния беременной и дородовой медико-психологической подготовки на течение беременности и исход родов : дисс.... канд. мед. наук : 14.01.01 / Лохина Елена Владимировна.- Иваново, 2013.- 169 с.

4. Christine Dunkel Schetter, Lynlee Tanner Anxiety, depression and stress in pregnancy: Implications for mothers, children, research, and practice March 2012 Current opinion in Psychiatry 25(2):141-8DOI: 10.1097/YCO.0b013e3283503680

5. Glover V. Maternal depression, anxiety and stress during pregnancy and child outcome; what needs to be doneBest Pract Res Clin Obstet Gynaecol . 2014 Jan;28(1):25-35. doi: 10.1016/j.bpobgyn.2013.08.017. Epub 2013 Sep 18.

6. Glover V. Maternal depression, anxiety and stress during pregnancy and child outcome; what needs to be doneBest Pract Res Clin Obstet Gynaecol . 2014 Jan;28(1):25-35. doi: 10.1016/j.bpobgyn.2013.08.017. Epub 2013 Sep 18.

7. Artur Bjelica, Nila Kapor-Stanulović Pregnancy as a psychological event Med Pregl Mar-Apr 2004; 57(3-4):144-8. doi: 10.2298/mpns0404144b

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛИЦ, ВО- ВЛЕЧЁННЫХ В КИБЕРПРЕСТУПЛЕНИЯ

Кяримли Кярим Ильяс оглу
магистрант II-ого курса БГУ
karimlikarim029@gmail.com

Согласно статистическим данным МВД Азербайджана, количество совершённых киберпреступлений (противо-

правных деяний с использованием высоких технологий) в 2020 году увеличилось на 75%. Рост преступности в интернет-пространстве связан прежде всего с тем, что во время пандемии большинство сервисов перешли в электронный формат, что создало благоприятную обстановку для киберпреступников. Наказание за совершение киберпреступления регламентируется главой 30 УК АР, этой проблеме посвящено три статьи (Уголовный кодекс АР). Тем не менее, это является недостаточным для того, чтобы полностью охватить спектр совершаемых киберпреступлений, в связи с чем большое количество данных видов преступлений остаётся безнаказанным.

Ощущение безнаказанности киберпреступлений приводит к популяризации данного вида преступлений. А киберпреступления несут угрозу не только отдельным лицам, организациям, но и национальной безопасности любой страны, которая использует компьютерные технологии.

Каждый пользователь сети интернет ежедневно рискует столкнуться с нежелательными контактами, кибербуллингом, заведомо ложными материалами, киберпреступлениями. Так, И.А. Федоренко выявил факторы, негативно влияющие на пользователя сети интернет. Среди них: приоритет виртуального общения, интерес к проявлению виртуального насилия, компьютерных игр, видео и аудио материалов, содержащих сцены насилия, преобладание виртуального интернет-пространства над реальной социальной жизнью. Вследствие этого, некоторые пользователи сети интернет могут быть склонны к виктимному поведению в киберпространстве, что может нести угрозу социально-психологическому благополучию личности (Джафарли В. Ф., 2019).

При анализе теоретических воззрений на природу киберпреступности можно однозначно утверждать, что киберпреступностью является совокупность преступлений,

которые совершаются в области киберпространства при помощи компьютерных систем, сети интернет а также иных электронных устройств, которые имеют доступ к киберпространству.

Главными особенностями киберпреступности можно считать повышенную скрытность, анонимность при совершении преступления; международный характер преступления; интеллектуальный характер преступной деятельности; множество вариантов противоправных деяний, их сложность, нестандартность, частое обновление способов совершения киберпреступлений; отсутствие физического контакта между жертвой и преступником; отсутствие возможности предупредить большинство видов киберпреступлений (Антонян, Е. А., 2018).

Также, анализируя современные психологические исследования по киберпреступности, можно выделить такие психологические особенности виктимной личности: импульсивность, склонность вступать в конфликты, установка на беспомощность, низкий уровень самооценки, постоянное пребывание в стрессовых ситуациях или внутренних конфликтах, что приводит к неспособности сопротивляться негативным влияниям со стороны, робость, неосмотрительность, преимущественно экстернальный локус контроля, низкий уровень уверенности в себе, чрезмерная доверчивость, высокий уровень тревожности (Жмуров, Д. В., 2020).

В то время как к социально-психологическим факторам воздействия в сфере киберпреступности мы можем отнести такие факторы, как киберзапугивания, киберпреследования, кибербуллинг, склонение пользователей к самоповреждающему и суицидальному поведению, вымогательство, кибервандализм, кибершпионаж, киберугрозы, кибермошенничество. Все эти факторы преследуют, в основном,

такие цели, как внушение чувства страха, беспокойства, а также получение личной выгоды (Е.А. Антонян, 2018).

Цель данного исследования – выявить психологические особенности лиц, вовлечённых в киберпреступления.

Объектом данного исследования являются психологические особенности виктимной личности.

Предметом исследования являются психологические особенности лиц, вовлечённых в киберпреступления.

Теоретической базой для изучения психологических особенностей лиц, вовлечённых в киберпреступления, выступают работы Е.А. Антонян, В.Ф. Джафарли, К.В. Першиной, Т.В. Варчук, Д.В. Жмурова, А.В. Аносова.

В процессе эмпирического исследования были использованы следующие методики: 16-факторный личностный опросник Р.Б. Кэттелла (форма С), тестопросник «Уровень субъективного контроля» (В.Ф.Бажин, Е.А.Голынкина, А.М.Эткинд), Шкала реактивной и личностной тревожности Ч. Спилбергера (в адаптации Ю.Л. Ханина).

По результатам проведенного исследования можно сделать выводы, что, лица, вовлечённые в киберпреступления, обладают такими личностными особенностями, как эмоциональная нечувствительность, эгоизм, конформизм, сниженный уровень самоконтроля и высокий уровень личностной тревожности.

Результаты исследования могут быть использованы при реализации профилактических программ для лиц, обладающих виктимными и кибервиктимными качествами, а также психокоррекционных мероприятий для лиц, которые когда-либо вовлекались в киберпреступления.

ЛИТЕРАТУРА

1. Антонян, Е. А., Дорошева А.А. Киберпреступность как криминальное явление // Новые формы противодействия

киберпреступности: По материалам круглого стола / Под общей редакцией Е.А. Антонян. – М.: Общество с ограниченной ответственностью "Научный консультант", 2018. – С. 4-9.

2. Джафарли, В. Ф. Краткий криминологический анализ причин и условий киберпреступности и методы ее предупреждения / Ученые труды Российской академии адвокатуры и нотариата. – 2019. – № 2(45). – С. 54-58.

3. Жмуров, Д. В., Ключко Р.Н. Кибервиктимология как новая реальность технотронного общества (гендерное исследование) // BaikalResearchJournal. – 2020. – Том 11. № 1. – С. 19.

4. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики 1999 года.

ОСОБЕННОСТИ ВЛИЯНИЯ ИНТЕРНЕТ-ЗАВИСИМОСТИ НА МОТИВАЦИЮ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПОДРОСТКОВ

*Эюбова Мехрибан Нияз кызы
Мамедли Нигяр Рамиз кызы
магистр II курса БГУ*

Интернет—это предмет социализации и социальной адаптации общества к социуму, он является неотъемлемой частью общественной жизни, представить современную жизнь без интернета практически невозможно. Безусловно, всемирная сеть полезное открытие, с помощью нее можно получить доступ к любой информации за считанные секунды. Доступность использования интернета открывает перед людьми безграничные возможности, именно так и звучит один из синонимов к слову интернет- «царство безграничных возможностей». Однако частое и постоянное обращение к всемирной паутине приводит к тому, что со

временем общество постепенно начинает переносить всю свою жизнь в интернет, и это не может не оказывать пагубное влияние на здоровье человека. Чем больше человек проводит времени в сети, тем больше растет зависимость от интернета, как и любая другая зависимость, она наносит непоправимый вред психологическому здоровью.

Одной из массово распространённых форм проведения досуга у подростков является социальная сеть, которая порождает со временем интернет-зависимость. Интернет влияет не только их общению с родителями, братьями и сестрами, но, что немаловажно на данном этапе их развития, влияет и приносит к проблемам их учебной деятельности. Под действием этой зависимости у подростков понижается мотивация к учебной деятельности, что находит своё отражение в успеваемости в школе.

Изучение мотивационной сферы подростков отмечается в работах многих авторов. Под мотивом учебной деятельности Е.П. Ильин понимает все факторы, обуславливающие проявление учебной активности: потребности, цели, установки, чувство долга, интересы и т.п. [3]. По мнению А.К. Марковой, мотив — направленность школьника на отдельные стороны учебной работы, связанная с внутренним отношением ученика к ней [4]. Другой исследователь П.М.Якобсон выделяет два типа мотивации:

1) связанные с результатами учения; 2) порождаемые всей системой отношений [5]. Существуют познавательные мотивы и социальные мотивы, когда первые направлены на учебную деятельность, то вторые на то, что лежит вне учебной деятельности. Оба эти мотива необходимы для побуждения деятельности учения.

О.В. Завалишина отмечает, что у подростков, склонных к интернет-зависимости, изменения в мотивационной сфере проявляются в сверхценном эмоциональном отношении

к объекту- аддикции; мысли и разговоры об объекте аддикции начинают преобладать [2].

Интернет стал мощным средовым фактором, под влиянием которого происходит формирование личности современных детей и подростков. Подростки в силу возрастной незрелости личности и неустойчивости ее структуры наиболее уязвимы для разного рода негативных воздействий. Негативные последствия чрезмерной увлеченности подростков Интернетом, охватывают все сферы его жизни. Возникают трудности в учебной деятельности, проблемы общения со сверстниками, возрастает конфликтность в семье, отмечается общая инфантилизация личности. У подростков с интернет-зависимостью снижается интерес к учебе, слабеет мотивация учебно-познавательной деятельности, отмечается высокий уровень конфликтности в учебном процессе с учителями и одноклассниками. Интернет-зависимость приводит к личностным изменениям подростков: появляются тревожность, застенчивость, агрессивность, низкий уровень коммуникативных умений и бытовых навыков.

ЛИТЕРАТУРА

1. Божович Л.И. Проблемы развития мотивационной сферы ребенка [Текст] /Л.И. Божович //Изучение мотивации поведения детей и подростков /Под ред. Л.И. Божович, Л.В. Благонадежной. М.: Педагогика, 1972, с. 7-44.
2. Завалишина О.В. Моделирование педагогической поддержки подростков, склонных к проявлению интернет-зависимости [Текст] /О.В. Завалишина //научный журнал KubGAU, 2001, №70(06) с. 601-606.
3. Ильин Е.П. Мотивация и мотив [Текст] /Е.П. Ильин - СПб.: Питер, 2002, 512 с.

4. Маркова А.К. Формирования мотивации учения: кн. для учителя [Текст] /А.К. Маркова, Т.А. Матис, А.Б.Орлов. - М.: Просвещение, 1990, 192 с.

5. Якобсон П.М. Психологические проблемы мотивации поведения человека [Текст] /П.М. Якобсон. - М.: «Просвещение», 1969, 317с.

COVID – 19 PANDEMİYASININ TƏSİRLƏRİNƏ QARŞI MÜBARİZƏ ÜÇÜN GÖSTƏRİLƏN TƏDBİRLƏR

Aydoğan Orhan Oğulcan Serden oğlu
BDU-nun II kurs magistrantu
orhanogulcanaydogan@gmail.com

2019-cu il koronavirus xəstəliyinin (COVID-19) dünya miqyasında yayılması, virus təhlükəsinə məruz qalan insanlar arasında geniş yayılmış panika və narahatlığa səbəb oldu. Demək olar ki, bütün ölkələr COVID-19-un yayılmasının qarşısını almaq üçün sərt fəvqəladə tədbirlər görməyə məcbur oldular. Sərhədlərin bağlanması, məcburi maskalar, karantin, özünütəcrid, bir çox təşkilatların iş saatlarının dəyişdirilməsi, bununla yanaşı, vəziyyətin daim gərginləşməsi ilə yanaşı, mediada neqativ xəbərlər, eləcə də insanların xəstələnmə və ölüm hallarının getdikcə artması ilə bağlı məlumatlar yayıldı. Koronavirus infeksiyasından bütün bunlar ekstremal şəraitdə işləmək nəticəsində yaranan psixi pozuntuların sayının artmasına səbəb oldu [1].

COVID-19 ilə mübarizədə insanlar stress, narahatlıq, depressiya, yuxusuzluq, qəzəb və qorxu kimi psixi sağlamlıq problemlərinə səbəb olan çətin vəziyyətlə üzləşir. Bütün bunlar qərar qəbul etmək qabiliyyətinə və iş səmərəliliyinin azalmasına uzunmüddətli təsir göstərə bilər.

COVID-19 pandemiyası zamanı daha çox insanın psixoloji dəstəyə ehtiyacı var. Psixoloji dəstəyin bütün formalarından

mütəmadi olaraq insanın müsbət psixoloji statusu üçün deyil, həm də COVID-19-a qarşı psixonevroimmunitetin artırılması üçün istifadə edilməlidir. COVID-19 pandemiyasından sağlam insanlar da psixoloji təsirlənir. İctimai qorxuların kəskin artması, sosial və iqtisadi fəallığın azalması psixososial nəticələrə səbəb ola bilər. Karantində olanlar depressiya, qorxu, təşviş və qəzəb hiss edə bilirlər [4].

Pandemiya zamanı bir çox insanın psixi sağlamlıq xidmətinə ehtiyacı ola bilər. Buna görə də, bir çox ölkələr kəskin stress reaksiyaları və intihara meyilli, həddindən artıq təşviş və depressiyaya məruz qalan xəstələrə və ümumi əhaliyə psixoloji dəstək üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirməyə başlayır [2]. Məsələn, müntəzəm pulsuz telefon məsləhətləşmələri, maskalar üçün aşağı sabit qiymətin müəyyən edilməsi, təşviş və panik reaksiyalarını azaltmaq üçün məlumatlar və profilaktik tədbirlərlə analitik platformaların yaradılması və s. aiddir. COVID-19 çox yoluxucudur, çünki insanların çoxunun bu yeni virusa qarşı immuniteti yoxdur.

Sağlam həyat tərz, müntəzəm məşq, balanslaşdırılmış qidalanma, keyfiyyətli yuxu, ailə və cəmiyyətlə sıx əlaqə, bütün bunlar immunitet sisteminin daha güclü olmasına kömək edir. Bu pandemiya zamanı sosial uzaqlaşma və ya maska taxmaq infeksiyanın qarşısını almağa kömək edə bilər, lakin bu tədbirlər bizə empatiya və dostluq göstərməyimizə mane olmasına imkan verməyin [5].

Beləliklə, Koronavirus infeksiyasının sürətlə yayılması və yüksək ölüm halları insanlarda təşvişə səbəb olur. Belə bir vəziyyətdə həm əhali, həm də tibb işçiləri arasında xroniki depressiya, narahatlıq və posttravmatik stressin qarşısını almaq üçün psixoloji məsləhətə əsaslanan terapiya lazımdır. Koronavirus infeksiyasının nəticələri ilə effektiv mübarizə aparmaq üçün psixoloji dəstək vacibdir [3].

COVID-19 pandemiyası ilə əlaqədar psixoloqların hazırkı iş istiqamətləri elmi tədqiqatların aparılması, praktiki işlərin təşkili və tədris proqramlarının hazırlanmasıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Brooks, S.K., Webster, R.K., Smith, L.E., Woodland, L., Wessely, S., Greenberg, N., Rubin, G.J., 2020. The psychological impact of quarantine and how to reduce it: rapid review of the evidence. *Lancet* 395, 912–920.
2. Conti, P., Ronconi, G., Caraffa, A., Gallenga, C.E., Ross, R., Frydas, I., Kritas, S.K., 2020. Induction of pro-inflammatory cytokines (IL-1 and IL-6) and lung inflammation by COVID-19: anti-inflammatory strategies. *J. Biol. Regul. Homeost. Agents* 34
3. Lee, S.M., Kang, W.S., Cho, A.R., Kim, T., Park, J.K., 2018. Psychological impact of the 2015 MERS outbreak on hospital workers and quarantined hemodialysis patients. *Compr. Psychiatry* 87, 123–127.
4. Mak, I.W., Chu, C.M., Pan, P.C., You, M.G., Chan, V.L., 2009. Long-term psychiatric morbidities among SARS survivors. *Gen. Hosp. Psychiatry* 31, 318–326.
5. Park, S.C., Park, Y.C., 2020. Mental health care measures in response to the 2019 novel coronavirus outbreak in Korea. *Psychiatry Investig.* 17, 85–86.

PSIXOLOGİYADA ERKƏN BOŞALMA PROBLEMİ

Əliyev İlkin Namid oğlu
BDU- nun Psixologiya kafedrasının doktorantı
psixoloq.aliyev94@mail.ru

Erkən boşalma kişilər arasında sıxlıqla qarşılaşılan bir haldır. Təxminlər arasında fərqlər olsada aparılan araşdırmalar

nəticəsində hər üç kişidən birində həyatı boyunca ən az bir dəfə erkən boşalma problemi ilə qarşılaşdığı görülməkdədir. Erkən boşalma və ya onun da daxil olduğu cinsi funksia pozulmaların dünya tərəfindən qəbul olunmuş bir tərifə yoxdur. Masters və Jhonson cinsi funksia pozuntusunun insan həyatında təminkar cinsi oyanma və ya doyuma (orqazm) çatmağa səbəb olacaq hər hansı bir çatışmazlıq olaraq adlandırır. Yeni cinsi həyatdan zövq ala bilməmə və bu halın davamlı olaraq təkrarlanması halı.

Erkən boşalma penisin vaginaya girməsindən əvvəl və ya daxil olduqdan dərhal sonra, məhdud zaman çərçivəsində kişinin istəmsiz olaraq boşalması və bu vəziyyətin kişidə müəyyən bir narahatlıqla səbəb olması kimi qəbul edilir. Sıxılıqla yaşanmadığı müddətcə narahatçılığa səbəb olacaq bir vəziyyət deyil. Erkən boşalmaya tam bir tərif verilməməklə birlikdə əgər kişidə aşağıdakı xüsusiyyətlər müşahidə olunursa erkən boşalma diaqnozu qoyula bilər.

- Hər zaman və ya cinsi münasibətlərin çoxunda cinsi birləşmə yaşandıqdan təxminən bir dəqiqə sonra yaranan boşalma.

- Boşalmanın cinsi birləşməyə qədər və ya cinsi birləşmədən dərhal sonra geciktirilə bilməməsi

- Stress və təşviş səbəbiylə cinsi münasibətdən qaçma

Erkən boşalma kişilərin utanc yaşadığı və əsasən danışmaqdan qaçdıqları bir mövzu olmasına baxmayaraq sıxılıqla qarşılaşılın və müalicəsi olan bir problemdir. Erkən boşalma problemi olan kişilərdə problem ilk başlarda kiçik olub zamanla şiddətlənə bilər. Bəzi hallarda kişilər bu haqda öz partnyorlarına məlumat vermir və nəticədə partnyorlar arasında ünsiyyət probleminə və buna bağlı olaraq cinsi münasibətlərdə problemlərə səbəb olur. Erkən boşalmanın səbəblərinə keçmədən əvvəl onun müxtəlif növləri olduğunu bilmək lazımdır.

1. Həyat boyu davam edən erkən boşalma. Bu tip erkən boşalma ilk cinsi münasibətlə birlikdə müşahidə olunur və həyat boyunca davam edir. Ən az görülən erkən boşalma növüdür.

2. Qazanılmış erkən boşalma. Daha çox rast gəlinən haldır, fizioloji və ya psixoloji bir dəyişiklik səbəbindən yarana bilər.

3. Dəyişkən erkən boşalma. Ən çox rast gəlinən növdür. Kişi zaman zaman normal normal boşalma yaşadığı halda zaman zaman isə erkən boşalma yaşayır.

4. Duyğusal və ya subyektiv erkən boşalma. Bu tipdə kişi əslində erkən boşalma probleminə sahib deyil lakin, inancalar və psixoloji səbəblərdən bu problemə sahib olduğunu düşünür.

Erkən boşalma səbəbləri bioloji və psixoloji olaraq ikinyerə ayrılır. Bioloji olaraq erkən boşalmaya səbəb olacaq hormon, infeksiya və sinir sistemi xəstəlikləri vardır. Bundan əlavə yaxın zamanlarda aparılan araşdırmalar penisin aşırı həssas olması nəticəsinə neyrofizioloji olaraq boşalma mərkəzinin yüksək qıcıqlandırılması nəticəsində erkən boşalma səbəb olduğu görülmüşdür.

Erkən boşalma kişi psixologiyasında müəyyən dəyişikliklərə səbəb olduğu kimi, fiziki olaraq qüsursuz olan kişilərdə erkən boşalmaya səbəb olan psixoloji amillərdə rolunu daşıyır. Bu amilləri aşağıdakılardır.

Cinsi təcrübəsizlik, kişilər cinsi həyatların ilk dövrlərində təcrübəsiz olduqları üçün boşalmanı idarə edə bilmirlər, lakin zamanla təcrübə artdıqca boşalmanın idarə olunması öyrənilir. Bəzi hallarda təşviş, həyəcan, ifşa olunmaq qorxusu və s. səbəblərlə boşalmanın idarə olunması öyrənilə bilmir. Kişinin öz bədəninin düzgün qavramaması və onun haqqında mənfi düşüncələrin olması səbəbiylə erkən boşalma yaşanır. Aşırı həyəcan faktorunda erkən boşalmaya səbəb olan psixoloji amillərdəndir. Bu zaman aşırı həyəcan səbəbiylə nəfəs ritminin sürətlənməsi və nəticədə ürək döyüntüsünün artması səbəbiylə

erkən boşalma baş verir. Digər bir psixoloji amil isə özünü günahlandırma və yetərsiz olduğunu düşünmədir. Bu fikrin yaranmasında partnyorun cinsi münasibət zamanı olan davranışları və münasibətlərdəki ünsiyyət defisiti əsas səbəb olaraq görünür. Depressiya da əsas psixoloji səbəblərdəndir. Depressyanın insan fiziologiyasına zərərləri haqqında məlumatımız var, lakin onun cinsi funksiyaların pozulmasına səbəb olduğu cəmiyyət tərəfindən bilinmir. Passiv aqressiya öz növbəsində səbəblərindən biridir. Bu çox zaman şüursuz bəzəndə şüurlu şəkildə olur. Cütlüklər arasında problemlər yandıqda və bu problemlər danışılaraq həll edilmədikdə, cinsi münasibət zamanı qarşı tərəfi cəzalandırmaq üçün erkən boşalma şəklində özünü biruzə verir.

İnsan psixologiyası onun onun fizioloji sistemlərinin işinə böyük təsir göstərir və digər problemlərlə yanaşı cinsi funksiyaların pozulmasına və androlonji problemin yaranmasına səbəb olur. Erkən boşalma probleminin kişilər tərəfində düzgün qiymətləndirilməməsi və bunun gizlədilməsi vəziyyəti daha da pisləşdirir. Lakin səbəbdən asılı olaraq düzgün müalicə və ya terapiyanın aparılması problemi həll edir. Bu istiqamətdə cəmiyyətin yetərli qədər məlumatlı olmaması terapiya ilə yanaşı maarifləndirmə işinin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu bir daha göstərir.

Ədəbiyyat

1. Cinsel Eğitim Tedavi ve Araştırma Derneği. Cinsel Yaşam ve Sorunları-2006, 71s
2. DSM-5.
3. A.G. Erman "Psikojenik erektil disfonksiyonların boşanmalara olan etkisin adli tıbbi psikososyel yönlerden incelenmesi"-İstanbul 1998 216s
4. Worldsexualhelth.net

KOQNİTİV İNKİŞAFIN ANA VƏ UŞAQ ARASINDA BAĞLILIĞIN FORMALAŞMASINA TƏSİRİ

Bunyətova Səlbina Nurəddin qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
salbinabunyatova@gmail.com

Uşaqlarda bağlılıq davranışlarını müşahidə edərkən, bu davranışların yaş dövründən asılı olaraq fərqli xarakter aldığına şahidi oluruq. Ümumiyyətlə, bağlılıq davranışı başqa bir insanda yaxınlıq axtarmaq və bu yaxınlığı davam etdirmək kimi xarakterizə olunur. Bu davranışlar uşaq doğulduqdan sonra intensiv şəkildə özünü göstərsə də, uşağın növbəti inkişaf mərhələlərində intensivlik zəifləməyə başlayır. Bağlılıq davranışlarının formalaşmasında uşağın koqnitiv inkişafı əhəmiyyətli rol oynayır. Əslində, bağlılıq prosesi də koqnitiv inkişafa əsaslı təsir göstərir və bir müddət sonra hansı prosesin digərini şərtləndirdiyini müəyyən etmək çətinləşir [4, 252]

Koqnitiv inkişaf dedikdə, insanın doğulandan etibarən həyatı boyunca ətraf mühiti qavrayıb ünsiyyət qurmasını təmin edən psixi proseslərə yiyələnməsi nəzərdə tutulur. “Koqnitiv proses” isə daha geniş anlayış olub, qıcıqlayıcıların reseptorlara təsir etdiyi andan başlayaraq dərk etmə sahəsində sensor informasiyaların işlənməsini, alınmış nəticələrə uyğun olaraq cavab reaksiyalarının hazırlanmasını təmin edən bütün dərk etmə proseslərini (idrak, emosional və iradi prosesləri, şəxsiyyətin tipik, dəyişməyən komponentləri və s.) ehtiva edir [1, 7].

Uşağın koqnitiv inkişafını ilk dəfə Jan Piaje dörd mərhələ əsasında müəyyən etmişdir: sensomotor (0-2 yaş), əməliyyataqədərki (2-7 yaş), konkret əməliyyatlar (7-12 yaş) və formal əməliyyatlar (12-15 yaş) mərhələsi. Bu təsnifata əsaslanaraq uşağın koqnitiv inkişafı və bağlılıq davranışlarının formalaşması proseslərini müqayisə etmək mümkündür [2, 19].

Koqnitiv inkişafın ilk mərhələsi olan və uşaq doğulandan 2 yaşına qədərki dövrü əhatə edən sensomotor mərhələ bağlılıq davranışlarının da ilkin əlamətlərinin müşahidə olunması ilə xarakterikdir. Bu dövrün başlanğıcında uşaq özünü digər obyektlərdən fərqləndirə bilmir və onun davranışları refleksiv xarakter daşıyır. Eyni zamanda, uşaq doğulduqdan bir müddət sonra ananı da özündən ayrı bir varlıq kimi qavramır. Psixanalitik Donald Vinnikotun sözləri ilə desək, “Uşaq deyə bir şey yoxdur. Uşaq və anası, uşaq və ailəsi vardır” [3, 59], [5].

Koqnitiv inkişaf nəticəsində, uşağın psixikasında ana obrazı formalaşmağa başlayır. Uşaq anasını tanıyır, digərlərindən və özündən fərqləndirir. Bu dövrdə uşaqda gülümsəmək, ananın qucağında ağlamağını dayandırmaq, rahatlanmaq və s. kimi davranışlar müşahidə olunur. Uşaq ananın reaksiyasına uyğun olaraq öz davranışlarını tənzimləməyə başlayır. Qeyd edildiyi kimi, uşağın psixikasında ana obrazı yarandıqdan sonra ana bir müddətlik uşaqdan uzaqlaşdıqda, uşaq onun obrazını zehində canlandırma bilir. Lakin hələ hafizə prosesi tam formalaşmadığı üçün bir müddət sonra uşaq anasının yoxluğunu duyaraq ağlamağa başlayır. Bunun digər səbəbi də sensomotor dövrün başlanğıcında uşaqda J.Piajenin “obyekt davamlılığı” adlandırdığı prosesin formalaşmamasıdır. Belə ki, ana uşağın müşahidə edə biləcəyi sahədən kənara çıxdıqda, uşaq anasının var olmağa davam etdiyini anlamır. Başqa sözlə, uşaq anasını görmədikdə onun yox olduğunu düşünür. Altıncı aydan sonra uşaqda *obyekt davamlılığı* formalaşır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ana uşağın ünsiyyət qurduğu və bağlandığı ilk insandır. Xüsusilə də, həyatının ilk illərində anadan asılı və onu qayğısına möhtac olan uşaq, daim anası ilə birlikdə olur. Beləliklə də, o, dünyanı anası ilə tanıyır. Bu fakt bağlılığın koqnitiv inkişafa təsirini göstərir.

Uşaq, iməkləməyi öyrəndikdən sonra anasını izləməyə başlayır. Bu eyni zamanda, uşağın anasından uzaqlaşma kəşfə çıxmasına da şərait yaradır. Anasına etibarlı şəkildə bağlanmış

uşaqlar, ondan rahatlıqla k narlaşıb oyun oynaya bilirlər. Uşağın yeriməyə v  danışmağı ba laması bu prosesi daha da sürətləndirir.

 kinci v  üçüncü ya ın sonunda bağılılıq davranışlarının t zah r nd  intensivlik azalmağ  başlayır.    yaşdan sonra uşaq bağılandığı ikinci dərəcəli şəxslərlə tanış olmayan yerlərə gedə bilir. Bu qismən uşağın  z “Mən”ini qavrayıb müstəqilliyə can atması ilə, qismən də anasına olan etibarlı emosional bağılılığı ilə açıqlana bilər. Lakin bu ya  dövründə anadan qısa müddətlik ayrılan uşağın istədiyi təqdirdə anası ilə əlaqə saxlaya və onun yanına qayıda biləcəyini bilməsi m tl qd r [4, 262-263].

Beləliklə, uşaqda bağılılıq davranışlarının t z h r x susiy tl rinin koqnitiv inki af la əlaqəsini m yy nl  dirdik.    yaşdan sonrakı dövrlərdə də anaya bağılılıq davam edir, lakin bu proses daha fərqli, qapalı  akild  müşahidə olunur. Koqnitiv inkişaf nəticəsində uşağın  z varlığını anadan fərqləndirməsi, onun obrazını hafizəsində saxlaması, anasını tanınması və getdikcə, daha yaxşı xatırlaması, onda obyekt davamlılığının formalaşması, fiziki və nitq inkişafı, onda mənlik şüurunun formalaşması və s. inkişaf x susiy tl ri uşağın anası ilə bağılılığını xarakterizə edən davranışların t zah r nd  əhəmiyyətli rol oynayır.

 D B YYAT

1. Limun t  mrahlı, Koqnitiv psixologiya: dərketmə fəaliyyətinə müasir yanaşma. Bakı: “MM-S” m  sis si, 2018, 336 s.
2. Mirələm Vəliyev, Azər Mustafayev, Inki af v  ya  psixologiyası. Bakı: ADPU-nəşriyyatı, 2019, 331 s.
3. Prof. Dr. Haluk Yavuzer,  ocuk psikolojisi. İstanbul: “Remzi Kitabevi”, 1990, 344 s.

4. John Bowlby, Bağlanma. İstanbul: “Pinhan Yayıncılık”, 2013, 480 s.
5. <https://hipokampusakademi.com/winnicotta-gore-yeterince-iyi-anne-ve-bebegin-kisilik-gelisimi>

TƏLİM FƏALİYYƏTİ PROSESİNDƏ EMOSİYALARININ TƏZAHÜR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

***Məmmədli Rəqsanə Camal qızı**
BDU-nun II kurs magistrantı
raqsanemammedli990@gmail.com*

İnsanın emosional sahəsinin öyrənilməsi psixologiyanın aktual və perspektivli problemlərindən biridir. Hazırda emosional sfera bir çox sahələrdə inkişaf edir və yaş baxımından ətraflı öyrənilir. 6-8 yaşlı uşaqlar üçün emosional vəziyyətlərini idarə etmək və emosional reaksiyalarını tənzimləmək hələ də çətindir.

Təlim fəaliyyətinin təsiri altında uşağın davranışının təkcə intellektual deyil, həm də emosional sahəsi yenidən qurulur. Onun hissləri fəaliyyətlərdə və davranışlarda getdikcə daha çox motivasiya əhəmiyyəti qazanır. Emosionaların dərk etmə dərəcəsi artır və onlar uşağın bilik obyektinə çevrilməyə başlayır.

“Təlim prosesi idrak fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinə, uşağın təbiətinə əsaslanır” - bu müddəa K.D. Uşnskinin təlim prosesinin mahiyyətini dərk etməyə yanaşmasını müəyyənləşdirir [6]. Çox vaxt şagirdlər emosional həddən artıq həyəcanlı vəziyyətdə olduqları zaman məlumatları qəbul etməli olurlar.

K.İzard-ə görə aşağıdakı emosional vəziyyətlər fərqləndirilir və onların hər biri öz psixoloji xüsusiyyətlərinə və insan varlığının əsas motivasiya sistemini təşkil edən xarici təzahürlərə malikdir: maraq (kimi emosiya), sevinc, təəccüb, əzab, qəzəb, ikrah, nifrət, qorxu, utanc [3]. Duyğular bir-biri ilə

qarşılıqlı əlaqədə olur və bir-birini gücləndirə və ya zəiflədə bilər. Qavrayış, idrak və kinetik proseslərə təsir göstərir.

Fəaliyyətin uğuru daha çox uşaqların nə dərəcədə maraqlı olmasından, onların fəallığından və təşəbbüsündən asılıdır. “Təlim prosesində uşaqların tələbatlarının, istək və maraqlarının, cəmiyyətin tələb və mənafeələrinin daşıyıcısı kimi müəllimlərin arzularının, həyatın obyektiv şəraitinin diktəsi ilə əlaqələndirilməsi pedaqogikanın problemlərindən biridir”.

Tədqiqatçılar uşaqların sinifdə maraqlı həyat sürmə fürsətini yaxşı dərşin əlaməti hesab edirlər. Ona görə də “dərslər parlaq estetik və emosional tərbiyəvi məqsədyönlülüüyü, axtarış ruhu, müəllimin yaradıcılığı və şagirdlərin yaradıcılığı, təlimlə təlimin vəhdətini təmin etməklə seçilməlidir” [1, 5].

İnsan psixikasında müvəqqəti dəyişikliklərə səbəb olan, xarici və daxili amillərə təsir edən, həmçinin davranış və fəaliyyətin uğuruna təsir edən, insanın davranış və fəaliyyətinin effektivliyini artıran dəyişdirilmiş psixi vəziyyətlər var. Məktəb təlimi təkcə uşağın fəaliyyətinin xüsusi sosial əhəmiyyəti ilə deyil, həm də böyüklər modelləri ilə dolayı əlaqələri və hamı üçün ümumi fəaliyyət göstəriciləri, elmi anlayışların mənimsənilməsi ilə seçilir. Bu amillər onun psixi funksiyalarının inkişafına, şəxsiyyətin formalaşmasına və insan davranışına təsir göstərir [2].

Emosiyaların ehtiyaclarla əlaqəsi təlim prosesində uşaqların emosional xüsusiyyətlərinin yaş xüsusiyyətlərini bilmək və nəzərə almaq vacibliyini yaradır. Yadda saxlamaq lazımdır ki, təlim hətta bioloji, fitri ehtiyaclarla təsir göstərə bilər, həmçinin onların təzahür dərəcəsini və formalarını dəyişdirə bilər.

İdrak ehtiyaclarının, eləcə də sosial şərtləndirilmiş ehtiyacların formalaşmasında təlimin rolu böyükdür. Artan emosional aktivləşmə ilə xarakterizə olunan inkişaf mərhələsində duyğularla əlaqəli maarifləndirici fəaliyyətlərin köməyi ilə ehtiyaclar sahəsinin genişləndirilməsi diqqəti cəlb

edən xarici təsirlərin genişlənməsinə kömək edə bilər ki, bu da diqqətin yaxşılaşmasına səbəb olacaqdır [4].

ƏDƏBİYYAT

1. Бардин К.В. Как научить детей учиться: Кн. для учителя. - М.: Просвещение, 1987. - 112 с.
2. Зобков В.А. Психология младших школьников с различными типами отношения к физической культуре // Теория и практика физической культуры. - 1996. - № 1. - С. 16-17.
3. Изард К.Е. Психология эмоций / Под ред. Л.Я. Гозмана, М.С. Егоровой. - М.: Изд-во МГУ, 1999. - 439 с
4. Ильин Е.П. Эмоции и чувства: Учеб. пособие- СПб: Питер, 2011. - 287 с.
5. Лях В.И., Мейксон Г.Б., Кофман Л.Б. Концепция физического воспитания детей и подростков // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. - 1996. - № 1. - С.5-10.
6. Ушинский К.Д. Избранные педагогические сочинения. В 2-х т. - Т.2. Вопросы обучения / Под ред. В.Я. Струминского. - М.: Учпедгиз, 1954. 735 с.

İSTEDADLI ŞAGİRDŁƏRİN İNKİŞAFI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Emiliya İgidova
BDU-nun Psixologiya kafedrasının müəllimi
emiliya1468@mail.ru

Məlumdur ki, cəmiyyətin inkişaf yolu təhsildən keçir. Təhsilin fenomenal gücü sahələrinin inkişafına təsir göstərir, onu uğurlu bir istiqamətə yönəldir və mütərəqqi ənənələrə söykənməklə nailiyyətlərə doğru aparır.

Təhsil alan hər kəsin həyat yolu məktəb mərhələsindən keçir. O, bu mərhələni keçərkən məktəbin özünəməxsus aurası onun əqlinin, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərinin, fiziki kamilliyinin formalaşmasına təsir göstərir, onu yaşadığı zamanın insanı kimi yetişdirir.

Belə uşaqlar daim onları maraqlandıran suallara cavab axtarışında olub müstəqil hərəkət edirlər. Belə görünə bilər ki, tədris prosesində bu şagirdlərin çətinliyi olmamalıdır. Əslində məsələ göründüyü qədər sadə deyil [1, səh. 109].

Məktəblərdə tədris prosesi orta statistik şagirdi nəzərdə tutmaqla qurulur. Dərs zamanı müəllim bütün şagirdlərin proqram materialını eyni dərəcədə mənimsəməsinə cəhd göstərdiyindən qüvvətli, qeyri-adi şagirdlər diqqətdən kənarda qalır. Zaman-zaman bu şagirdlərin biliyi səthiləşir və onlar orta statistik şagirddən heç nə ilə fərqlənmirlər. Bu baxımdan təlim prosesinin təkmilləşdirilməsi və idraki fəaliyyətin aktivləşdirilməsi məsələsinə aydınlıq gətirməyə ehtiyac var.

Hansı uşaqlar istedadlı hesab olunur? Onların sonrakı inkişafı necə baş verir? Bu uşaqlara dəstək olmaq üçün nələr edilməlidir?

İstedad insana hər hansı mürəkkəb əmək fəaliyyətini müstəqil, müvəffəqiyyətlə və orijinal surətdə icra etməyə imkan verən qabiliyyətlər kompleksidir. İstedad qabiliyyətin yükək təşəkkülü üçün müəyyən şərt olan təbii imkanların məcmusu da hesab edilir.

İstedadlı şagird isə yaşdları ilə müqayisədə daha tez öyrənən, sinif yoldaşlarının istədiyi və ehtiyac duyduğundan daha dərin və geniş biliklərə sahib olan, çətinlikləri sevən, mücərrəd fikirləri anlayan, maraq dairəsində olan mövzularda müstəqil danışmağı sevən şagirdidir [3, səh. 33].

İstedadlı şagirdin təlim və tərbiyəsi onun hazır informasiya biliklərlə silahlandırılmasını deyil, şagird şəxsiyyətinin harmonik inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Xüsusi istedad təkcə üstünlük deyil, o həm də şagirdin və eyni zamanda müəllimin

qarşısında xüsusi vəzifələr qoyur. Yalnız bu vəzifələrin mahiyyətini dərk edildiyi zaman şagird şəxsiyyətinin düzgün inkişaf edəcəyinə əmin olmaq olar.

Hər sinifdə bu və ya digər fənnin öyrənilməsində xüsusi qabiliyyətə malik uşaqlar vardır. Belə şagirdlər intellektual maraqların hazırlanıb keçirilməsində də maraqlıdırlar və onlar xüsusi təlim şərtləri tələb edir. Odur ki, belə şagirdlərə individual yanaşmalı, onların maraqlarına uyğun, dərslərdən kənar, çətinliyi artırılmış tapşırıqlar verilməlidir.

İstedadlı uşaqların inkişafına dair mühakimə yürüdərkən aşağıdakı meyarlar da nəzərə alınmalıdır:

- fərdi intellektual imkanların inkişafının müsbət dinamikası;
- şəxsiyyətin iradi-emosional sahələrinin müsbət fərdi səciyyəvi xüsusiyyətləri (müsbət emosiyaların üstünlük təşkil etməsi, özünüidarə, qarşıya çətin məqsədlər qoymaq və onlara nail olmaq qabiliyyəti);

- şəxsi, fərdi inkişaf (ünsiyyətçilik, dözümlülük, əxlaq tərbiyəsi) [2, səh. 111].

İstedadlılıq əlamətlərini büruzə verən uşağın qabiliyyət və bacarığının sürətli inkişafı onun əxlaqi əqidələrinin inkişafı ilə birgə getməlidir. Uşağın zehni yaşı ilə faktiki yaşı arasında məsafəni artırımağa can atmaq cəhdi ona səbəb ola bilər ki, istedadlı uşaq zehni cəhətdən uşaqlıq aləmindən uzaqlaşar, lakin əxlaqi və emosional sahələrin yetişməməsi üzündən, böyüklər aləmində özünə yer tapa bilməz. İstedadlı şagirdin belə bir fakti dərk etməsi mühümdür ki, böyük qabiliyyətlər onu əhatə edən şəxslərə, ilk növbədə isə, valideynlərinə və müəllimlərinə ona böyük tələbkərliklə yanaşmağa haqq verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bildiren Ahmet.Üstün yetenekli çocuklar.Ankara 2020.200s
2. Çakmaklı Kemal .Yetenekli çocuklar.İstanbul.2013.576 s

3. Пономарев.Я.А.Психология творчества и педагогика.М.1976.233с

ПРОБЛЕМА ОТНОШЕНИЯ СРЕДНЕГО ПОКОЛЕНИЯ К СТАРШЕМУ ПОКОЛЕНИЮ

Мамедова Назрин Рауф
магистрант II курса БГУ
nazrimammadova@bk.ru

Проблема отношений между поколениями актуальна во все времена и тесно связана с социокультурными изменениями в обществе. В результате влияния данных изменений отношения между поколениями могут меняться, как в конструктивном, так и в деструктивном направлении. В общественных науках данной проблеме уделяется немало внимания, и среди работ в этом направлении можно отметить труды таких исследователей, как М. Глотов, Л.Н. Коган, К. Мангейм, М. Мид, Х. Ортега-и-Гассет, Т. Парсонс и др. В работах приведенных авторов даны определения понятиям «поколение» и «межпоколенные отношения», а также характеристика отношений между поколениями. Такие современные исследователи как Р. Исмаилов, М.Д. Петраш, М.И. Постникова, М.В. Сапоровская, О.Ю. Стрижицкая в своих трудах показали главные черты межпоколенных отношений в процессе социокультурных изменений в современном обществе.

На основе анализа трудов выше указанных исследователей, как уже было отмечено, можно заключить, что проблема «отцов и детей» встречается на каждом этапе развития общества. А в обществе всегда происходят социальные изменения, они могут быть резкими, которые кардинально меняют жизнь социальных групп, или небольшими, поступательными, которые бывает трудно заметить [1].

Социальные изменения - это перемены, которые происходят за определенный промежуток времени в социальных системах или в обществе. Ю.Г. Волков выделяет четыре вида социальных изменений: функциональные, структурные, процессуальные и изменения в духовной сфере [2]. Данные изменения влияют на отношения между поколениями.

В нашей работе было акцентировано внимание на взаимоотношениях между поколениями, так называемого, среднего возраста (40 – 59 лет) и старшего возраста (60 лет и выше). В данном исследовании участвовали 70 испытуемых 40 – 59 лет из Азербайджана, города Баку. Для проведения исследования была применена методика «Межпоколенные социальные отношения» О.Ю. Стрижицкой, М.Д. Петраш.

Методика «Межпоколенные социальные отношения» состоит из двух шкал: Межпоколенный диалог (МПД) и Межпоколенное взаимодействие (МПВз) [3]. В результате проведенного нами опроса были получены следующие данные: процентное соотношение по шкале МПД - 77%, по шкале МПВз - 68,75%. Полученные результаты по двум шкалам показывают, что испытуемые среднего возраста умеют находить общий язык с представителями старшего поколения, легко могут устанавливать контакт с ними, а также заинтересованы в жизненном опыте представителей старшего поколения. В итоге обобщив результаты данной методики, можно отметить, что испытуемые среднего возраста конструктивно относятся к представителям старшего поколения.

Это показывает значимость и пользу такого общения для среднего поколения. Представители среднего возраста в общении со старшим поколением способны проявлять эмпатию и идти на уступки во взаимоотношениях.

ЛИТЕРАТУРА

1. Постникова М.И. Психологическое знание как фактор оптимизации межпоколенных отношений / Психология. 2009. С. 65-75.
2. Волков Ю.Г. Социология / Ю.Г. Волков, В.И. Добренев, В.Н. Нечипуренко, А.В. Попов— М. : Гардарики, 2003. — 512с.
3. Петраш М.Д., Стрижицкая О.Ю. Межпоколенные социальные отношения: разработка версии опросника для молодежи // Мир науки. Педагогика и психология, 2020 №6. 11с.

ОСНОВНЫЕ МЕТОДЫ ЛЕЧЕНИЯ ТРЕВОЖНЫХ И ДЕПРЕССИВНЫХ РАССТРОЙСТВ ПРИ НЕВРОЛОГИЧЕСКИХ ЗАБОЛЕВАНИЯХ

Исаева Тунзала Гамид кызы
магистрант II курса БГУ
tunzaleiva@mail.ru

При различных неврологических заболеваниях часто встречаются, сопутствующие им тревожные и депрессивные расстройства. К таким неврологическим заболеваниям относятся: болезнь Альцгеймера, паркинсонизм, рассеянный склероз, перенесенная черепно-мозговая травма, инсульт и др. Своевременное выявление и лечение тревожных и депрессивных расстройств играет важную роль в купировании симптоматики и возвращении пациента к прежней социально-активной жизни. При лечении этих аффективных расстройств необходимо предупреждение повторного возникновения заболевания, так как каждый повторный случай тревожных и депрессивных расстройств протекает намного острее предыдущего. При лечении тре-

возных и депрессивных расстройств в неврологической практике используют: психотерапевтическое, фармакотерапевтическое лечение и синтез психо- и фармакотерапии [6].

Нефармакологическим видом лечения тревожных и депрессивных расстройств является психотерапия. Психотерапия при этом может применяться и как монотерапия и как дополнение к фармакотерапии. Самыми эффективными методами психотерапии, которые наиболее успешны при лечении тревоги и депрессии являются: когнитивно-поведенческая (КПТ), интерперсональная и психодинамическая. Самым широко используемым из них это-КПТ. Принцип работы когнитивной составляющей КПТ основан на выявлении дисфункциональных мыслей пациента, которые являются основными предикторами развития депрессии. При работе с пациентом, ему поэтапно объясняют, что если более позитивно смотреть на события, происходящие вокруг, то он будет чувствовать себя физически и эмоционально намного лучше. Поведенческий же аспект КПТ основан на преобразовании компонентов жизни пациента, которые дезадаптируют его образ жизни и препятствуют повышению социальной и личной активности человека [2].

Применение сочетания КПТ и фармакотерапии показывает наиболее эффективные результаты при лечении тревожных и депрессивных расстройств различной степени тяжести [5]. Так как некоторые соматические и психические симптомы, проявляющиеся при этих расстройствах, препятствуют проведению эффективной психотерапии, рекомендуется назначение психиатром препаратов понижающих проявление этих симптомов.

Применение определенного метода психотерапии основано, на представлениях удобства пользования, выгоды и приемлемости для больного. Также психотерапевти-

ческая помощь должна соответствовать аналитическому и образовательному уровню больного, его предположениям и возможностям осознания. Наиболее значимым считается соответствие, выбранного метода психотерапии основным характеристикам личности больного [3].

Фармакотерапевтическое лечение депрессии базируется на применении антидепрессантов, отличающихся друг от друга механизмами действия [2]. К этим антидепрессантам относятся: селективные ингибиторы обратного захвата серотонина (СИОЗС) и селективные ингибиторы обратного захвата серотонина и норадреналина (СИОЗСН), ингибиторы моноаминоксидазы (МАО), трициклические и тетрациклические антидепрессанты [1].

Ингибиторы МАО также широко используются в лечении больных с тревожными расстройствами (панические атаки, фобии и др.), так как наблюдается выраженное антидепрессивное и стимулирующее воздействие этих антидепрессантов, но при высоких дозах возможны побочные эффекты [1].

Наблюдается хороший терапевтический эффект применения СИОЗС, при лечении депрессий с выраженной агрессией и импульсивностью. Также СИОЗС обладают меньшими побочными эффектами при передозировке, чем трициклические антидепрессанты, хотя антидепрессивный эффект обоих препаратов одинаков [1].

Одним из новых возможностей фармакотерапии депрессии является процесс применения ацетил-L-карнитина (ALK). Клиническая эффективность применения ALK при терапии депрессивных расстройств, обусловлена хорошей переносимостью и меньшим проявлением побочных эффектов [2].

Фармакотерапия тревожных расстройств основана на применении транквилизаторов, антидепрессантов, успока-

ивающих препаратов растительного происхождения, а также нейролептиков (малых) [4].

Транквилизаторы, которые используются при лечении тревожных расстройств бывают бензодиазепиновые и небензодиазепиновые. В основном они используются для быстрого сокращения симптоматики тревоги, которая проявляется в острой форме. При начале лечения транквилизаторами наблюдается быстрое наступление антитревожного и успокаивающего эффекта, без каких-либо негативных влияний на функциональные системы организма человека. Для сокращения проявления острых реакций на внезапные стрессовые ситуации применяются бензодиазепиновые транквилизаторы. Однако для исправления реакций на повседневные стрессоры, которые сопровождаются снижением приспособительных способностей человека, применяются в большинстве случаев небензодиазепиновые транквилизаторы. Процесс выбора соответствующего препарата зависит от типа господствующего расстройства, степени его выраженности и времени протекания расстройства [4].

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдурахманова Р. Ф., Иззатов Х.Н., Хадибаева Г.Р., Шарифова Б.А., Рашидова О.А. Депрессии в неврологической практике: применение антидепрессантов. 2015
2. В.А. Головачева, В.А. Парфенов. Депрессия в неврологической практике: распространенность, диагностика, стандарты лечения и новые возможности фармакотерапии. 13.10.2016.
3. В.Э. Медведев, И.К. Чобану, В.И. Фролова, Н.Л. Зуйкова, А.В. Епифанов. Эффективность психофармакотерапии и психотерапии у пациентов с сердечно-

сосудистыми заболеваниями. Архив внутренней медицины. №5(13).2013

4. О. В. Воробьева, В. В. Русая. Тревожные расстройства в неврологической практике, 15.05.2017

5. <https://psyprofy.com/articles/9>

6. https://health-ua.com/pics/pdf/ZU_2011_Nevro_3/46-47.pdf

NAĞIL TERAPİYASINDAN İSTİFADƏNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Nağılı Aytac Ürfət qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
aytac_qerayzade@mail.ru

Nağıllar istənilən uşağın həyatında böyük rol oynayır. Nağılların köməyi ilə uşaqlar müxtəlif çətin situasiyaların öhdəsindən gəlməklə bağlı bilik və bacarıqlar qazanır. Bunun üçün nağıl qəhrəmanlarının çətin situasiyalardan necə çıxdıqları ilə bağlı davranış və hərəkətləri təqlid üçün model rolu oynayır. Burada əsas məqam odur ki, “hadisələr və qəhrəmanlar üzərində düşünən uşaq, xəyalında fərqli dünya yaradır. Bu fərqli dünyada uşaq bəzən hadisələrin tam mərkəzində, bəzən isə sadəcə kənardan bir iştirakçı qismində hadisələri izləyir”.

Burada nağıl terapiyasının hansı rola malik olması ilə bağlı bəzi məqamlara diqqət yetirəcəyik. Əvvəlcə nağıl terapiyası dedikdə nəyi nəzərdə tuturuq ona aydınlıq gətirmək lazımdır.

Biz nağıl terapiyası dedikdə T. D. Zinkeviçin mövqeyindən çıxış edirik. Onun fikrincə, nağıl terapiyası ruhun mənəvi səyahəti və insanın sosial reallaşması haqqında biliklərin ötürülməsi yollarının məcmusu, insanın mənəvi təbiətinə uyğun gələn bir təhsil sistemi kimi başa düşülməlidir [2].

Nağıl terapiyasının bu anlamından çıxış etməklə məktəbəqədər yaşlı uşaqlara məqsədyönlü şəkildə necə təsir edilə bilər.

Burada əsas məqam ondan ibarətdir ki, uşaq üçün çətin başa düşülən nələrsə haqqında nağıl dilində danışmaq olar. Psixoloji iş zamanı nağıl həm də uşaqlarla asan ünsiyyət qurmağa kömək edir. Bununla bağlı D.Brett özünün “Жила-была девочка, похожая на тебя...” kitabında maraqlı məsələlərə toxunur. Onun fikrincə, əgər biz uşağa nəyisə öyrətmək və ya hansısa vacib fikri çatdırmaq istəyırıksə, yadda saxlamalıyıq ki, bunu onların başa düşəcəyi şəkildə etməliyik. Daha doğrusu o, uşaqlarla iş prosesində “şəxsləşdirilmiş” nağıllar tətbiq etmişdir. Bu nağıllarda nağıl qəhrəmanı (hansı ki, qarşıda onunla işləmək durur) uşağa maksimum yaxınlaşdırılır, amma ona identik olmur. Oxşarlıq, özünün çətinliklərini və konfliktlərini başa düşən və həlli üsullarını tapan qəhrəmanla uşağın identifikasiyasına səbəb olmalıdır. Aydın məsələdir ki, hər bir nağıl konkret uşaq üçün quraşdırılır və onda mövcud olan problemlərin həllinə istiqamətlənmiş olur [6].

Uşaqlar fantasik nağılları sevir, amma öyüd-nəsihətə dözmür. Deməli, nağılların köməyi ilə uşaq tərəfindən müqavimətə rast gəlmədən onun davranışına təsir etmək olar. Digər tərəfdən nağıllar uşağın ağırlı problemlərinə dolayısı yolla təsir etməyə imkan verir.

Nağıllar-xalq nağılları, müəllif nağılları nağıl terapevtləri tərəfindən müəyyən bir problem üçün yaradılmış, o cümlədən nağıl danışanın özü tərəfindən yazılmış nağıllar-nağıl terapiyasında iki əsas vəzifəni həll edir. Birincisini metaforik olaraq “güzgü tapşırığı” kimi təsvir etmək olar: nağıl uşağa özünü görməyə və anlamağa kömək edə bilər və beləliklə, özünü dərkini inkişaf etdirə bilər. İkinci vəzifəni “kristalın tapşırığı” kimi təsvir etmək olar: nağıl digər insanları və ətrafdakı dünyanı görməyin yeni bir yolunu təklif edir və buna görə də insanlar və dünya ilə yeni, daha konstruktiv

münasibətlər qurur. “Güzgü tapşırığı” və “kristalın vəzifəsi” ni həll etməklə, yəni insanın özünüdərkini inkişaf etdirərək, başqaları ilə münasibətlərdə onun imkanlarını üzə çıxaran nağıl onların öz daxili və zahiri yaradıcısı olmaq qabiliyyətini formalaşdırır. Məhz bu qabiliyyət insanın subyektivliyini müəyyən edir. Buna görə də subyektivliyin inkişafı nağıl terapiyasının əsas məqsədi hesab edilə bilər [3].

ƏDƏBİYYAT

1. Psikanaliz defterleri 2\Çocuk ve Ergen Çalışmaları Çocuk,Ergen ve Ailesi. İstanbul: “Yapı Kredi Yayınları”,2022,168 s.
1. Zinkevich - Evstigneeva T. D. A Practical Course in Fairytale Therapy. Saint Petersburg: Rech, 2000. [in Russian]
2. Vachkov I.V. Introduction to Fairytale Therapy. Moscow: Genesis, 2015. [in Russian].
- 3.https://www.researchgate.net/publication/309518303_Fairytale_Therapy_Today_Determining_its_Boundaries_and_Content
4. Judith Malika Liberman.”Masal Terapi”.Türkiye.2015,288 s.
5. Marina Warner,Bir Zamanlar Bir Ülkede. İstanbul: “Yapı Kredi Yayınları”.2019,175 s.
6. Дорис Брет , Жила-была девочка, похожая на тебя. 2006.

TƏLİM PROSESİNDƏ EMOSİONAL ƏKS ƏLAQƏNİN PSİXOLOJİ-PEDAQOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

Hüseynova Şirinnaz Ramiz qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
[*huseynova.shirinnaz@gmail.com*](mailto:huseynova.shirinnaz@gmail.com)

Vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunda təhsil sistemi həmişə həlledici rol oynamışdır. Bu cəmiyyətin qurucuları düşüncə, təfəkkür, mənəvi dəyərlər baxımından demokratiyanın

tələblərini yerinə yetirən, yeni xüsusiyyətlərə malik, psixoloji-pedaqoji cəhətdən inkişaf etmiş insanlar olmalıdır [1, s.131].

Təqdim olunan fikirlər təlim prosesinin mühüm komponentini təşkil edən emosional əks əlaqəni yeni tələblər baxımından nəzərdən keçirməyi zəruri hesab edir.

Faktlar göstərir ki, məhz əks əlaqə mexanizmi vasitəsilə təlimdə gedən dəyişilmələri izləmək, şəraitin daha yaxşı istiqamətə yönəldilməsini təmin etmək olar.

Xatırladaq ki, ənənəvi təhsildə əks əlaqəyə ilk növbədə qiymətləndirmə və nəzarət kontekstində baxılmışdır. Lakin müasir dövrdə daha çox genişlənmiş mövqe və ya paradigma "öyrənmə üçün qiymətləndirmə"dir ki, bu da ənənəvi təlimə qarşı dayanan "təlimin qiymətləndirilməsi" paradigmasıdır. Burada əsas məzmun öyrədici funksiyanın qabardılmasına, standartlaşdırılmış nəzarət formasına diqqətin yönəldilməsinə, müsbət və mənfi qiymətləndirmə effektinin xarici prosedurlarının öyrənilməsinə istiqamətlənir.

Əks əlaqəyə həm də nəzarətə aid olan, təhsilin effektivliyini və qiymətləndirməni yüksəldən müəllimin kommunikativ və peşəkar kompetensiyası aspektindən də yanaşmaq, zənnimizcə, mümkündür.

Tədqiqi araşdırmaların təhlilinə və gündəlik müşahidələrə əsasən demək olar ki, pedaqoji ünsiyyət əks əlaqənin əsas göstəricilərindən biridir, bəlkə də əks əlaqə pedaqoji ünsiyyətin ayrılmaz hissəsidir. O təhsil subyektlərinin öz uğurlarını və nöqsanlarını dərk etməyə, müəllimlə qarşılıqlı əlaqənin yaxşılaşdırılmasına, həmçinin təlim motivlərinin inkişaf etdirilməsinə, fikrimizcə, psixoloji şərait yaradır [2, s. 67].

Diagnostic-proqnozlaşdırıcı təhlillər göstərir ki, qarşılıqlı əks əlaqənin yaranması informasiyanın ötürüldüyü təlimin dialoji xarakterində daha çox özünü göstərir və bu emosional əks əlaqənin dinamik xarakterini səciyyələndirir.

Təlimdə əks əlaqənin yaradılmasının psixoloji mexanizmlərinin araşdırılması göstərir ki, təlimdə əks əlaqənin əsas

göstəricilərindən biri də kimin pədaqoji əks əlaqədə ünvan kimi çıxış etməsidir. Təcrübə göstərir ki, əks əlaqədə ünvan kimi əksər hallarda öyrənənlərin özü, bir sıra hallarda valideynlər və inzibatçılar çıxış edirlər. Situasiyaya uyğun olaraq təhsil-verənlərin yaratdığı əks əlaqənin olduqca elmi şəkildə valideynlərə verilməsi zərurəti ortaya çıxır və valideynlərin bu informasiyaları öz uşaqlarına adekvat translyasiya etməsi məsələsi önə çəkilir.

Psixoloq-alimlər əks əlaqənin tipologiyasında əsaslı olaraq keyfiyyətli əks əlaqənin hansı cəhətlərə malik olduğunu təsnif etməyə çalışmışlar. Onlar əks əlaqənin dörd səviyyəsini müəyyən edirdilər:

- tapşırıqlar səviyyəsi;
- yerinə yetirmə səviyyəsi;
- özünütənzim səviyyəsi;
- şəxsiyyət səviyyəsi [3, s. 25].

Verilmiş tapşırıqların emosional əks əlaqəyə və müəyyən hərəkətlərə müvafiqliyi faktiki olaraq əks əlaqəni psixoloji-pədaqoji aspektdə öyrənməyə kömək edir. Təlim prosesində təhsil subyektlərinə öncədən qiymətləndirmə meyarları və tapşırıqların ideal yerinə yetirilməsi nümunələrini göstərmək zəruridir. Bu təhsil subyektlərinə öz işlərinə mövcud meyarlarla daha yaxşı yanaşmağa və alınmış əks əlaqəni daha yaxşı sistemləşdirməyə əlverişli şərait yarada bilər.

Ümumilikdə, belə qənaətə gəlmək olar ki, "əks əlaqə" anlayışı şagirdlərin müəllimlərdən aldığı və müəllimlərin şagirdlərdən aldığı informasiyalardır. Bu informasiyaların köməyi ilə təlim nailiyyətlərini, motivasiyanı və özünüqiymətləndirmənin adekvatlığını təmin etmək mümkün olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Həmzəyev M.Ə. Pədaqoji-psixologiya, Bakı, 1991.

2. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi, Bakı, 2008.
3. Калашников, 2011 - Калашников А.А. Функциональная роль обратной связи в структуре речевой деятельности // Иностранные языки в школе. 2011. № 1. С. 20-27.
4. Кукуев, Соловьева, Федина, 2016 - Кукуев Е.А., Соловьева Е.А., Федина Л.В. Обратная связь как механизм осуществления открытости образовательного процесса // Проблемы современного педагогического образования. 2016. № 51-6. С. 392-398.

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞ DÖVRÜNDƏ PSIXİ İNKİŞAF DAİR

Məmmədova Zərifə Elşən qızı

BDU-nun magistrantı

zerifememmedova1976@gmail.com

Təhsil doğumdan əvvəl başlayan və ömür boyu davam edən bir prosesdir. Bu prosesdə fərdin yetkinləşməsinə paralel görünən kritik dövrlər var. Məktəbəqədər və ya 0-6 yaş olaraq təyin edə biləcəyimiz bu dövr insan inkişafı baxımından əhəmiyyətli sayılır. Bu dövrdə zehni inkişafın böyük ölçüdə tamamlandığını bilmək məktəbəqədər dövrdə təklif olunan fəaliyyətlərin və təhsilin əhəmiyyətini artırır (1, s 220).

Bu dövrdə uşaqlar özünü və ətraf mühiti daha yaxşı tanıması dövrü sayılır. Bu müddət ərzində uşaqlar psixomotor, sosial, idrak, emosional inkişaf və dil kimi əsas bacarıqlar əldə edirlər. Xüsusilə də 3-6 yaş arası uşaqlar inkişaf etdirdikləri bu bacarıqlar sayəsində ictimai münasibətlərdə fəal rol oynayır, özlərini daha yaxşı ifadə etmə qabiliyyətləri mühüm rol oynayır.

Psixi inkişaf dedikdə isə uşaqlarda idrak proseslərinin inkişafı nəzərdə tutulur. Məlumdur ki, idrak prosesi olmadan

heç bir materialı qavraya, anlaya, analiz edə bilmərik. Hər hansı bir idrak prosesinin inkişaf etməməsi Psixi inkişaf ləngiməsinə (PİL) gətirib çıxara bilər. Bu problemin aradan qaldırılmasında müəllimin, valideynin, məktəb psixoloqun rolu böyük olacaqdır.

Öyrənmə, qavrama, anlama, şərh və oxşar vəziyyətlərə ümumiləşdirmə kimi anlayışlar psixi inkişafın məhsuludur.

- Yazıda öz adını görür

- Müşahidə və sosial qarşılıqlı əlaqə yolu ilə öyrənir. Dramatik tamaşalara maraq göstərir. Xəyali personaj rolunu oynayır və hadisələri dəqiq xatırlayır.

- Düzgün və zəngin məzmunlu oyunlarla intellektual inkişaf addımları sürətləndirilə bilər, Ritmik saymalar edib geriye doğru sayə bilər, Siz de birlikdə cizgi filmlərinə baxsanız, cizgi film qəhrəmanları ilə problem yaşasanız belə, bu nə olardı? Soruşə bilərsiniz.

- Onlardan paltarlarını rənglərinə görə qruplara ayırmalarını xahiş edə bilərsiniz. Hər səhər hansı gün, ay və fəsilə olduğumuzu söyləyərək, gün ərzində onlardan soruşə bilərsiniz.

- Onlara psixi proseslərini aktiv şəkildə yadda saxlamağa və istifadə etməyə kömək edə bilərsiniz (2, s. 3).

Məktəbəqədər uşaqların əsas psixi xüsusiyyətlərinə bunlar aiddir:

Simvolik Düşüncə: Bu yaş aralığında olan uşaqlar görmədi-kləri obyektlərin zehni dizaynını qura bilirlər. Bu bacarıq uşağın psixi dünyasını genişləndirir.

Eqosentrizm: Bu, insanın öz nöqtəyi-nəzəri ilə başqasının nöqtəyi-nəzəri arasındakı fərqi dərk edə bilməməsi deməkdir.

Animasiyaçılıq: Cansız cisimlərin canlılar kimi ola biləcəyinə inamdır. Bu fikrin varlığını stolun məni itələyib yerə yıxması kimi ifadələrdən də anlamaq olar.

Sünilik: Uşaq insanın səma və dağlar kimi təbii obyektləri yaratdığına inanır.

İntuitiv Düşüncə: Uşağın məlumatı tam toplanmadan nəticəni təxmin etməsidir.

Fokuslanma: Bu, diqqətin yalnız bir nöqtədə cəmləşməsi və digərlərinə məhəl qoymamasıdır (3, s. 35-45).

ƏDƏBİYYAT

1. Okul öncəsi təhsil və uşaqlar üzərində təsirləri-Engin Aslanargün, Filiz tapan (1-238)

2. KANDIR, A. ALPAN, Y. (2008). Okul Öncəsi Dönemde Sosyal-Duygusal Gelişime Anne-Baba Davranışlarının Etkisi, Aile ve Toplum Yıl: 10 Cilt: 4 Sayı: 14 Nisan-Mayıs-Haziran 2008 ISSN: 1303-0256

3. 11 Mayıs 2020. Ebeveyn rehberi, Çocuk gelişimi, Okul öncesi dönem

4. Öztürk, A. (2008). Okul öncesi eğitimin ilköğretim 1. ve 3. sınıf öğrencilerinin sosyal becerilerine etkisinin incelenmesi, Yayınlanmamış Doktora tezi, Selçuk

Üniversitesi, Konya

5. <https://drhuseyindogan.com/0-6-yas-cocuklarin-zihinsel-gelisimi-icin-cocuk-psikologundan-oneriler/>

ПРИЧИНЫ ПСИХОПАТИЗАЦИИ ОСУЖДЕННЫХ

*Пашаева Сафура Сарван
магистрант, II курса БГУ
pashayeva.safura99@mail.ru*

С точки зрения юридической психологии проблема психопатизации личности осужденных в период отбывания наказания в местах лишения свободы нередко находится в основе решения вопроса о наследственном или приобретенном характере диагноза таких лиц, как расстройство

личности. Итак, психопатизация – это болезненное изменение склада личности в виде психической дисгармонии, возникшее в результате медленно развивающегося психического заболевания. Следует отметить, что физиологическая предрасположенность к этому психическому заболеванию не означает, что болезнь обязательно проявится. То есть при благоприятных условиях жизнедеятельности и развития личности болезнь может не развиваться. В противном же случае, в особенности в условиях отбывания наказания в местах лишения свободы, не только у биологически предрасположенных лиц, но и у других осужденных возможно появление психопатоподобных черт поведения [4].

Учеными было обследовано 300 осужденных, в целях выявления и установления причин психопатизации осужденных. Осужденные были разделены на три группы: состоящие на учете в санчасти исправительного учреждения с диагнозом личностного расстройства; состоящие на административном учете, то есть часто проявляющие психопатоподобные черты поведения и личности; не состоящие ни на одном из видов учета. Проявлением в поведении личностных расстройств у осужденных является результатом слияний трех групп факторов:

- индивидуально-психологических;
- социально-демографических;
- социально-психологических факторов выживания в криминальной среде исправительного учреждения.

Исследования показали, что с возрастом увеличивается частота проявления личностных расстройств, подтвержденных медико-психиатрическим диагнозом. С возрастом в преступной субкультуре осужденный может либо увеличивать, либо терять свою криминальную репутацию. В этом отношении демонстративное поведение, подобное психопатии, также может рассматриваться как последняя

попытка самоутвердиться в криминальном мире. С медицинской точки зрения можно утверждать, что психические расстройства часто проявляются именно с возрастом и могут долгое время оставаться невидимыми при достаточно комфортных условиях жизни или вообще не проявляться [2].

Другой характерной чертой расстройства личности у осужденных, отбывающих наказание в виде лишения свободы (особенностью болезни), является низкий уровень образования.

Показатели количества судимостей также может свидетельствовать о наличии психотравмирующей ситуации, криминализации и изоляции в целом как предпосылки к проявлению и обострению различных расстройств личности и психопатоподобного поведения осужденных.

Средняя частота различного семейного положения у осужденных в разных группах дает основание говорить о том, что психопатические признаки в этой группе, как видно на первый взгляд, достаточно подавлены и контролируются, а не исчезают. Для осужденных, состоящих на учете в медицинском отделении, “предпочтительнее” быть одинокими, характерна и “разведенная” семейная ситуация. В общей массе опрошенных супружеские пары составляют относительно небольшой процент осужденных.

Осужденные, находящиеся на административном учете, имеют почти равную вероятность иметь семью и не состоять в браке. Незарегистрированные осужденные, а также осужденные, состоящие на учете в медицинском пункте, статистически значимы по сравнению с заключенными, находящимися на административном учете [6].

В настоящее время количество осужденных к лишению свободы с психическими расстройствами личности весьма велико. В связи с этим значительно возросла нагрузка на

работников уголовно-исполнительной системы и актуальность проведения исследований в этой области.

ЛИТЕРАТУРА

1. Сочивко Д.В., Щелкушкина Е.А. Психодинамика личности осужденных за убийства // Прикладная юридическая психология, 2010. — № 1.
2. Датий А.В., Казберов П.Н. Создание базовых (типовых) психокоррекционных программ для работы с осужденными // Прикладная юридическая психология, 2011. № 1. С. 216.
3. Дмитриев Ю.А., Казак Б.Б. Пенитенциарная психология учебник Ростов -на -Дону, 2007
4. Д.В. Сочивко, Бурцев А.О. Проблема психопатизации личности осужденных к лишению свободы, 2014
5. Воронин Р.М. Основные направления медицинской психологии в исправительных учреждениях, 2014. № 1. С. 112–117.
6. Бурцев А.О. Психоклинический профиль личности осужденных, не состоящих на медицинском и профилактическом учете, в местах лишения свободы/ Актуальные вопросы психологии, педагогики и социальной работы, 2015

YENİYETMƏLİK YAŞ DÖVRÜ BÖHRAN KİMİ

Məmmədli Mətanət İmaməli qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
metanet.memmedli.m@gmail.com

Yeniyyətməlik yaş dövrü psixologiyada mürəkkəb mərhələ kimi fərqləndirilir. Qeyd edək ki, yeniyyətməlik dövrü "yetkinlik" adlanan hormonal inkişafı başlayır. Bu dövr

qızlarda 12-13, oğlanlarda isə 13-14 yaşlarında başlayır. Uşaqlıq və yetkinlik arasında olan yeniyetməlik, sürətli böyümə və inkişaf əlamətdar olan çox əhəmiyyətli bir inkişaf dövrüdür. Bu dövrdə fiziki, psixi, mənəvi və sosial dəyişikliklər müşahidə olunur. Oğlan və qızlarda boy və çəki artımı da fərqlənir, zehni səviyyə sürətlə inkişaf edir. Yeniyetmələrdə əxlaqi ideallar formalaşmağa başlayır. Bu ideallar güclü motiv kimi yeniyetmənin özünütərbiyəsinə, onun öz qüsurlarını aradan qaldırmasına təkan verir. “Fırtınalı dövr” kimi ifadə edilən yeniyetməlik dövrü müxtəlif nəzəriyyəçilər tərəfindən müxtəlif aspektlərdən araşdırılıb. Yeniyetməlik dövründə yaranan yaş böhranı 2 formada nəzərə çarpır: müstəqillik böhranı; asılılıq böhranı.

Bu dövrdə müstəqillik böhranı daha geniş yayılmış böhrandır. Əsas xarakterik əlamətləri inadkarlıq, tərslik, hər şeyə neqativ münasibət, özbaşınalıq, qısqanclıqdır.

Asılılıq böhranı isə yeniyetmədə həddindən artıq anlayışlı söz dinləyən, başqasının təsiri altına rahatlıqla düşən, özündən böyüklərin sözüylə hərəkət edən formada özünü göstərir.

Yeniyetməlik dövrünü təlatümlü, enişli-yoxuşlu inkişaf dövrü kimi təsvir etmək olar. Məlum məsələdir ki, hətta sağlam yeniyetmələr də bu yaşlarda normal sayıla biləcək böhranlar yaşayırlar. Bu cür böhranlar tez-tez gündəlik hadisələrə və ya inkişaf etmiş öz qabiliyyətlərini tələb edən şərtlərə reaksiya olaraq baş verir. Cinsi istəklərin alovlanması, amma cinsi qadağalar səbəbindən bu istəklərin reallaşmaması, və ya uşaqlıq aludəçiliyindən və hələ də valideynlərindən asılılıq reallığı arasında qalan yeniyetmə özünü bu münaqişələrin ortasında tapır. Peşə sahibi olmaq üçün uzun müddət təhsil alma zərurəti və ailədən asılılıq nəsillər arasında qarşıdurmanı artırır. Yeniyetməlik dövrünə xas normal böhranlar arasında ilk sevgi cəhdlərinin səbəb olduğu xəyal qırılıqlığı, rədd edilmə qorxusu, tərk edilmək və yaşadıqlarının öhdəsindən gəlməkdə çətinlik çox əhəmiyyətli yer tutur. Peşə

seçimində fərdi qabiliyyət və istəklərə uyğun hərəkət etmək istəyi ilə ailənin gözləntiləri arasında olmaq da böhranın başqa bir səbəbidir.

Bu yeniyetmə böhranlarının ailədə yaratdığı panika və çəşqınlıqla həkimə gətirilən yeniyetmə çox diqqətli, hörmətli, isti münasibətdə dinlənməlidir. Bu görüşdə yeniyetməyə və ailəsinə böhranın xəstəlik deyil, böyüməkdə olan yaşa xas problem olduğu izah edildikdə böyük bir rahatlıq müşahidə olunur. Bu böyümə böhranlarının həlli və ya dərinləşməsinin müəyyən edilməsində valideynlərin yeniyetmələrə münasibəti böyük əhəmiyyət kəsb edir. Həssas, yetkin, dözümlü valideynlər yeniyetmələrlə daha az problem yaşayırlar. Buna qarşılıq hər şeyin “daha yaxşısını bilən” valideynlər qarşısında yeniyetmələrin vəziyyəti çətindir. Yeniyetməlik dövründə baş verən bu böhranlar daha çox qısa müddətdə və asanlıqla aradan qaldırılır və müdaxilə tələb etmir. Bəzən valideynlərin və psixiatrların bu böhranı aradan qaldırmaq üçün köməyi lazım ola bilər.

Təcili müdaxilə tələb edən böhranların əksəriyyəti yeniyetmə ilə onun məsuliyyətini üzərinə götürənlər arasında ünsiyyətin pozulması nəticəsində baş verir.

Qəzəb Reaksiyaları. Yeniyetmələri bu vəziyyətə gətirən ən mühüm emosiya acizlik və qeyri-adekvatlıqdır. Yeniyetmə özünə çox təzyiq hiss etdikdə bu reaksiyanı göstərə bilər. Qəzəb çox spesifik və tək bir insana yönəldilə bilər, və ya hər kəs üçün ümumiləşdirilə bilər. Bu qəzəb doğuran vəziyyət çox qəddar və alçaldıcıdırsa, təhlükəli davranışa və hətta intihara səbəb ola bilər. Çünki yeniyetmələr hələ həyatın nə qədər dəyərli olduğunu dərk etməyiblər. Qəzəbin dozası çox yüksək olarsa, nəzarət ciddi şəkildə pozula bilər. Təcrübəsiz psixiatrlar və psixoloqlar bu partlayışları psixotik tutma ilə səhv sala bilərlər.

İntihar təhdidləri və cəhdləri. Bu, yeniyetməlik böhranının ən ciddi problemlərindən biridir. Bu yeniyetmələr ətraf mühitə

təsir və manipulyasiya etmək üçün daha yumşaq cəhdləri uğursuz olduqdan sonra intihar edə bilirlər. Yəni bunu edəcəklərinə dair əvvəlcədən siqnallar verirlər. Həmçinin bəzi yeniyetmələr ölümlə rəqs edir, ona görə də onların əsas məqsədi ölmək deyil, içində olduqları bəlkə də, çox kiçik bir problemdən xilas olmaqdır. O, həqiqətən ölmək istəmir. Unutmaq olmaz ki, ömrünü bitirmək həddinə çatan yeniyetmənin bu istəyi altında çox uzun müddət inkişaf etmiş depressiya ola bilər. Belə depressiyalar çox vaxt valideynlər arasında pozulmuş münasibətlərdən qaynaqlanır.

İsterik reaksiyalar. Sinir sisteminin üzvi pozğunluğu olmadan baş verən disfunksiyalar bu qrupa aiddir. Buna misal olaraq isterik iflic, huşunu itirmə, isterik korluğu göstərmək olar.

Yemək vərdişlərinin pozulması. Kilo itkisi, menstruasiyanın kəsilməsi, hiperaktivlik və soyuqluq kimi simptomlarla özünü göstərən bu xəstəlik adətən yeniyetmə qızlarda görülən həyati təhlükəsi olan ciddi psixi pozğunluqdur. Problem ailə münaqişələri ilə çox bağlıdır.

Alkoqol və Narkomaniya. Son zamanlar bütün dünyada olduğu kimi bizdə də artmaqdadır. Ailələr bu mövzuda hər zaman narahat və diqqətli olmalı, problemə heç vaxt yüngül yanaşmamalıdır.

Şəxsiyyət qarışıqlığı. Onun simptomları bunlardır: Dərslərə marağın azalması, akademik nailiyyətlərin azalması, iştah və yuxu pozğunluqları, həyatın mənasının itirilməsi və pessimizm kimi depressiv hisslər, xüsusən də gündüz daxili sıxıntı və tez qəzəb. Bir çox tədqiqatçıya görə, bu simptomların altında yatan əsl problem şəxsiyyət çəşqınlığıdır. Kim olduqlarına qərar verməkdə çətinlik çəkən yeniyetmələr bəzən cinsi və peşəkar kimliklərini təyin etməkdə ciddi böhranlara girə bilirlər. Xüsusilə valideynlərlə münasibətlərin problemli olduğu hallarda, yeniyetmələr onlara örnək ola biləcək yaxın və dəstəkləyici valideyn tapa bilmədikdə, şəxsiyyət axtarırları böhran vəziy-

yətinə çevrilə bilər. Psixoterapiyaların verdiyi dəstək çox vaxt yeniyetmənin bu çaşqınlığı aradan qaldırması üçün kifayətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adams, J.F. (1995). Ergenliyi anlamak. J.F. Adams (Ed) Ergenliyi anlamak (Çev. A. Dönmez) B. Onur (Ed.). Ankara: İmge Yayınevi.
2. Berzonsky, M. D. (2000). Theories adolescence. J. Adams (Ed). Adolescent Development: The essential reading. Oxford, UK: Blackwell Published LTD.
3. Болотова. А.К. Психология развития и возрастная психология: Учебное пособие / М: ИД ГУ ВШЭ, 2012.
4. Durak Batıgün, A. (2005). Türkiye’de ergenlik dönemi araştırmaları: Konu ve yazar dizini (1980-2004). Türk Psikologlar Derneği Yayınları, No. 30, Ankara. Detamat.
5. Ə.Ə.Qədirov, İ.N.Məmmədov, Yaş psixologiyası (dərs vəsaiti), Bakı, “Maarif”, 1986.

KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN TƏLİM UĞURLARINA DOĞUM SİRASININ TƏSİRİ

Rəsullu Aybəniz Rəsul qızı
BDU-nun II kurs magistrant
aybeniz.resullu98@gmail.com

Tədqiqatlar göstərir ki, doğum sırası insanın həyatının çoxsaylı aspektlərinə təsir göstərir. Onların arasında intellekt, şəxsiyyət və liderlik var. Bir ailədə eyni mühitdə yaşayan, müxtəlif dövrlərdə doğulan uşaqlar həyatı fərqli yaşayırlar. Doğum sırası bir şəxsin bacı-qardaşları arasında neçənci sırada doğulduğu ilə bağlı bir anlayışdır. Doğum sırası ilə bağlı tədqiqatçılar deyirlər ki, insanın ailədəki mövqeyi onun həm evdə, həm də məktəbdəki davranışlarına təsir edir. Doğum

sırasının təlim motivasiyası və uğuru üzərindəki təsiri öyrənilmişdir. Bir fərdin doğum sırasının şəxsi inkişafı üzərində qalıcı bir təsiri var.

Ətrafınızdakı bacı-qardaşları düşünün. Çox böyük ehtimalnan müşahidə edəcəksiniz ki, ilk uşaqlar məktəbdə daha uğurludurlar, ikinci və sonrakı uşaqlar isə daha aşağı uğura sahibdirlər amma çox vaxt daha yaradıcıdırlar. Əlbəttə ki, bu həmişə belə deyildir, lakin statistikalara baxdığımız zaman keçmişə dayanan bir fikir olduğunu görürük. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, bu fikir elmdə çoxdan bilinir və “ilk doğulan üstünlüyü” də deyilir. Məsələn 1920- ci illərdə Alfred Adler ilk doğulan uşağın gənc yaşdan “gücü daddığına” və bu səbəblə kiçik uşaqlara hökm edərək, özünün taxtdan endirilmədiyinə əmin olmaq istəyir [4].

Doğum sırasının uşağın akademik göstəricilərinə təsirini izah edən 3 nəzəriyyəyə baxmalıyıq. Bunlardan birincisi genlərlə bağlıdır. Deyilənlərə görə ilk doğulan uşaqlar daha sağlam genlərə sahib olurlar. Bu nəzəriyyənin əksini iddia edənlər də var. Onlar düşünürlər ki, ananın doğuş təcrübəsinin olmaması müəyyən problemlər yarada bilər ki, bu da uşağın sağlamlığına və zəkasına mənfi təsir göstərə bilər.

İkinci nəzəriyyə birləşmə nəzəriyyəsi iddia edir ki, doğum sırasının akademik göstəricilərə təsiri əsasən ailənin intellektual mühitindən və intellektual resur kimi xidmət etmə imkanından asılıdır. Ailədə intellektual mühit ailənin genişlənməsi ilə azalır. İlk doğulan uşaqlar sonra doğulan uşaqlara nisbətən daha yüksək intellektual mühitdə doğulurlar. Ancaq bu əsasən bacı-qardaşlar arasında yaş fərqi ilə də bağlıdır. Bundan başqa çox vaxt böyük uşaqlar digər bac-qardaşları üçün intellektual mənbə rolunu oynayır bu, ilk uşaqların intellektual inkişafını stimullaşdırır. Bununla birlikdə tək uşaqlar və kiçik uşaqlar heç vaxt “müəllim” rolunda çıxış etmirlər bu da onların ilk doğan uşaqlar kimi yüksək akademik göstəricilərə sahib olmasının qarşısını alır.

Üçüncü nəzəriyyə valideyn resurslarının seyrəlməsi adlanır. Resurslar dedikdə pul, diqqət, mədəni obyektlər, vaxt və.s nəzərdə tutulur. Resursların seyrəlməsi fərziyyəsinə görə valideynlər hələ bacısı-qardaşı olmayan ilk uşağa özlərini tam həsr edə bilirlər. Bununla belə yeni uşağın dünyaya gəlməsi valideynlərin resurları bölüşdürməyə məcbur qalmasına şərait yaradır [3, s. 15].

Valideynlər ilk övladlarını həm cəmiyyət normalarına, həm də öz ideallarına uyğun şəkildə böyütməyi hədəfləyirlər. Doğulmamışdan əvvəl valideynlər bu uşaqların “mükəmməl uşaq” olmasını gözləyirlər və bu istiqamətdə onlar yaxşı olanı etmək üçün həddindən artıq çalışırlar. Ana və atanın təcrübəsizliyi ilk uşağın bəzi şeyləri özü öyrənməsinə gətirib çıxarır buna görə də ilk uşaqların akademik olaraq daha uğurlu olduğu müşahidə olunmuşdur. Valideynlərin bəzən böyük övladlarından çox böyük gözləntiləri olur. Məsuliyyət onun üzərinə qoyulur və hər zaman özündən balaca bacı-qardaşları üçün nümunə olması gözlənilir. Valideynlərin kiçik uşaqlara münasibəti ilə ilk uşaqlara olan münasibətini qarşılaşdırdıqda kiçik uşaqlardan daha az gözləntiləri olduğu görünür. Uşaqlarına daha çox vaxt ayırırlar, daha çox kitab oxuyurlar, mədəniyyətin dəyərlərini daha çox öyrətməyə çalışırlar. Buna bağlı olaraq ilk uşaqların məktəbdə daha uğurlu olduğunu düşünməyə meyilli olurlar. Hətta qərribə bir şəkildə ikinci uşağın məktəbdə uğurları obyektiv olaraq daha uğurlu olsa belə valideynlər ilk uşaqların daha uğurlu olduğuna inanmağa meyil edirlər.

İkinci və sonrakı uşaqlarda valideyn koqnitiv stimullaşdırması gedərək zəifləyir. Həm birinci uşağa nisbətən digər uşaqların üzərində daha az titrəyirlər, həm də birinci uşaqda edilən səhvlərdən öyrənirlər, artıq ikinci uşaqda bu səhvləri etmirlər.

İkinci uşaqlar əksərən özlərini böyük bacı-qardaşları ilə yarışda hiss edirlər və daima onları ötməyə çalışırlar. Bu yarış

da onların nailiyyətlərinə öz təsirini göstərir. Ailədə ortancıl uşaqların daha rəqabətçil və diplomatik olduğu müəyyən edilmişdir. Sonuncu uşağın mövqeyi bir çox cəhətdən unikaldir. Adlerə görə sonuncu uşaqlar ailələri tərəfindən ən çox qayğı və diqqət göstəriləndir. Yüksək zəkani ilk doğulanlara aid edərkən, son doğulanların daha yaradıcı və sənətkar ruhda olduğuna inanılır. Zehni struktur fərqi onların əlaqəli olduqları peşələrə müxtəlif şəxsiyyət xüsusiyyətlərini tətbiq edir. Məsələn, ilk doğulanların hüquq və tibb kimi karyera yollarını seçməsi, əksinə, sonuncu doğulanların rəssam, musiqiçi və fotoqraf olması gözlənilir [1, s. 18].

Tək uşaqlar akademik nöqtədən ən uğurlu və çalışqan, erköyün və yaşlıları arasında ən az sevilən uşaqlar olurlar. Forera görə, ailənin tək uşağı olmaq rəqabət və mübarizəyə ehtiyac olmadığı üçün özgüvəni artırır [2, s 38]. Dominant xarakter, natiqlik bacarıqları və mükəmməliyyətçi olmaq tək uşağın ən diqqət çəkən xüsusiyyətlərindəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Dr. Kevin.L The birth order book : why you are the way you are. Published by Revell a division of Baker Publishing Group, 1998, p 300
2. Sulloway, F.J. Born to rebel: Birth order, family dynamics, and creative lives. New York: Pantheon, 1996
3. Cai Lian Tam, Tshui Sun Ha. A study of birth order, academic performance, and personality, IACSIT Press, 2011
4. <https://evrimagaci.org/ilk-dogan-avantaji-ve-dogum-sirasi-etkisi-ebeveynler-ilk-dogan-yavrularini-gercekten-kayiriyor-ama-neden-ve-ne-yapilabilir-4356>

MİLLİ ŞÜURUN TƏŞƏKKÜLÜNÜN BƏZİ PSIXOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

Mircəlallı Nigar
BDU-nun II kurs magistrantı
nigar.mircelalli@gmail.com

Məlumdur ki, qloballaşma bütün xalqları (bundan sonra millət etnik mənada başa düşülür) və planetin ölkələrini ümumi, vahid idarəetmə və həyat sisteminə cəlb edir. Milli şüur insanların təkcə müəyyən etnik birliyə mənsubiyyətini deyil, həm də sosial münasibətlər sistemində mövqeyini dərk etməsinin nəticəsidir və üzlərin ideyalarının məzmununu, səviyyəsini və xüsusiyyətlərini ifadə edir.

Milli şüurun olması fərdin öz xalqının mənafeyindən xəbərdar olmasını, onun mədəniyyəti, dili, tarixi, mənşəyi, adət-ənənələri, milli dəyərləri, maraqları, zövqləri və özünə hörməti və s. haqqında təsəvvürlərə malik olmasını nəzərdə tutur. Bu cür təmsillər öz milli mühitində tanınan ən ümumi fikir və inancların məcmusunu əks etdirir və xalqı birləşdirən vasitə, digər xalqlardan fərqləndirmək üçün əsas rolunu oynayır. Bu ideyalar fərdin öz xalqının mühitində yaşaması və başqa xalqların nümayəndələri ilə qarşılıqlı əlaqəsi prosesində formalaşır [1].

Milli şüur konkret sosial-mədəni realıqda formalaşır və onun xüsusiyyətlərini əks etdirir. Məlumdur ki, milli şüurunun formalaşması şəxsiyyətin inkişafının vahid mexanizmini təşkil edən identifikasiya və təcrid yolu ilə təmin edilir. “Milli şüur tarixi identifikasiya və təcrid mexanizmləri vasitəsilə “biz” – “onlar” ikili sisteminin qütbləşmə tarixidir” [2, s.583].

Yüksək səviyyəli milli şüur şəxsiyyətdə milli qürur, özünə hörmət və milli ləyaqət hissi doğurur. Psixoloqların vurğuladığı kimi, yeniyetməlik dövrü milli özünüdərkən özəyi kimi milli şüurun formalaşmasında əsas məqam, yeniyetməlik dövrü isə

milli şüurunun inkişafı və möhkəmlənməsində həlledici dövrüdür. Odur ki, məktəblilərin və uşaqların milli şüurunun formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək vəzifəsi müəllimin ən mühüm vəzifəsinə çevrilir. Milli şüurun formalaşmasına və onun özünəməxsusluğuna həyatın sosial-iqtisadi şəraiti, din, millətlərarası münasibətlər, mif, rəvayətlər və bir çox başqa amillər təsir edir. Müəllim fərdin milli şüurunun formalaşmasına və möhkəmlənməsinə yalnız pedaqoji fəaliyyətin real şəraitində təsir edən amilləri, onların hər bir fərdi şagirdə təsir gücünü aydın dərk etdikdə uğurla töhfə verə bilər [4].

Məlum olmuşdur ki, milli şüurun özünün formalaşmasında iki mərhələdən keçir: birinci səviyyədə millətin etnik xüsusiyyətləri haqqında təsəvvür formalaşır, ikinci səviyyədə – etnik özünüidentifikasiya. Eyni zamanda, milli şüurun təşəkkülünün psixoloji strukturuna aşağıdakılar daxildir:

- öz milli icmasının milli mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini dərk etmək;
- öz milli icmasının psixoloji xüsusiyyətlərindən xəbərdar olmaq;
- öz milli icması ilə kimliyi dərk etmək;
- öz etnopsixoloji xüsusiyyətlərini dərk etmək;
- özünü milli icmanın subyekti kimi dərk etmək;
- milli mənsubiyyətin sosial-mənəvi özünüqiymətləndirməsi [3, s.82].

Milli şüurunun formalaşması, təşəkkülü və möhkəmlənməsi şəxsiyyətin etnik fərdiliyinin inkişafı üçün mühüm şərtidir və buna görə də çoxmillətli mühitdə insanların həyatının optimallaşdırılmasına kömək edir. Milli şüur şagirdin öz etnik mənsubiyyətini dərk etməsi prosesinin, “biz-onlar” fərqlinin aktuallaşmasının və millətlərarası ünsiyyət proseslərində öz rolunun müəyyən edilməsinin əsasında dayanır. Beləliklə, milli mənlilik şüurunun yüksək səviyyəsi başqa bir şəxsin oxşar özünüdərk hüququnu dərk etməsi və bu hüquqa səmimi hörmətlə əlaqələndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Афонин В.В. Функциональные продукты питания - новое направление пищевых технологий [Текст]/ В.В. Афонин // «Наука и инновации» 2013. - №4. - С33-39.
2. Виташевская В.Ю. Краткий обзор Российского рынка функциональных (обогащённых) продуктов// «Russian Food&Drinks Market Magazine» - 2014. №2. -С.61-65.
3. Филиппова Ю.С., Головин М.С. Некоторые данные медико-биологического отбора кандидатов в сборную команду Новосибирской области по спортивной аэробике / Международный журнал экспериментального образования, 2014. - №11. - С9-11.
4. Фудин Н.А., Чернышов С.В., Романов А.И. Медико-биологическое обеспечение физической культуры и спорта высших достижений/ Н.А. Фудин, С.В. Чернышов, А.И. Романов// «Вестник международной Академии Наук. Русская секция», М. 2006-2. С.28-30.

AUTİZMLİ UŞAQLARIN VALİDEYNLƏRİNİN PSİXOLOJİ KEYFİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

*Müşviq Mustafayev
Şəhla Xəlilova Rövşən qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
khalilovashahla7@gmail.com*

Müasir dövrümüzdə cəmiyyətdə autizm diaqnozu qoyulan uşaqların sayı getdikcə artır. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşağın varlığını qəbul etmək valideynlər üçün uzun və çətin bir müddəti əhatə edir. Erkən yaş dövründə əmələ gələn ünsiyyət çətinlikləri, təkrarlanan motor davranışlar, sosial inkişafda məhdudluq və bir çox digər əlamətləri özündə birləşdirən

autizm spektr pozuntusu, autizmlı uşaqlara sahib olan ailə üzvlərinin həyatında müəyyən kədər, stress, depressiya və valideynlər arasındakı münasibətlərdə problemlərin baş verməsinə səbəb olur. Valideynlərin gündəlik həyatda qarşılaşdıqları çətinliklər- uşaqların fərqli davranışları, valideynlərin bütün gününü uşağa həsr etməsi, özlərinə asudə vaxt ayıra bilməməsi, daha az dincəlməsi, uşağa qarşı daha çox diqqət, qayğı və məsuliyyət, cəmiyyətin bu ailələrin və uşaqların hislərini anlamaması, onlar ilə empatiya qura bilməməsi, ailəyə qarşı acınacaqlı münasibət, kənar təsirlər və başqa bir çox səbəblər valideynlərin yaşam səviyyəsinin aşağı düşməsinə və psixoloji keyfiyyətlərinə təsir edən, onların sarsılmalarına səbəb olan başlıca amil kimi çıxış edir. Autizm spektr pozuntusu diaqnozu, yalnız həmin diaqnoz qoyulmuş uşaqların deyil, onların valideynlərinin də cəmiyyətdə bir çox problemlərlə qarşılaşmağına səbəb olur.

Autizmlı uşaqların valideynlərinin psixoloji keyfiyyətlərinə nəzər salan zaman görürük ki, digər valideynlərdən fərqli olaraq, bu şəxslər uşaqlarına daha çox nəzarət edən və onlara qarşı daha diqqətli olurlar. Autizmlı uşaqların davranış pozuntusu səbəbilə onların ictimai nəqliyyatda, ailədə, bir sözlə cəmiyyətdə qorxunc baxışlara məruz qalması, digər ailə üzvləri ilə münasibətlərin, hətta valideynlərin öz aralarında münasibətlərinin pozulması onlara psixoloji təsir edir və onların cəmiyyətdən uzaqlaşmasına səbəb olur.

Bir məsələni də qeyd etməliyik ki, əgər ana uşağının sosial mühitdə öz yerini tapmasını istəyirsə, mütləq şəkildə öz övladını xəstə kimi deyil, olduğu kimi qəbul etməyi bacarmalıdır [4]. Autizmlı uşaqları olduğu kimi qəbul etmək, onların hamı kimi deyil, fərqli olduğunu dərk etmək lazımdır. Belə bir ifadə var ki, necə ki qolu qırıq bir ananın hiss etdiklərini başqa bir qolu qırıq adam hiss edə bilər, eynilə də autizmlı övladı olan ananın hiss etdiklərini başqa bir autizmlı övladı olan adam hiss edə bilər. Cəmiyyət məlumatsızlıqdan

autizm sindromlu uşaq görəndə sanki yoluxucu xəstəlik kimi ondan qorxur, onu qərribə baxışlarla incələyir ki, bu da valideynlərdə müxtəlif psixoloji travmaların yaranmasına səbəb olur. Bu problemin aradan qaldırılması üçün, ilk olaraq geniş maarifləndirici tədbirlərin həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir. Bu valideynlərə dəstək olmaq üçün, ilk olaraq onların uşaqlarına yardım etmək qabiliyyəti ilə əlaqədar inam hisslərinə zərbə vurmağın qarşısı alınmalıdır. Valideynlər səbrli olub, bu halı nə qədər qısa müddətdə qəbul edib onun aradan qaldırılması üçün tədbir görməyə başlasalar, psixoloji dəstək alsalar, autizmlı uşağın inkişafına bir o qədər dəstək vermiş olarlar. Mühüm olan bunu anlamaqdır ki, autizm spektr pozuntusu hər bir uşaqda müxtəlif şəkildə özünü göstərir və autizmlı şəxslərlə eyni mühiti paylaşan insanlar bu faktı nəzərə almalıdırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Qafarov T.Ə., Əliyev N.A., Əliyev Z.N.-Autizm spektrli pozuntular (dərslük). Bakı-2018, 210 s.
2. Lorna Uinq-Autizm spektri-Valideynlər və mütəxəssislər üçün bələdçi. London-1996, 192 s.
3. Otizm Spektrum Bozukluğu el kitabı-Tohum Otizm Vakfı, İstanbul, 29 s.
4. <https://www.adalet.az/az/posts/detail/autizm-ve-onun-helli-musahibe-1657012239>

AUTİZM SPEKTR POZUNTUSUNUN AĞIRLIQ DƏRƏCƏSİNƏ GÖRƏ SƏVİYYƏLƏRİ VƏ PSİXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Samilə Məmmədova
BDU-nun II kurs magistrantı
samilamahammadli@gmail.com

Hal-hazırda autizm artıq tək başına bir diaqnoz olaraq istifadə edilmir. Son illərdə bu xəstəlik autizm spektr pozuntusu olaraq təyin edilmişdir. Buradakı "spektr" sözü xəstəliyin müxtəlif əlamətlər, səviyyələr üzrə özünü göstərə biləcəyini təsvir edir [1, s. 126]. Autizm spektr pozuntusu diaqnozunun uşaqların və valideynlərin həyatına təsirinin şiddəti ilə fərqlənən bir çox klinik dərəcələri var. Bundan əlavə, son illərdə aparılan tədqiqatlar, müalicə və reabilitasiya üsulları sayəsində ASP-nun sağalmaz bir xəstəlik olduğu hesab edilmir. Ailələrin düzgün yaşaması, erkən diaqnoz, lazımi dəstəkləyici müalicənin erkən alınması, uyğun təlim və reabilitasiya prosesi ilə ASP diaqnozu qoyulan uşaqların rahat həyatının təmin edilməsində əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə oluna bilər.

Autizm spektr pozuntusu olan uşaqlar öyrənməkdə çətinlik çəkir və ya normaldan daha aşağı intellekt səviyyəsinə sahib olurlar. Lakin bəzi ASP uşaqlarda normal və hətta yüksək intellekt səviyyəsi də ola bilər. Bu uşaqlar tez öyrənmə qabiliyyətinə malik olurlar, lakin bildiklərini gündəlik həyatda tətbiq etmək, ünsiyyət qurmaq və sosial vəziyyətlərə uyğunlaşmaqda çətinlik çəkirlər.

Autizm spektr pozuntusu olan hər bir uşaq spektrdə fərqli və unikal mövqedədir. ASP uşaqların hər birinin özünəməxsus davranış nümunəsi və aşağıdan yüksək funksionallığa qədər dəyişən dərəcə səviyyələri vardır.

Hər bir fərddə spektrin fərqli əlamətləri ola bilər, buna görə də pozuntunun nə qədər ağır olduğunu müəyyən etmək asan olmaya bilər. Uşağın ASP dərəcəsinə görə səviyyəsi (birinci-yüngül, ikinci-orta, üçüncü-ağır) və onun gündəlik həyatında fəaliyyətini nə dərəcədə yerinə yetirə bildiyini diaqnostika etmək lazımdır.

Belə ki, DSM-V nəşrində autizm spektr pozuntusunun ağırlıq dərəcəsinə görə üç səviyyəsi qeyd edilmişdir [2]. Belə ki, ASP-nun birinci dərəcəsi ən yüngül, ikinci dərəcəsi orta, üçüncü dərəcəsi isə ən ağır əlamətlərlə təzahür edir.

Birinci dərəcəli ASP autizmin ən yüngül formasıdır [3]. Bu dərəcədə diaqnoz qoyulan xəstələrin məhdud maraqları və təkrarlanan hərəkətləri olur. Bu səbəbdən autist uşaqlar sosial münasibətlərdə çətinlik çəkir və müəyyən problemlər yaşayırlar. Lakin gündəlik həyatda normal fəaliyyətləri üçün minimum dəstəyə ehtiyac duyurlar. Əksər hallarda, onlar şifahi ünsiyyətə malik olurlar, lakin normal dialoq saxlamaqda çətinlik çəkə bilirlər, dost tapmaq və münasibətləri davam etdirmək onlar üçün daha çətinidir. Birinci dərəcəli ASP olan bir çox uşaq müəyyən bir gündəlik rejimə riayət etməyi üstün tutur, gözlənilməz hadisələr və kiçik dəyişikliklər onlarda narahatlıq yaradır. Onlar hər şeyi öz bildikləri tərzləri ilə etməyə üstünlük verirlər.

İkinci dərəcəli ASP əlamətləri orta səviyyədə təzahür edir. Onların birinci dərəcəli ASP olan uşaqlardan daha çox köməyə və dəstəyə ehtiyacı olur. Sosial bacarıqlarla bağlı problemləri daha aydın olur və sosial vəziyyətlərdə yaşadıkları çətinliklər başqaları tərəfindən daha aydın görünür.

İkinci dərəcəli ASP uşaqların heç də hamısı şifahi ünsiyyət qura bilmir. Bəziləri yalnız çox qısa söhbətlər apara və ya ciddi şəkildə məhdud mövzularda danışa bilirlər. Onların sosial həyatda iştirak etmək üçün əhəmiyyətli dəstəyə ehtiyacı vardır.

Onların qeyri-verbal davranışları da əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir: çox vaxt həmsöhbətə tərəf və ya gözlərinə

ümumiyyətlə baxmırlar (göz təması olmur). Onların bir çoxu duyğularını səs tonu və ya üz ifadələri ilə ifadə edə bilmirlər.

Məhdud maraqlar və təkrarlanan davranışlara bu uşaqlar üçün əhəmiyyətli bir problemdir. Çox vaxt onlar hiss edirlər ki, mütləq şəkildə müəyyən edilmiş rejimə riayət etməli və ya yalnız tanış olan qaydalara əməl etməlidirlər. Müəyyən edilmiş həyat tərzinin hər hansı dəyişikliyi və ya pozulması ilə onlar ciddi narahatlıq yaşayırlar.

Üçüncü dərəcəli ASP zamanı ən ağır əlamətlər təzahür edir. Bu dərəcədə olan uşaqların ciddi şəkildə köməyə ehtiyacı olur.

Üçüncü dərəcəli ASP uşaqları sosial qarşılıqlı əlaqədə çətinliklərlə üzləşirlər, məhdud maraqları və təkrarlanan davranışları o qədər kəskindir ki, onların gündəlik fəaliyyətlər ilə müstəqil şəkildə öhdəsindən gəlməsinə mane olur.

Ağır dərəcəli ASP uşaqların nitqi formalaşmır, danışa bilmirlər [3]. İstənilən gözlənilməz və ya qeyri-adi hadisələr onlara böyük çətinliklər yaradır, narahat olurlar. Çox həssas ola bilər və ya əksinə, müəyyən stimullara kifayət qədər həssas ola bilməzlər (tamamilə reaksiyasız). Çox vaxt onlar hər hansı təkrarlanan rituallar edirlər- ardıcıl şəkildə eyni sözləri təkrarlayır, obyektləri döndərir, eyni hərəkətləri edir və s. Bu dərəcə ASP uşaqlar gündəlik həyatda lazım olan bacarıqları mənimsəməkdə çətinlik çəkir və onları tətbiq etməkdə kömək və dəstəyə ehtiyac duyurlar.

Autizmin dərəcələri yüngüldən ağıra qədər (spektrdə) dəyişir. Autizmlə bəzi uşaqlar öyrənmə və problem həll etmə bacarıqlarına malik olsalar da, digərlərinin isə gündəlik həyatlarında belə köməyə ehtiyacları ola bilər.

ASP bu dərəcələri Amerika Psixiatriya Assosiasiyasının diaqnostik meyarlarına əsasən müəyyənləşdirilmişdir. Autist uşağın əlamətləri və nə qədər dəstəyə ehtiyacı olduğuna görə autizmin yuxarıda qeyd edilən üç dərəcəsi (DSM-V) təyin edilmişdir.

Autizm spektr pozuntusu olan bəzi uşaqlar böyüdükcə və yetkinləşdikcə, başqaları ilə daha çox əlaqə qura və davranışlarında daha az narahatlıq hiss edə bilirlər. Spektrdən asılı olaraq, bəzi hallarda normala yaxın həyatları mümkün ola bilər. Bununla belə, spektrdəki digər uşaqlar dil və ya sosial bacarıqlarda çətinlik çəkməyə davam edə bilər və davranış, emosional sahələrdə problemlər yaş artdıqca daha da ağırlaşa bilər.

ASP müalicəsi zamanı bütün inkişaf mərhələlərində uşağın yanında olmaq, lazım olduqda həkim nəzarəti altında, ailənin, həkimlərin və müəllimlərin iştirakı ilə dərman istifadəsi tələb oluna bilən uzun bir prosesdir. Bu baxımdan hər bir fərdin vəzifəsi ASP diaqnozu barədə maarifləndirməni artırmaqla autist uşaqların cəmiyyətdən kənarda qalmasının qarşısını almaq, uşaqların böyüdükdə rahatlıqla həyatlarını davam etdirə biləcəkləri sosial mühiti yaratmağa çalışmaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Rəhmanov V.M. Autizm. Autistik pozuntular. Kömək göstərmək üçün metodlar. Lehinə və əleyhinə. Bakı, 2020, 400 s.
2. DSM-V. Amerika psikiatriya birliyi. Ankara, 2014
3. Проценко Н. Аутизм аутизму рознь: три формы расстройства по степени тяжести. [URL:<https://kiozk.ru/article/autizm-autizmu-rozn-tri-formy-rasstrojstva-po-stepeni-tazesti>]

ORTA YAŞ DÖVRÜNÜN BƏZİ SOSIAL-PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Əhmədova Fidan Məmməd qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
f.akh99@mail.ru

İnkişafın sosial vəziyyəti insanın ictimai istehsal sferasına, əmək fəaliyyəti sferasına, habelə öz ailəsinin yaradılmasına və uşaqların tərbiyəsinə fəal daxil olmasını nəzərdə tutur. Daxildən, yetkinlik dövründə inkişafın sosial vəziyyəti müstəqillik arzusu, məsuliyyətə münasibətlə müəyyən edilir.

Öz həyatı və yaxınlarının həyatı üçün şəxsi məsuliyyəti dərk etmək və bu məsuliyyəti qəbul etməyə hazır olmaq yetkinliyin inkişafının sosial vəziyyətinin əsasıdır.

Yetkinlik dövründə aparıcı fəaliyyət növü işdir. Akmeoloji nöqteyi-nəzərindən aydın olur ki, aparıcı fəaliyyət təkcə cəmiyyətin məhsuldar həyatına daxil olmaq deyil .Bu cür fəaliyyət zamanı insanın əsas qüvvələrinin maksimum dərəcədə reallaşmasıdır. Beləliklə, söhbət insanın müxtəlif sahələrdə - fiziki, əxlaqi, intellektual, peşəkar sahədə ən yüksək nailiyyətlərinə can atmasından gedir [1].

Yetkinlik həyatın bütün sahələrində məhsuldarlıq dövrü hesab edilir. Yetkin insanın ən vacib vəzifələrindən biri də övladlarını böyütməkdir. Valideynlər uşaqlarla müxtəlif şəraitdən asılı olaraq müxtəlif yollarla münasibətlər qururlar. Ən vacib, və həlledici olanlardan biri, hər bir valideynin uşağa münasibətinin emosional əsasının nədən ibarət olmasıdır. Psixologiyada adətən üç variant nəzərdən keçirilir: emosional əsas şərtsiz sevgi, şərti sevgi və uşağın rədd edilməsi.

E.Fromm ana sevgisini belə təsvir etmişdir: Ana məhəbbəti uşağın həyatı və onun ehtiyacları naminə qeyri-şərtsiz özünü verməkdir. Ana sevgisi məhəbbətin ən yüksək növü hesab olunur.

Şerti məhəbbət əsl olmayan sevgidir. Bu zaman uşaq sevilir və bu, ona yalnız valideynlərinin tələblərinə və gözləntilərinə cavab verildəndə göstərilir. O, itaətkar olanda, problem yaratmayanda, yaxşı oxuyanda, ailənin yaşlı üzvlərinə uyğun həyat yolunu seçəndə, uğurları ilə fəxr edə biləndə sevilir. Valideynlərə sevinc bəxş edən belə anlar nə qədər az olarsa, uşağa da bir o qədər az sevgi göstərilir. Hesab edilir ki, şərti məhəbbət uşaqlarda etibarsızlıq, narahatlıq, hətta aşağılıq hisslərinin inkişafına kömək edir, özünə hörmət səviyyəsini aşağı salır [2].

Fərqli ailələrdə uşağın rədd edilməsi müxtəlif yollarla ifadə edilir. Bu valideynlər tərəfindən həyata keçirilə bilər və ya ümumiyyətlə olmaya bilər. Zahirən fəravan olan ailələrdə valideynlər uşağa qayğı göstərərək, nədənsə onu qəbul etmədiklərinin fərqi varmaya bilərlər. Səbəblər müxtəlifdir. Məsələn, oğlan gözləyirdilər, amma qız doğuldu. Ana gözəl və cazibədardır, qızı isə qapalı. Yaxud oğlunda öz davamını, ikinci “mən”ini görəndə riyaziyyatçı ata onda nə riyazi qabiliyyət, nə də maraqları ilə yaşamağa meyl tapmır [3].

ƏDƏBİYYAT

- 1 кулагина и.ю., колюцкий в.н.к 90 возрастная психология: полный жизненный цикл развития человека. М.: тц «сфера», 2001. -464с
- 2 болотова, а. К., молчанова, о. Н. Психология развития и возрастная психология учеб. Пособие / а. К. Болотова, о. Н. Молчанова 363
- 3 возрастная психология (психология развития) кагермазова л.ц., д.психол.н 547

MƏKTƏB RƏHBƏRLƏRİNİN EMOSİONAL TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ ÖZÜNÜ EFEKTİVLİYİN ROLU

*Əhmədova Eminə Xoşbəxt qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
emina.ahmedova21@gmail.com*

Məktəb rəhbərliyi məktəb mühitini idarə edərək, məktəb kollektivinin üzvlərinin əməl etdiyi davranışlar üçün müxtəlif meyarlar yaradır və pozitiv dəstəkləyici məktəb mühitinin formalaşmasına təsir edir. Direktorun liderlik davranışları, üslubu və bacarıqları məktəb mühitinə, işçilərin xüsusiyyətlərinə və akademik fəaliyyətinin nəticələrinə ciddi təsir göstərir [1, s.180-213].

Emosional cəhətdən reaktiv bir rəhbər insanlarla münasibətləri effektiv şəkildə idarə etmək üçün bir sıra bacarıq, qabiliyyətlərə malikdir. Bu, insana özünün və digərlərinin emosiyalarını tanımağa və tənzimləməyə, bu bacarıqdan düşüncə və davranışlarını idarə etmək üçün istifadə etməyə imkan verir. Emosional cəhətdən həssas lider, beləliklə, kollektiv üzvləri arasında ümumi zəmin və inam yaradan münasibət qabiliyyətini inkişaf etdirir [2, s.517-533]. Emosional cəhətdən bacarıqlı olan rəhbərlər başqalarına pozitiv təsir göstərməyə, öz emosiyalarını idarə edərək və anlayaraq başqa insanları motivasiya etməyə, həmçinin başqaları ilə səmərəli əlaqələr yaratmağa meyllidirlər.

İnsanların öz-özünə təsirinin düşüncələrə, sosial davranışlara və emosional oyanışlara təsir etdiyi məlumdur [3, s.117-148]. Məsələn, özünə inamı yüksək olan insanlar, insanlara daha inamlı münasibət göstərərək sosial kontekstdə daha yaxşı psixoloji uyğunlaşma əldə edirlər.

İnsanların özlərini çətin vəziyyətlərin öhdəsindən gələ bildiklərini və pozitiv düşüncə tərzini ilə çətinliklərlə

üzləşmələrinə kömək etməklə, emosional tənzimləmədə, xüsusilə də narahatlıq və depressiv əhval-ruhiyyə yarandıqda mühüm rol oynayan emosional proses öz-özünə effektivlikdir .

Təlim və tədris prosesində öz-özünə effektivlik vacibdir. Məktəb rəhbərləri öz bacarıq və qabiliyyətlərinə arxayın olmalı, müəllimlərin öz təhsil məqsədlərinə nail olmaqda motivasiyalı və xoşbəxt hiss etmələri üçün şagirdlərinin davranışına, bacarığına və həyatına müsbət təsir edəcəkliklərinə inanmalıdır [4, s.68] Öz səriştəsinə inanmaq fərdin daxili motivasiyasını və onun tapşırıqlarından məmnunluq hissələrini gücləndirəcəkdir. Sübutlar göstərir ki, yüksək səviyyəli özünü effektivliyə malik olan məktəb rəhbərləri və müəllimlər sosial qarşılıqlı əlaqədə daha çox iştirak edir, məktəb mühitindəki çətinliklərlə üzləşmək üçün daha çox motivasiya nümayiş etdirirlər və işlərindən daha çox həzz alırlar.

İşdən məmnunluq müəllimlərin yorulma səviyyəsinin aşağı olması ilə əlaqəli olan bir amildir, çünki insanlar öz şəraitlərini dəyişdirmək və işlərindən razı qalmalarına səbəb olan əlverişli şərtlərin arxasınca getmək qabiliyyətlərinə malikdirlər [5, s.473-490]. Buna görə də, öz effektivliyindəki dəyişikliklər rəhbərlərin kompetensiyalarından irəli gələn nəticələri gücləndirə və ya zəiflədə bilər.

Məktəb direktorlarının öz effektivliyi termini son onilliklərdə dəyişdi, çünki direktorların vəzifələri və rolları dəyişdi. Nəzərə alsaq ki, peşəkar özünü effektivlik peşə üzrə bacarıq ilə bağlıdır, əgər peşənin xarakteri dəyişərsə, insanın peşəkar özünü effektivliyinin səviyyəsi də dəyişəcəkdir. Öz-özünə effektivlik və peşə seçimi arasında əlaqə aşkar edilmişdir və effektivlik karyera inkişafına güclü töhfə verir. İnsanlar öz maraq, meylləri və peşə mühitləri arasında uyğunluq axtarırlar. Beləliklə, öz-özünə effektivliyin sabit bir xüsusiyyət deyil, situasiya olduğuna inanılır. Buna görə də, müdirlərin özünü effektivliyi termininin rəhbərlik vəzifəsi ilə əlaqəli olan bilik,

bacarıq və qabiliyyətlərə müəyyən bir inam səviyyəsini əhatə etdiyini başa düşmək olar. Bu, məktəblərin ümumi idarə olunması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Öz-özünə effektivlik özünə hörmət və ya mənlilik konsepsiyası ilə qarışdırılmamalıdır, buna görə ki bu, tapşırıq üçün xüsusi bir qiymətləndirmədir. Bunun əksinə olaraq, özünə hörmət və Mən konsepsiyası anlayışı özünün daha ümumi affektiv qiymətləndirmələrini əks etdirir. Direktorların öz effektivliyi ilə bağlı araşdırmalar adətən çoxölçülü özünü effektivlik ölçülərini əhatə edir ki, bu da məktəb rəhbərlərinin işinin müxtəlif elementlərini tutmağa imkan verir. Məktəb direktorlarının öz effektivliyinin ölçülməsi ilə bağlı az sayda tədqiqat aparılmışdır və bunların əksəriyyəti kəmiyyət metodologiyasına əsaslanır, situasiyaları və direktorun iş sahələrini təsvir edən alətlər və şkalaları vurğulayır. Direktorların öz effektivliyini anlamaq siyasətçilərə davamlı peşəkar inkişafı ilə bağlı qərarlar qəbul etməkdə kömək edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Cohen, J., McCabe, L., Michelli, N.M. and Pickeral, T. (2009) "School Climate: research, policy, practice, and teacher education", The Teachers College Record, Vol.111 No.1, pp.180-213.
2. Thiel, C. E., Connelly, S., & Griffith, J. A. (2012). Leadership and emotion management for complex tasks: Different emotions, different strategies. The Leadership Quarterly, 23(3), 517–533.
3. Bandura, A. (1993). Perceived self-efficacy in cognitive development and functioning. Educational psychologist, 28(2), 117-148
4. Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2000). Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. American Psychologist, 55(1), 68.

5. Caprara, G. V., Barbaranelli, C., Steca, P., & Malone, P. S. (2006). Teachers' self-efficacy beliefs as determinants of job satisfaction and students' academic achievement: A study at the school level. *Journal of school psychology*, 44(6), 473-490.

YENİYETMƏLƏRİ CİNAYƏTKARLIĞA TƏHRİK EDƏN AMİLLƏR

Samirə Məmmədova
BDU-nun II kurs magistrantı
samirem464@gmail.com

Yeniyetməlik yaş dövrünün böhran dövrü adlandırılmasının səbəblərdən biri bu mərhələdə orqanizimdə baş verən dəyişiklərin daha çox olmasıdır. Cinsi yetişkənliyin yeniyetmə psixologiyasına təsiri onun davranışlarında, sosial mühitə adaptasiyasında, aidə daxili münasibətlərdə və bunun fonunda meyil və maraqlarının formalaşmasında öz əksini tapır [4].

Yeniyetmələrin inkişafına təsir edən amillərin çoxluğu formalaşmaqda olan şəxsiyyəti istənilən istiqamətə yönləndirə bilər. Bu dövrdə düşdüüyü mühitin təsirinə məruz qalan yeniyetmələrdə bir çox müsbət və mənfi davranışların yansması özünü göstərir. Mənfi yönümlü inkişafa aid olan cinayətkarlıq halların yaranmasının bir çox səbəbi var. İlkin olaraq yeniyetmənin böyüdüüyü ailədə üzvlərin bir-birinə olan münasibətlər, tərkibi, sonra isə onu əhatə edən mühitin hansı keyfiyyətlərə mənsub olması və s. kimi amilləri qeyd etmək olar [3].

Cinayətin xarakterinə görə cinayətkarların təsnifatına baxsaq görürük ki, yeniyetmələrin cinayi davranışlara yol verməsin müxtəlif səbəbləri, təhrik edici qüvvəsi vardır. Cinayətkarları üç tip təsnifata bölünür: tamahkar tip-bu tipə aid olanlar öz şəxsi maraqlarının, maddi tələbatlarının artması

üçün cinayət işləyirlər; zorakı tip- emosional kütlük, aqresisvlik, impulsivlik xarakterikdir; tamahkar-zorakı tip-bu tiplər yuxarıda qeyd etdiyimiz iki tipin xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir.

Cəmiyyətin istənilən üzvünü cinayətkar kimi yetişdirmək mümkündür. Fərdin şəxsiyyət kimi inkişafı kiçik yaşlarından başlayıb yetkinliyə qədər davam edir. Yeniyetmələri cinayət törətməyə yalnız bir amilin təhrik etməsi mümkünsüzdür. yeniyetmənin yaşadığı həyat tərz, ailə şəraiti-natamam, qəyyum və ya himayəç təyin olunmuş, ailədaxili münasibətlər, onu əhatə edən mühit, mövcud iqtisadi vəziyyət, yeniyetmənin psixoloji sağlamlığı və s. amilləri vurğulaya bilərik [1].

Əgər yeniyetmə təzyiq altında, sərbəsliliyi məhdud şəkildə olan ailədə böyüyübsə, o digər mühitdə də tez təsir altına düşəcək. Bununla o olduğu qrupda öz şəxsiyyətini isbat etməyə çalışacaq. Bunun əksi olaraq ərköyün böyüyən uşaqlar yeniyetməlik dövründə şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə çox ciddi problemlər yaşanır, münasibətlərdə yalnız öz istəklərinin reallaşmasına çalışırlar. Valideyn-lərindən gördükləri diqqət və qayğıni digər insanlardan görmədikləri üçün ərköyün böyümüş uşaqlarda cəmiyyətdən uzaqlaşma, yadlaşma kimi asosial davranışlar təzahür edəcək.

Beləliklə nəticə olaraq deyə bilərik ki, istənilən yeniteməni cəmiyyətin cinayətkar üzvü kimi və ya yararlı şəxsiyyət kimi formalaşdırmaq bizim onlara qarşı olan münasibətimizdən asılıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. David Canter: Criminal Psychology-217
2. Ələddin Qədirov : Yaş psixologiyası; “Maarif” nəşriyyatı Bakı -2002

3. Əlizadə Əbdül : “Uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsi; “Maarif” nəşriyyat Bakı 1986.
4. Hüseyn Xəlilov- Uşaq və yeniyetmələrin inkişafının sosial-psixoloji məsələləri ; Qafqaz Universiteti nəşri -Bakı 2012.
5. <https://www.weforum.org/agenda/2022/07/these-14-innovations-are-tackling-youth-mental-health-challenges/>
6. https://dshi13.krn.muzkult.ru/media/2018/08/08/1228597206/Churakova_R.G._Podrostkovyj_vozrast_v_raznyKh_koncepciyaKh.pdf

YENİYETMƏLƏRİN PEŞƏSEÇİMİNƏ DAİR

Məmmədova Nahidə Ravil qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
naida9449@gmail.com

Hər bir insan həyatda uğurlu olmaq istəyir. Uğurun vəziyyəti insanın həyatını dolğun, maraqlı edir, nikbinlik yaradır, yaradıcılıq potensialını üzə çıxarır. Həyatda uğur seçilmiş peşə ilə müəyyən edilir. Peşəkar sahə öz uğur hissini hiss etməyə imkan verir. Peşəkar müvəffəqiyyətə nail olmaq daha asandır, əgər qabaqcadan öz meyllərini, maraqlarını müəyyən etmək, müvəffəqiyyət şanslarını real qiymətləndirmək, öz nailiyyətlərini və istəklərini planlaşdırmaq mümkün olarsa.

Gənc yaşda gənc öz müqəddəratını təyin etmə məsələlərinin həllinə hazır olmalıdır. İnsanın özünü təyin etməsi uğurlu olması üçün öz intellektual və psixofizioloji imkanları, xüsusi qabiliyyətləri haqqında real təsəvvürlərə malik olmalıdır.

Ümumtəhsil məktəbində, sinifdə təhsil profilini seçən şagirdlər başa düşməlidirlər ki, onlar gələcək əmək fəaliyyətinin ümumi profilini real olaraq müəyyənləşdirirlər ki, bu da müvafiq peşənin və onun həddlərində konkret ixtisasın seçilməsi üçün əsasdır [1.s 100].

Peşə seçiminin uğurlu olmasının üç əsas amilini qeyd edilir:

- meyllərin, qabiliyyətlərin, maraqların, imkanların və məhdudiyyətlərin düzgün qiymətləndirilməsi;
- seçilənlərin hər biri üzrə uğurlu fəaliyyət üçün lazım olanı bilmək;
- özünü qiymətləndirmənin nəticələrini peşə tələblərinin bilikləri ilə əlaqələndirmək bacarığı.

Peşə seçimi üçün əsas amillər arasında subyektiv və obyektiv olanları ayırmaq olar. Subyektiv amillərə maraqlar aiddir: idrak, peşəkarlıq, peşəyə maraq, meyl, qabiliyyət müəyyən fəaliyyət növündə uğur qazanmaq üçün zəruri olan psixoloji mexanizmlər, temperament, xarakter kimi. Obyektiv amillər aşağıdakılardır: hazırlıq səviyyəsi (məktəb müvəffəqiyyət dərəcəsi), sağlamlıq vəziyyəti, peşə dünyası haqqında məlumatlılıq. Sosial xüsusiyyətləri də fərqləndirir: sosial mühit, ev şəraiti, valideynlərin təhsil səviyyəsi. Peşəkar fəaliyyətin motivləri, fərdin həyat dəyərləri, keçmiş təcrübə, gələcək haqqında təsəvvür kimi amillərə xüsusi diqqət yetirilir. Bundan əlavə, son zamanlar bir sıra müəlliflər ümumi fəaliyyətin, özünə qiymətləndirmənin, müvəffəqiyyətə nail olmaqda əminliyin, şüurlu psixi özünütənzimləmə səviyyəsinin əhəmiyyətini vurğulayır [3.s 99].

Məhz yeniyetməlik dövründə peşəseçimi prosesi şəxsiyyətin gələcəyinin qurulduğu aparıcı fəaliyyətdir. Ölkəmizdə abituriyentlərin informasiya təminatı sistemi kifayət qədər inkişaf edib, buna görə də arzu edən hər bir kəs ali təhsil müəssisəsinə müraciət edərək bu və ya digər ixtisas üzrə lazımı məlumatı əldə edə bilər. Amma təcrübə göstərir ki, yeniyetmələr ildən-ilə hansısa ixtisas yönümlü məsləhətləşmələri rəhbər tutmayaraq, gələcək yolu tam kortəbii şəkildə seçirlər. Bir qayda olaraq, abituriyentlərin üçdə ikisi sonuncu ixtisas seçiminə qədər qərar verə bilmir, qalan hissəsi isə öz baxışlarına tam əmindir. Peşə seçimlərini müəyyən etmək üçün bir çox müxtəlif amilləri əlaqələndirmək lazımdır:

öz tələbatları, arzuları, maraqları, qabiliyyətləri, sağlamlıq vəziyyəti və s. [4.s 99].

Beləliklə, psixopedaqoji məcrə peşə seçimi şəxsiyyətin əvvəlki sosiallaşma prosesindən irəli gəlir. Bununla yanaşı, peşə seçimi və sonrakı peşə inkişafı şəxsiyyətin gələcək sosiallaşmasının xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Optimal professional seçim idrak, affektiv və davranış aspektləri daxil olmaqla, professional özünüdərək formalaşmasına kömək edir. Peşəkar özünüdərək peşəkar qurğular sistemi ilə bağlıdır, bu sistemin ən yüksək səviyyəsi şəxsiyyətin dəyər istiqamətlərini təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Аверин В.А. Психология детей и подростков. — СПб., 2010. 267 с.
2. Божович Л.И. Особенности самосознания у подростков // Вопросы психологии. 2005. №3. С.98-107
3. Дуброва Т.И. Организация уровневой дифференциации профессионального обучения // Дефектология. 2011. №3. С. 86 - 93.
4. Божович Л.И. Особенности самосознания у подростков // Вопросы психологии. 2005. №3. С.98-107
5. Baban, A. (2009). Consiliere Educationala- Ghid metodologic pentru orele de dirigentie si consiliere. ClujNapoca: Editura Asociatia de Stiinte Cognitive din Romania.

VALIDEYN HİMAYƏSİNDƏN MƏHRUM OLAN UŞAQLARIN ŞƏXSİYYƏTİNİN İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Səfərova Xanım
BDU-nun II kurs magistrantı
xanim.huseynli@inbox.ru

Uşaqlıq psixoloji sabitliyi, mənəvi oriyentasiyanı, canlılığı və məqsədyönlülüüyü təmin edən şəxsiyyətin əsas keyfiyyətlərinin formalaşdığı dövrdür. İnsanın bu mənəvi keyfiyyətləri kortəbii olaraq inkişaf etmir. Uşağın emosional cəhətdən rahat hiss etməsi üçün onun həyatını, fiziki sağlamlığını, ətrafındakı insanlarla ünsiyyətinin xarakterini, şəxsi uğurlarını müəyyən edən sosial şərait lazımdır. Təəssüf ki, valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların tərbiyə aldığı, yaşadığı müəssisələr ailə-ev şəraiti kimi olmur.

Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial formalaşması problemi psixologiya elminin qarşısında kifayət qədər kəskin şəkildə durur. Valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların sayı durmadan artır və nəticədə ümummilliyə problemə çevrilir. Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların problemi həmişə aktual olub, onun həlli dövlət sosial siyasətinin və psixologiyasının prioritet istiqamətlərindən biridir [3]. Bir çox müəlliflərin əsərlərində qeyd olunur ki, uşaq evlərinin, internat məktəblərinin şagirdlərinin başqa xarakteroloji xüsusiyyətləri var [1].

Valideyn himayəsi olmadan böyüyən uşaqlar zehni inkişafı baxımından ailədə böyüyən həmyaşıdlarından fərqlənirlər. İlk öncə valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların inkişaf sürəti ləngiyir. Onların inkişafı və sağlamlığı uşaqlığın bütün mərhələlərində - körpəlikdən yeniyetməlik dövrünə qədər mənfi xüsusiyyətlərə malik ola bilərlər [4]. Yeniyetməlik dövründə uşaq evləri və internat məktəblərindəki uşaqların əqli

inkişafının xüsusiyyətləri ilk növbədə onların ətrafdakı insanlarla münasibətində özünü göstərir.

Beləliklə, ekspertlər qeyd edirlər ki, internat məktəbində yaşayan kimsəsiz uşaqlara kömək məqsədilə həyata keçirilən hər hansı tədbirlər uşağın şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafı, qanunla təmin edilmiş hüquq və mənafeələrinə riayət olunması üçün zəruri olan inkişafını təmin etmir. Internat məktəblərində olan uşaqlarla işin məqsədi uşağın ailəyə reinteqrasiyası olmalıdır: övladlığa götürmə, ona qəyyumluq və s [2]. Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların yerləşdirilməsi sosial siyasətin istiqaməti kimi müəyyən edilir, lakin bu yerləşdirmə formasına keçid uzun bir prosesdir və bu günə qədər uşağın tərbiyəsinin sosial-psixoloji problemidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Дети государственной опеки: проблемы, развитие, поддержка: Учебное пособие в 2-х кн. - К.: Миллениум, 2005. - 286 с.
2. Петрович Ж.В. Реинтеграция детей-сирот и детей, лишенных родительской опеки, как приоритет социально-педагогического обеспечения их прав, 2010. - 369 с.
3. Прихожан А.М., Толстых Н.Н. Психология сиротства: 3-е изд. СПб.: Питер, 2007.
4. Социальные и психологические потребности детей, воспитывающихся в интернатных учреждениях: знания, отношение, поведение, практика деятельности. Результаты исследования среди специалистов социальной сферы и детей-воспитанников интернатных учреждений. - М.: Компания Лик, 2006. - 63 с.

NATAMAM AİLƏLƏRDƏ BÖYÜYƏN UŞAQLARIN PSİXOLOGİYASI

Eminova Aytac Yalçın qızı
ADMİU-nun magistrantı
aytaceminova1997@gmail.com

Genofondumuzun daşıyıcısı olan ailə yüksək mənəvi dəyərlərinin qoruyucusudur və milli inkişafımızda mühüm rol oynayır. Xoşbəxtlik qaynağı olan ailə birgə yaşayışın ilk modeli olaraq millətin mənəviyyat baxımından müqəddəs hesab etdiyi bir dəyər və təməldir. Bu təməlin düzgün qurulması, bu dəyərin yaşadılması üçün müasir Azərbaycan ailəsi həm novator, həm də konservator olmalıdır. Məhz müasir dövrümüzdə mövcud olan ailə modelimiz tarixən müəyyən dəyişikliklərə uğrasada hər zaman millətimiz ailədə dəyərlərimizi mühafizə etmiş və yaşatmış, böyüyə hörmət, kiçiyə diqqət, mərhəmət kimi amilləri üstün tutmuşdur. Lakin bununla paralel olaraq dövrün tələblərinə uyğun davranmaq ənənələrimizə zərbə vurmayacaq yenilikləri qəbul etməli, fərdlərin müstəqil düşüncə tərzinə, seçiminə qadağalar qoyulmamalı bir sözlə demokratik prinsipləri qavramalıdırlar.

İqtisadi dayaq ailənin bütövlüyü üçün vacib meyar olsa da, təkcə pul, mövqe, gözəllik, şöhrət kimi amillər onun varlığını təmin etsədə sturukturunun sağlamlığı üçün kifayət etməz çünki ailənin gerçək bir ailə olması üçün burada mənəvi dəyərlərin hakim olması mütləqdir maddi elementlərin heç biri daimi deyil. Lakin Azərbaycan ailəsini fərqləndirən ən önəmli cəhət övlada olan sevgidir ki, bəlkə də dünyanın heç bir xalqı ilə müqayisə olunmayacaq qədər güclüdür və zənnimizcə, Azərbaycan ailəsinin uzunömürlüliyünün əsas səbəblərindən biri də budur. Son dövrdə Ailələrin dağılması, boşananların sayının artması dünya əhalisinin əsas problemlərindən birinə çevrilmişdir Ailə bütöv olduqda uşaqlara qarşı olan məsuliyyət

necə bərabər bölünürsə boşanmadan sonra da eyni hal davam etməlidir. Boşanma prosesindən bütün ailə fərdlərinin təsirlənsədə ancaq uşaqların bundan ən çox təsirləndiyi yenə də mübahisə edilə bilməz.

Əgər ailədaxili problemlər həll edilə bilmirsə boşanma tək çıxış yoludursa uşaqların yaşayacağı emosional vəziyyəti ən aşağı səviyyəyə endirmək, həmçinin ilk illərdəki çətinliklərini daha asan sovuşdurmalarını təmin edə bilmək üçün ana və ata ayrıldıqdan sonra belə əl-ələ verib səy göstərməlidir. Ən yaxşısı uşağa qarşı məsuliyyətləri paylaşaraq həyatlarına davam etmələridir. Məsələn, ata hər nə qədər artıq evdə yaşamırsa da, yenə də hər səhər oğulunu və ya qızını qapının qarşısından götürüb körpələr evinə qədər buraxa bilər. Bu tərz davranış uşağın zehinində yaranan bulanıq görünüşü bir az olsun düzəltməyə köməkçi ola bilər. Bundan başqa, uşaq hər kimin yanında yaşayırsa yaşasın, hər iki valideynlər ilə də tez-tez bir araya gəlməsi təmin edilməlidir.

Bunun üçün, artıq onsuz da araları yaxşı olmayan və bəlkə də bir-birlərini görmək belə istəməyən valideynlərin bir araya gəlməsi zəruri olmayıb, uşağın yaxşı bir sıralama və plan çərçivəsində bir neçə saatlığına da olsa normalda yanında yaşamadığı ana ya da atasıyla sıx aralarla birlikdə vaxt keçirməsi lazımlıdır. Lakin Ailənin əvvəlki strukturunun dəyişməsi yəni onun dağılması uşağın tərbiyəsində öz mənfi rolunu oynayır. Şəxsiyyətin formalaşmasında uğur ailə başçıları və digər ailə üzvləri arasındakı xoş ünsiyyətdən başlanır: ailə daxilində valideynlərin bir-birinə qarşı olan münasibətləri övlad tərbiyəsində vacib sayılan tərbiyəvi faktordur, ailədə övladlara gözəl nümunə olmaq dəyərli tərbiyə üsuludur. Atalıq və analıq xüsusiyyətləri bir-birindən fərqlənsə də, normal (kompleksiz) şəxsiyyət obrazının formalaşması yalnız ata və ananın həmrəyliyi, birliyi sayəsində mümkün olur (ailə başçıları hər bir davranışları ilə övladlarına nümunə olmaqla böyük məsuliyyət sahibidir).

Cəmiyyət o qədər yüksək sürətlə inkişaf edir ki, vaxtilə tətbiq edilən tərbiyə metodları bu gün özünü doğrultmur, hətta elə də olur ki, valideynlər təsəvvürlərində canlandırmağa belə qorxduqları problemlərlə baş-başa qalırlar. Övladlarının tərbiyəsində müşahidə olunan qüsurları bəzi valideynlər müəllimlərin səriştəsizliyi ilə əlaqələndirir, müəllimlər isə günahı valideynlərin biganəliyində və məktəblə əməkdaşlıq etməmələrində görür. Lakin ailədə valideyn münasibətlərinin düzgün təşkil olunmaması, valideyn-övlad münasibətlərində soyuqluq, ailə də valideynlərin tez tez mubahisə etməsi, boşanma halları bunlar hamısı çətin və psixi travmalı uşaqların formalaşmasına, məktəbdə deviant davranış hallarının artması, təlim və təhsildə geriləmə, məktəbə dezadaptasiya problemlərinin yaranmasına səbəb olur. Hətta çox zaman yeniyetməlikdən aşağı yaşlı uşaqlarda zərərli vərdislərə meyillənmə, məsələn barmaq sormaq, dırnaq yemək, saçları ilə oynamaq, allarını burnuna və ya qulağına salma, stulda oturarkən ayaqları yelləmək, kompyuter oyunlarına aludəçilik və s kimi hallarla qarşılaşmağımız mümkündür ki, bu hallar uşağın hər hansı daxili sıxıntılarından, tərbiyəsindəki səhvlərdən və s. kənara çıxma hallarından xəbər verir və ya sadəcə olaraq heç bir psixoloji-fizioloji problemlər səbəbindən deyil, adi dəcəllik halları kimi də qəbul edilə bilər.

Mənfi emosional halların tez-tez yaşanması uşaqlıqla bağlı olan bir hadisədir hansı ki bu halları valideynlərlə uşaqlar arasındakı münasibətlərin qeyri əlverişliliyə əlaqələndirmək mümkündür. Ailə konfliktləri, sevgi çatışmazlığı, valideynlərdən birinin vəfatı və s. kimi faktorlar güclü psixotravmatik təsirlər yarada bilər. Tibb işçilərinin dediklərinə görə nevroz xəstəliyinə tutulan əksər uşaqlar, uşaqlıqda valideynlərdən birini itirməsi ilə rastlaşıb. Gələcəyini fikirləşən hər bir insan zaman keçdikcə təkmilləşdirdiyi həyat təcrübəsini gənc nəsə ötürmə üsulları işləyir və buraxılmış səhvlərin bir daha təkrarlanmaması uğrunda mübarizə aparır. Mübarizənin

uğurlu nəticəsi isə cəmiyyət üçün yüksək səviyyəli şəxsiyyətin formalaşmasında özünü göstərir. Həyatı prosesə qarşıdurmalar prosesi kimi də baxmaq olar, harada ki, konfliktyaradıcı faktorlar, əlverişli olmayan şəra itlər, maneələr insanla üz-üzə dayanır və bu qarşıdurmada onu ya məhv edir, ya da tərbiyələndirir. Bu baxımdan vali deynlərin övladlarına düzgün yanaşma tərzləri: hər çətinlikdə köməklik göstərməyə hazır olmaları, onların hayatını daha maraqlı etməyə çalışmaları, əxlaqi və iradi keyfiyyətləri lazımi səviyyədə tərbiyə etmə səyləri yetişməkdə olan nəslin gözəl, problemsiz yaşanması və cəmiyyətin tərkibini təşkil edəcək insanların normal şəxsiyyət kimi formalaşmasını təmin edir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Lamiyə Qurbanova Ailənin psixoloji problemləti və həlli yolları. Bakı,2013
- 2.Çələbiyev.N Ailə psixologiyası.Bakı,2015
3. <https://kaspi.az/az/natamam-aile>

GENDER STEREOTİPLƏRİN FORMALAŞMASINDA KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİNİN ROLU

Muradov Vüqar Vahid oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı
vugar_muradov_2000@mail.ru

Azərbaycanın inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisəli təhlili göstərir ki, ölkəmizdə demokratiyanın inkişafına mane olan mühüm amillərdən biri gender bərabərliyi mədəniyyətinin aşağı səviyyədə olmasıdır (4).

Kütləvi informasiya vasitələri bilərəkdən və ya bilməyərəkdən qadınları kişilərdən daha xoşagəlməz şəkildə təqdim edirlər. Bununla da qadın və kişilərin cəmiyyətdə yeri

ilə bağlı hökm sürən stereotiplər daha da möhkəmlənir. Mətbuat qadınlara gözəl və cazibədar olmaq, ləzzətli yeməklər bişirmək, evin xanımı olmaq vərdişlərini aşılıyır. Qadın siyasətçilərin “kişi” davranışı, “dəmir ledi” olma xüsusiyyətləri qabardılır. Artıq dünyada qəbul olunub ki, demokratiyanın inkişafının əsas prinsiplərindən biri gender bərabərliyinə nail olmaqdır.

Cəmiyyətdə gender məsələləri ilə bağlı mövcud dərin problemlər mətbuat tərəfindən işıqlandırılmalıdır: “Mətbuat cəmiyyətdə gender stereotipləri ilə bağlı ənənəvi təsəvvürlərin dəyişilməsi üçün təbliğat aparmalıdır”. Cəmiyyətdə qadının və kişinin sosial rolu ilə bağlı insanlara doğru informasiya ötürülməlidir (1).

Media gender bərabərliyi istiqamətində struktur dəyişikliyinə həm təkan verə, həm də ona mane ola bilər. Cəmiyyətdəki bərabərsizliklər mediada əks olunur. Bu özünü media sahibkarlığında, informasiya istehsalında və jurnalistikada, redaksiyalarda və rəhbər vəzifələrdə qadınların kifayət qədər təmsil olunmamasında göstərir (4).

Medianın qadın şəkilləri də realıqdan kəskin şəkildə uzaqlaşan mədəni stereotipləri əks etdirir. Artıq gördüyümüz kimi, qızlar və qadınlar kəskin şəkildə təmsil olunmurlar. Müvafiq olaraq, son tədqiqatlar göstərir ki, “Prime Time” televiziyasındakı kişilərin əksəriyyəti müstəqil, aqressiv və məsul şəxslərdir (McCauley Thangavelu, & Rozin, 1988). Bütün yaşlar üçün televiziya proqramları qeyri-mütənasib şəkildə kişiləri ciddi inamlı, bacarıqlı, güclü və yüksək statuslu vəzifələrdə təsvir edir (3).

Gender bərabərliyi yalnız bir neçə ayrı-ayrı şəxslərin istəyindən asılı olan bir şey deyil; bu, ilk növbədə bütün media vasitələrində ənənə və mentalitetlərin dəyişdirilməsini tələb edən kollektiv öhdəliklərin məhsuludur (4).

ƏDƏBİYYAT

1. <http://www.anl.az/down/meqale/xalqcebhesi/2015/sentyabr/452931.htm>
2. <http://www.anl.az/down/meqale/xalqcebhesi/2014/iyul/385153.htm>
3. Gendered Media: The Influence of Media on Views of Gender pdf
<file:///C:/Users/User/Downloads/GenderedMedia.pdf>
4. Gender Bərabərliyi Komissiyası
<https://rm.coe.int/handbook-rec-282013-291-azerbaijani/16808ebda9>

СТИЛИ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБЩЕНИЯ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ В СРЕДНИХ ШКОЛАХ

*Эюбова Мехрибан Нияз кызы
Гусейнзаде Шовкет Гашим кызы
магистр II курса БГУ
sh_000@inbox.ru*

Педагогическое мастерство учителя основывается на искусстве общения. Для успешной работы педагогам необходимо знать не только предметные и психологические знания, но и умение общаться. Путем общения происходит передача опыта поколений новому поколению. По утверждению В.А. Кан-Калика, общение педагогов с учащимися – это своеобразный канал педагогического воздействия на общение учащихся, то есть, педагог своими действиями, поведением задает эталон общения для воспитанников [2].

Педагогическое общение осуществляется через личность педагога, именно в общении проявляются его взгляды, убеждения, отношение к людям, к миру, к себе. В процессе общения, педагог изучает личностные и индивидуальные особенности учащихся, получает информацию о

ценностных ориентациях, о причинах тех или иных действий, поступков [4].

А.А. Леонтьев рассматривает педагогическое общение, как профессиональное общение преподавателя с учащимися в процессе обучения и воспитания, имеющее определенные педагогические функции и направленное на создание благоприятного психологического климата, а также на другого рода психологическую оптимизацию учебной деятельности и взаимоотношений между педагогом и учащимся [1].

Сущность и особенности педагогического общения раскрываются в трудах психологов и педагогов А.А. Леонтьева, В.А. Кан-Калика, Я.Л. Коломинского, И.А. Зимней, А.А. Реана, Н.В. Кузьминой, А.А. Бодалева.

Значительную роль в организации продуктивного педагогического общения имеет стиль общения. По мнению Е.А. Климова стиль – это индивидуально своеобразная система психологических средств, к которым стихийно или сознательно прибегает человек в целях соответствия отношений и действий с внешними условиями и другими людьми. Стиль педагогического общения воздействует как на учебные результаты учеников, так и на психологические факторы учебной деятельности учащихся, сдерживая их развитие или наоборот стимулируя.

В 1938 году было проведено первое экспериментальное психологическое исследование стилей педагогического общения немецким психологом Куртом Левиным. В результате этого исследования, он выделил следующие стили педагогического общения: авторитарный, демократический, либеральный. Данная общепринятая классификация стилей общения широко используется и на сегодняшний день [5].

В авторитарном стиле педагогического общения вся инициатива в общении принадлежит учителю, педагог

единолично решает все вопросы процесса обучения. Этот стиль характеризуется, как жесткий, властный, подавляющий. Педагог с авторитарным стилем общения проявляет избирательность по отношению к учащимся, жестко контролирует их, постоянно проявляет свое превосходство, у него отсутствует сопереживание, сочувствие. Основные формы взаимодействия данного стиля – приказы, выговоры, указания. Строгость и наказание – являются основными педагогическими средствами авторитарного педагога. Дисциплина на занятиях у авторитарных педагогов чаще всего позитивна, но общение педагога с ярко выраженным авторитарным стилем ведет к конфликтности и тем самым создает неблагоприятную психологическую атмосферу для учащихся.

Демократический стиль педагогического общения считается наиболее эффективным и оптимальным стилем взаимодействия. При демократическом стиле педагогического общения, учитель проявляет терпимость к учащимся, стимулирует самостоятельность учащихся, прислушивается к мнению учащихся, старается наиболее оптимально распределить нагрузки, учитывая индивидуальные склонности и способности каждого, вникает в их личные дела и проблемы. Основные формы взаимодействия данного стиля – просьба, совет, информирование. Этот стиль характеризуется положительно – эмоциональной атмосферой взаимодействия, способствует становлению доверительных, гуманистических отношений, вызывает у учеников положительные эмоции, уверенность в себе, создается благоприятный психологический климат для процесса обучения и воспитания.

Либеральный стиль педагогического общения является мягким, нетребовательным, попустительским. Педагог с либеральным стилем общения не проявляет активность, вопросы рассматривает формально, занимает позицию

стороннего наблюдателя, не вникает в жизнь коллектива, довольствуется минимальными достижениями. Оценка детей либеральным воспитателем зависит от настроения: в хорошем настроении преобладают положительные оценки, в плохом — негативные. Все это может привести к падению авторитета педагога в глазах детей. Этот стиль не способствует развитию активности, не побуждает к самостоятельности учащихся. Следовательно, все это ухудшает психологический климат в коллективе, мешает достижению успеха в учебной деятельности [3].

Стиль педагогического общения характеризуется гибкостью, вариативностью и зависит от конкретных условий. Стилиевые особенности педагогического общения оказывают решающее влияние на развитие личности, мотивацию деятельности и поведения учащихся, сказываются также на межличностных отношениях, психологической атмосфере коллектива. На практике, трудно найти педагога с «чистым» стилем педагогического общения. Очень часто встречаются педагоги со «смешанным» стилем взаимодействия. Смешанный стиль характеризуется преобладанием двух каких-либо стилей: авторитарного и демократического или демократического стиля с либеральным.

Каждому педагогу необходимо сформировать свой стиль общения. Он должен вытекать из индивидуальности личности. На стиль общения могут влиять: принадлежность педагогов к разным возрастным и социальным типам личности, к разным национальностям, а также ситуативные факторы, действующие в конкретных жизненных ситуациях. Индивидуальный стиль педагогического общения обусловлен неповторимой индивидуальностью человека и специфическими особенностями.

ЛИТЕРАТУРА

1. Леонтьев А.А., Педагогическое общение. Москва. 1979. С.48.
2. Кан-Калик В.А., Учителю о педагогическом общении. Москва. 1987. С. 96-100.
3. Зимняя И.А., Педагогическая психология: Учебник для вузов. Москва. 2000. С.384.
4. Бодалев А.А., Психология общения. Москва. 1983. С.44.
5. Выготский, Л.С., Педагогическая психология. Москва. 1996. С.340.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ГЕЙМЕРОВ

Багиров Гусейн Урфан оглу
магистрант II курса БГУ
baqsentenza@gmail.com

Геймер – это новое слово, содержащее в себе очень значительный пласт людей, занимающихся игровой деятельностью (компьютерной, консольной, виртуальной и электронной). Гейминг на данный момент времени один из самых распространенных видов деятельности по всему миру и развивается со стремительной скоростью. Создаются новые игры, которые с каждым годом становятся сложнее в геймплейном плане, разнообразней, с более развитым игровым интеллектом, физикой и графически более продвинутыми. Они подразделяются на жанры и на людей, которые в свою очередь в следствии своих психологических особенностей предпочитают играть в определенные виды игр. Исследование геймеров началось еще в 80-х годах прошлого века и в этих исследованиях изучалось то, как игры влияют на когнитивные способности людей, как они видоизменяют процессы мышления, памяти, внима-

ния, как они влияют на характер и поведение человека, а также какие позитивные и негативные эффекты могут повлиять на человека в процессе его видеоигровой деятельности.

На данный период времени проблема гейминга является как никогда одной из ведущих проблем. Множество исследований психологии игры и психологии людей, играющих в игры ещё не полностью раскрыли суть этой проблемы.

Игроки в большинстве случаев в этих исследованиях подразделяются или на очень импульсивных, людей которые принимают решения не обдумав их, с хаотичным типом мышления и не постоянным поведением или же на не импульсивных людей, проводящих пассивный, ленивый образ жизни. Все это сводится из крайности в крайность и не дает нам точного ответа на возникающие в нашей голове вопросы: какая мотивация у людей играющих в игры, а также вредно или все таки полезно ли людям заниматься игровой деятельностью. К любви к играм чаще всего подвержены дети и подростки, мотивация у этих людей бывает очень разной поэтому сделать какой то определенный вывод насчет того, стоит ли вообще играть в игры не выяснен и остается в центре нашего внимания. Углубляясь в суть этого вопроса мы понимаем то, насколько он сложен и разнообразен для понимания, ведь люди по своей сути разные и то, что они хотят получить от игры, то есть их желание и мотивация тоже могут кардинально отличаться.

Поэтому двумя главными задачами на данный момент является то, чтобы выяснить: 1. Какие игры стоит играть нам, какой потенциально полезный опыт они могут нам дать, и какие навыки они могут в нас развить и в общем и целом как они могут повлиять на наши психические и психологические особенности. 2. Каких игр нам стоит остерегаться, какой негативный опыт они нам дают, какие пси-

хические или психологические особенности негативно видоизменяются в процессе игры в них.

Компьютерные игры по своей сути очень разнообразны и это нужно учитывать при проведении эмпирических исследований. Поэтому целесообразно квалифицировать игры по их жанровым (шутеры, стратегии, rouble-like, RTS и т.д.) и по бинарным особенностям (онлайн или оффлайн игры). Нужно также более подробно углубляться в суть вопроса, а не искать решение на поверхности. Чаще всего все проблемы подросткового возраста сбрасываются на компьютерные игры, в том числе агрессивность, безынициативность, склонности к девиантному и деликвентному поведению, пассивность. Это не совсем верное и в большинстве случаев поверхностное суждение, которым чаще всего подвержены родители. Суть проблемы в большинстве случаев заключается в другом и люди могут использовать игры лишь как средство отдыха, бегства от реальности, насущных проблем, средство самоутверждение и т.д. Говоря же о полезности или вредности компьютерных игр также нужно учитывать то, какие игры играют, какой опыт они дают человеку, какие психические или психологические особенности они развивают, ведь существуют геймеры, которые уделяют больше всего внимания сюжету игры, и это равноценно прочтению интересной книги или прослушиванию музыкального альбома, опыт остается таким же, а может даже более красочным и запоминающимся.

Но также не стоит забывать про пласт игр, нацеленных на широкую аудиторию, чаще всего это бесплатные онлайн игры, по сути своей которые отнимают у людей больше сил, времени, нервов и тут же нам стоит учесть то, что такие игры действительно очень негативно влияют на психику и на психологию человека. С помощью углубленных эмпирических исследований мы должны понять и раз-

решить вопрос того какие игры нам стоит играть, а какие нет.

ЛИТЕРАТУРА

1. Богачева Н.В., Войскунский А.Е., Разнообразие психологической специфики геймеров и проблема классификации компьютерных игр в психологии // Первый Московский государственный медицинский университет им. И.М. Сеченова, Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова
2. Аветисова А.А., Психологические особенности игроков в компьютерные игры

ФАКТОРЫ, ВЛИЮЩИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ У ДОШКОЛЬНИКОВ О ВЗАИ- МООТНОШЕНИЯХ В СЕМЬЕ

*Эюбова Мехрибан Нияз гызы
Агабалаева Гамида Рашиад гызы,
магистрант II курса БГУ
gamida.shixaliyeva@gmail.com*

«Все мы родом из детства». «Всё – и хорошее, и плохое – человек получает в семье». Эти педагогические мудрости известны нам всем. Именно семья была, есть и, по-видимому, всегда будет важнейшей средой формирования личности и главным институтом воспитания, отвечающим не только за социальное воспроизводство населения, но и за воссоздание определенного образа его жизни. То, что ребенок в детские годы приобретает в семье, он сохраняет в течение всей своей жизни.

Семью можно считать колыбелью личности. В процессе близких взаимоотношений с матерью, отцом, братьями, сестрами, дедушками, бабушками и другими родственни-

ками у ребенка с первых дней жизни формируется структура его личности. Он входит в мир своих родных, принимает нормы их поведения. Представления ребенка о себе начинают образовываться в ходе взаимодействия с родителями. Внимательное, полное любви, уважительное отношение родителей к ребенку способствует самопринятию ребенка. Враждебное, неуважительное, пренебрегающее отношение приводит к непринятию ребенком себя, к переживанию своей малоценности и ненужности. У многих, в том числе и по внешнему виду абсолютно благополучных детей, существует ощущение, что взрослый мир его не понимает, является враждебным, что родители не любят его, что семья ему чужая. В результате ребенок замыкается, отдаляется от семьи, уходит от реальности в вымышленный мир своих фантазий. Родители теряют с ним контакт, и восстановить его далеко не всегда удается.

В случае если дошкольник приобретает в семье достаточную порцию любви и понимания, то у него уже есть «запас прочности» для того, чтобы выжить в нашем непростом мире и сохранить свое психологическое здоровье. Поэтому родителям важно видеть, что творится в душе ребенка, достаточно ли внимания он получает от взрослых, что необходимо изменить и добавить в свое общение с ним, а также обращать внимание на то как их внутрисемейные отношения влияют на его эмоциональное состояние.

Жизненный порядок семьи за последние годы разительно изменился. В случае если раньше неработающие матери могли заниматься воспитанием детей, то сегодня, чтобы поставить детей на ноги, должны работать оба родителя, и им подчас некогда даже недолго пообщаться с ребенком. А семья – это организм, в котором каждый его член для того, чтобы этот организм нормально функционировал, должен выполнить определенную функцию, занимать определен-

ное место в системе ролевых отношений в семье. Плохое осуществление или не выполнение своей роли членами семьи приводит к конфликтам. Они чаще происходят в таких семьях, где супруги второго поколения являются и детьми, и супругами, и родителями одновременно. Конфликты может возникнуть, когда одна роль содержит в себя множество функций.

К примеру, в случае если женщина – и мать, и хозяйка, и воспитатель детей, и сиделка и в то же время наравне с мужем обеспечивает семью материально. Конфликт также может произойти в том случае, если жена занимает более высокий статус в социальной или профессиональной сфере. Тут можно порекомендовать супругам гибкое перераспределение ролей. Конфликты зачастую возникают и из-за того, что молодая жена не хочет вести хозяйство или рожать детей, или бабушка не хочет нянчиться с внуком.

Большую роль играют в семье взаимоотношения между представителями разных поколений, а также в пределах одного и того же поколения, то есть между супругами, братьями, сестрами, дедушками и бабушками. Семья как малая социальная группа оказывает влияние на своих членов. Одновременно каждый из них своими личными качествами, своим поведением воздействует на жизнь семьи. Отдельные члены этой малой группы могут способствовать формированию других ценностей её членов, влиять на цели и жизненные установки всей семьи. Почти в каждой семье роли распределяются достаточно четко. Умение правильно осознавать свою новую роль в соответствии с моральными и этическими нормами обогащает личность, делает жизнь человека более полноценной. Каждая новая семейная роль является как бы новой фазой развития, закономерностью наступающий в течение всей жизни человека, начиная с самого раннего возраста, когда он приспособ-

сабливается к своей первой общественной роли – роли ребенка.

Все этапы развития требуют от человека адаптации к новым социальным условиям, помогающим индивиду обогащаться новым опытом, становиться социально более зрелым.

С психологической точки зрения семья представляет собой прежде всего малую группу, состоящую из взаимодействующих и взаимосвязанных людей. Естественно, что именно особенности взаимосвязи и взаимодействия оказываются в фокусе исследований. Можно выделить несколько направлений.

Одно из этих направлений концентрирует внимание на выделении генеральных параметров человеческих отношений, абстрагировании системы психических "изменений", вмещающей всё разнообразие этих отношений. К работам этого направления принадлежат, прежде всего, исследование Т. Лири, выделяющего два психологических изменения взаимоотношений: "позитивность-негативность" и "подчинение-доминирование", и исследования Шефера, построившего также двумерную координатную модель применительно к детско-родительским отношениям с осями "принятие-отвержение" и "автономия-контроль". Позднее были описаны три типа взаимоотношений: "оппозиционное", "дополняющее" и "защитное", и четыре измерения, которые обычно выделяются самими субъектами отношений: кооперативность и дружелюбность против конкурентности и враждебности; "равенство" против неравенства; интенсивность против поверхностности, и социоэмоциональность и неформальность против формальностно-деловой направленности. Опираясь на работы этого направления, нарушения взаимоотношений в семье можно описать в терминах взаимных установок участников взаимоотношений или в терминах восприятия этих отношений.

Другая линия исследований ориентирована на системный подход в духе Берталанфи. В рамках этого подхода семья выступает как структура, характеризующаяся специфическими связями между составляющими её элементами; основной упор делается на анализ этих связей – степени отчетливости и размытости границ между "элементами", наличии коалиций, подсистем и т.д. При этом характер взаимоотношений выявляется непосредственно в ходе контакта семьи с психотерапевтом, в рамках специально организованных встреч, в которых произвольно воспроизводится типичные ситуации и межличностные конфликты. К третьему направлению можно отнести многочисленные исследования, в которых для описания семейных взаимоотношений и их нарушений используется язык ролевой теории. С точки зрения анализа внутрисемейных конфликтов, существенными оказываются согласованность взаимных ролевых ожиданий, проблема распределения и перераспределения ролевых функций.

Каждый ребенок ждёт от своих родных безоговорочной любви: его любят не за хорошее поведение и оценки, а просто так и таким, какой он есть, и за то, что он просто есть. В семье он находит примеры для подражания, а также происходит его социальное рождение. Эта тенденция всё более усиливается благодаря позитивным эмоциональным связям ребенка с родителями и его стремлением быть похожим на мать и отца. Когда родители осознают эту закономерность и понимают, что от них во многом зависит формирование личности ребенка, то они ведут себя так, что все их поступки и поведение в целом способствуют формированию у ребёнка тех качеств и такого понимания человеческих ценностей, которые они хотят ему передать. Такой процесс воспитания можно считать вполне сознательным, так как постоянный контроль за своим поведением, за отношением к другим людям, внимание к организа-

ции семейной жизни позволяет воспитывать детей в наиболее благоприятных условиях, способствующих их всестороннему и гармоничному развитию.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бодалев А. А. Семья и формирование личности. Сборник научных трудов. – Москва 1981.
2. Божович Л. И. Личность и её формирование в детском возрасте. – М., Просвещение, 1968.
3. Эйдемиллер Э. Г., Юстицкий В. В. Семейная психология. – Ленинград, «Медицина», 1990.
4. Плотниекс И. «Психология в семье» – Москва, «Педагогика», 1991.
5. Алешина Ю. Б. «Цикл развития семьи: Исследования и проблемы» // Вест. Моск. ун-та. Психология. – 1987.
6. Макаренко А. «Книга для родителей» - «Питер», 2016.

ВЛИЯНИЕ СТАТУСНОГО ПОЛОЖЕНИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ В ГРУППЕ СВЕРСТНИКОВ НА ФОРМИРОВАНИЕ ИХ САМООЦЕНКИ

*Доц.Ирана Маммедли
Нармина Байрамова Назим гызы,
магистрант 2-го курса БГУ
narmina.babayeva.1998@mail.ru*

Статус-понятие, обозначающее положение личности в социуме, в обществе, устанавливающие обязанности, права, привилегии и свободу, которые человек получает за счет своего положения.

Поступление в школу приводит к установлению новой социальной ситуации развития, а начало обучения в школе предоставляет ребенку новый статус-статус ученика. Те-

перь перед ребенком стоят новые задачи, требования, расширяется круг общения, меняются условия в которых он взрослеет. Ведущая деятельность, с игровой, играющая важную роль в дошкольный период, сменяется на учебную деятельность, которая в свою очередь помогает формированию основных психических новообразований. Учебная деятельность, являясь особой формой активности ученика, направляет ребенка, являющимся субъектом учебного процесса, на изменение самого себя [3].

Новая социальная ситуация, так же как и приобретение нового статуса, оказывает сильное влияние на формирование самооценки младшего школьника.

Самооценка- субъективная оценка индивидом самого себя, оценивание собственных возможностей, действий, качеств, чувств и достоинств.

Существуют предположения, что становление самооценки в каждый возрастной период наиболее эффективно осуществляется через соответствующую данному периоду ведущую деятельность. В младшем школьном возрасте формирование самооценки должно осуществляться в контексте учебной деятельности как ведущей для этого возраста. Поэтому, успехи или падения в образовательном процессе отражаются в формировании самооценки ребенка [1].

Оценка педагога и его стиль общения и методы проведения уроков в целом также оказывают сильное влияние на то, какой будет самооценка у ребенка, адекватной или заниженной. Психолого-педагогические исследования последних лет подтверждают, что у детей с низкой самооценкой наблюдается высокая тревожность, одной из основных причин которых, в настоящее время является боязнь сделать ошибку. Это связано с тем, что в педагогической практике ошибка расценивалась как нечто, заслужи-

вающее наказания, а не как неотъемлемая часть любой новой деятельности [4].

Необходимо отметить, что на формирование самооценки ребенка влияет не только школьная атмосфера, но и в первую очередь обстановка в семье и детско-родительские отношения. То есть статус 'ребенок', как он и есть, так же влияет на его самооценку. Именно родители – основные помощники ребенка в том, чтобы его самооценка, его Я-концепция была адекватной, не заниженной и не завышенной. Общаясь с окружающими, ребенок начинает понимать существование самого себя в этом общении [2].

ЛИТЕРАТУРА

1. Андрущенко Татьяна Юрьевна Психологические условия формирования самооценки в младшем школьном возрасте с 4-5
2. Бернс, Р. Развитие Я-концепции и воспитание: учебник / Р. Бернс. М.: Прогресс 1998. 422с.
3. Джумажанова Г.К., Койшибаева Н.И., Жунисбекова Д.А., Изтаев Ж.Д., Жунисбекова Ж.А. Психологические основы обучения младших школьников// Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2015. – № 12-1. – С. 183-187
4. Кушнир, А.М. Отметки приходят в гости / А.М. Кушнир // Школьный психолог. - 2010. - №. 1

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ СКАЗОК НА ПСИХИКУ ДЕТЕЙ

Керимова Айгюн Исмаил кызы
магистрант II курса БГУ
aigun.kerimova@bk.ru

Сказки, истории важны в жизни каждого, особенно важны в жизни детей. Дети через нарративы, рассказывание историй самим себе и другие о том, что с ними произошло формируют представление о том, кто они и, что с ними произошло. Идентифицируя себя с героями сказок, дети формируют свое мировоззрение, сплавляя свои уникальные, личные семейные истории с легендами и мифами, отраженными в литературе и устном творчестве. Основная цель статьи, обосновать значимость сказки и анализ влияния сказок через перспективу психологического подхода. Детская литература помогает маленькому ребенку понять, что значит быть человеком, и помогает ему понять окружающий мир. Жанр сказки дает детям возможность получать важные сообщения. Несмотря на использование в сказках нереалистичных тем, они оказывают положительный эффект и составляют фундаментальные элементы в развитии детей. Основываясь на Юнговской интерпретации, сказки учат детей, как справляться с основными человеческими конфликтами, желаниями и отношениями здоровым образом; приобретение этих навыков может в конечном итоге повлиять на здоровье ребенка, качество жизни или даже повлиять на его ценности и убеждения в будущем [1].

Одна из основных причин важности сказок заключается в том, что они помогают в развитии ребенка. Сказки часто создаются для проверки детской инициативы. Важно не только чтение истории, но и то, что ребенок разыгрывает историю, также важно для развития сознания ребенка и его или ее нравственного развития [4]. В большинстве сказок дан смешанный подход сочетания добра и зла. Есть отрицательные герои, которые совершают плохие поступки, но есть и хорошие люди, которые препятствуют злу и побеждают злодея. Эта идея создает предпосылки для понимания

ребенком мысли о том, что значит быть хорошим, а в чем необходимость помощи другим. Появление злодея позволяет ребенку свободно проецировать свои жестокие чувства на этих отдельных и удовлетворительно злых существ [6]. Не имея возможности прямо выражать гнев или ненависть к тем взрослым, от которых зависит ребенок, он может вытеснить эту естественную агрессию и дать ей волю в лице злодея: мачехи, злой волчицы или ведьмы.

Таким образом, сказка становится замещающим объектом переноса, в котором дети могут перенести свой гнев и страх на сказку, а не на другого человека или любимого человека. Столкновение с этими конфликтами с помощью сказки поможет детям решить их собственные проблемы, потому что в процессе помощи герою сказки выйти из конфликта в истории дети также создают метод спасения себя [3]. Таким образом, если связь между детьми и сказкой прочно установлена, сказочный персонаж (например, Золушка) становится мощным инструментом, который психолог может использовать в качестве мотивационной силы. Различные средства повествования, такие как рассказы, метафоры, мифы и сказки имеют значительную психолого-воспитательное влияние на развитие ребенка. Техника повествования может способствовать активизации различных психологических процессов, таких как воображение, память, внимание. Исследования показали, что рассказывание историй, а также контакт с широким спектром текстов из традиционной литературы, способствует: улучшению самосознания и понимание других, развитие эмоционального интеллекта, развитие здоровой самооценки, чувства идентичности, усиление воображения, развитие человеческой морали, повышению самооценки и т.д. [7].

Истории и сказки помогают детям улучшить свою личность, воображение, внутренний мир, психологию и твор-

ческие способности. Следует иметь также учитывать негативное влияние сказок, когда события и герои преломляются в воображении через негативную перспективу. Однако, если принять необходимые меры предосторожности, эти негативные последствия можно предотвратить [2]. Такие как арт-терапия, сказкотерапия, песочная терапия или игровая терапия. Истории и сказки могут быть более безопасным миром для детей. Мы учимся у героев рассказов, даже будучи взрослыми. Они помогают нам, потому что мы связываемся со своей собственной жизнью, мечтами, тревогами и думаем, что бы мы сделали на их месте. Сказки помогают детям научиться ориентироваться в жизни.

Терапия с использованием сказок может помочь детям справиться с такими проблемами, как трудности в общении и учебе, а также с одиночеством, заниженной самооценкой, ленью, страхом, агрессией, гиперактивностью, психогенными расстройствами, выявить причины, по которым дети отказываются ходить в школу или детский сад. Сказки не только помогают в развитии ребенка, но и предлагают богатый источник материала для терапевтического использования [5]. Это отличный способ получить доступ к воображению детей, исследуя воспоминания о сказках и используя их для решения болезненных или тревожных проблем в спокойной и игровой манере. Например, борьба добра и зла — частая тема сказок всего мира. В терапевтическом смысле это можно интерпретировать как внутренний конфликт или напряжение между Ид и Эго. Многие дети и молодые люди могут страдать от внутренних конфликтов, будь то издевательства, насмешки, проблемы в семье и т. д. Анализ сказок, основной темой которых является внутренний конфликт, может помочь психологу определить, как помочь ребенку.

При прослушивании сказок дети часто глубоко проникаются их содержанием, и в то же время их воображение

развивается и приобретает новые формы. Таким образом, сказки влияют на эмоциональное, физическое и умственное развитие ребенка. В частности, это выражается в формировании творческих процессов, инспирированных собственными изображениями приключений главных героев сказок. Посредством прослушивания дети изменяют свое понимание читаемого им литературного произведения и отрабатывают умение связывать отдельные события[8]. Одновременно они развивают свои навыки концентрации и внимания, что особенно важно для дальнейшего образования и обучения. Коррекционная и реабилитационная работа с детьми дошкольного возраста имеет свою специфику. Прямые методы терапевтического воздействия на душевные качества ребёнка часто оказываются неэффективными. И тогда перед взрослыми встаёт вопрос: «Какой приём работе с малышами является одновременно эффективным и щадящим нежную душу ребёнка?». Можно утверждать – таким методом является сказка – гениальное наследие человечества.

ЛИТЕРАТУРА

1. Jacobi J., Die Psychologie von C. G. Jung, 5Aufl., Z.–Stuttg., 1967
2. Darker-Smith, Susan (2015). “Fairy tale Dangers.” *Counselling & Psychotherapy Journal* 16.4: p. 35. Psychology and Behavioral Sciences Collection. Web. 22 July 2015.
3. L. S. Vygotsky, *Vygotsky and Creativity: A Cultural-Historical Approach to Play, Meaning Making, and the Arts*, Peter Lang Publishing Inc., 2010.
4. Koutsompou, Violetta-Eirini. “The Child and the Fairy Tale: The Psychological Perspective of Children’s Literature”. *International Journal of Languages, Literature and Linguistics*, Vol. 2, No. 4, December 2016

5. VisikoKnox-Johnson, Leilani. "The Positive Impacts of Fairy Tales for Children." University of Hawaii at Hilo Hohonu 14 (2016).
6. Купченко В. Е. Тренинг развития эмпатии у подростков средствами сказкотерапии / В. Е. Купченко, Н. Н. Терехова // Психология и школа. — 2009. — № 4. — С. 33-51.
7. Бесчастная Е. И. Сказкотерапия как метод развития личности и коррекции поведения социально неблагополучных детей // Воспитание школьников. — 2009. — № 9. — С. 50-54.
8. Collier, Mary J., Gaier, Eugene L. "Adult Reactions to Preferred Childhood Stories." Child Development 29:1 (1985): 97-103. Psychology and Behavioral Sciences Collection. Web. 22 July 2015.

MÜASIR DÖVRDƏ YENİYETMƏLƏRDƏ ÖZÜNÜAKTUALLAŞDIRMA VƏ PEŞƏ SEÇİMİNİN AKTUAL PSIXOPEDQOJI MƏSƏLƏLƏRİ

***Orucova Sevinc Rafiq qızı
BDU-nun Sosial və pedaqoji
psixologiya kafedrasının doktorantı
orucovasevail@gmail.com***

Müasir Azərbaycan cəmiyyətin bütün sahələrində gedən sürətli inkişaf, quruculuq işləri, dünyaya inteqrasiya və müxtəlif islahatlar fonunda hər şeydən çox özünüaktualaşdıran şəxsiyyətlərə ehtiyac duyulur. Yeniyetmələrdə bu proses daha çox aktuallaşmış. Xüsusilə də sosial şəbəkələrdə, gündəlik həyatda, peşə sahəsində, geyimdə və s. nəzərə çarpan özünüaktualaşdırma elementləri həyatın motiv-məna komponentinə çevrilmişdir. Bəzə bir şəraitdə adekvat peşə seçimi yeniyetmənin özünü zəruri peşələrdə tapmağa imkan verir və onun inkişafı üçün zəmin yaranır.

Özünüaktuallaşdırmanın peşə seçiminə təsirinin öyrənilməsi göstərir ki, yeniyetmələrdə bu proses yenicə başlayır və tələbəlik illərində tam formalşmağa başlayır. Faktlar göstərir ki, bir çox hallarda özünüaktuallaşdırma bilməyən insanlar düzgün peşə seçməyənlərdir.

R.Cabbarovun ayrı-ayrı ixtisaslarda təhsil alan tələbələrə apardığı təcrübələr göstərir ki, peşə sahəsinə özünü realizə obyekt kimi yanaşmayan tələbələrdə özünüdərkətmə motivi və tərbiyə motivinin səviyyəsi aşağıdır (6, s.12).

Yeniyetmələrdə peşə seçimi özünü başlanğıc dövrünü yaşasa da bu yaşda özünüaktuallaşdırma peşəyönümdə aparıcı motivə malik olur (3;6;8;10). Bu baxımdan Y.A.Klimov peşəyönümü işinin əhəmiyyətini vurğulayaraq yazır: “Yeniyetməyə peşə dünyasında geniş və lazımi istiqamət almaqda hər cür kömək etmək lazımdır. O, öz həyat yolunun layihəsinin müəllifi və bu yolun qurucusu olmalıdır” (9,135). Ancaq bu qurucunu istiqamətləndirmək, ona öz potensialını açmaq üçün əlverişli təhsil mühiti yaratmaq lazımdır. Yeniyetmələrdə peşə seçiminin formalaşmasına təsir göstərən amilləri öyrənərkən belə qənaətə gəlmişlər ki, peşəseçimi fərdin seçə biləcəyi ixtisas sahəsini müəyyənləşdirməklə yanaşı, həm də təlim nəliyyətlərinin artırılmasına ciddi təsir göstərir (4;5;6;10;13). Bütün bunlarla yanaşı özünüaktuallaşdırmanın peşəyönmünə təsirinin öyrənilməsi sistemli səciyyə daşımır. Bu baxımdan özünüaktuallaşdırmanın səviyyələrini müəyyənləşdirməklə peşəseçiminin düzgün istiqamətləndirilməsinə zəmin yaratmaq və onun psixoloji mexanizmlərini aşkarlamaq bu tədqiqatın əsas məqsədi olmuşdur. Tədqiqat 2 mərhələdə keçirilmişdir.

Apardığımız tədqiqatın I mərhələsi göstərdi ki, özünüaktuallaşdırmanın səviyyələri həm kontrol qruplarda, həm də eksperimental qruplarda aşağıdır. Özünüaktuallaşdırmanın yüksək səviyyəsi həm eksperimental, həm də kontrol qrupda bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənir (

27,3%; 27,5%). Eləcə də aşağı səviyyə də hər iki qrupda eyni intensivliyə malikdir (40,7%;41,1%). Özünüaktuallaşdırmanın hər üç səviyyəsi hər iki qrupda normadan aşağıdır. Belə bir şəratidə özünüaktuallaşdırmanın peşə seçiminə təsirinin istiqamətlərini müəyyən etmək üçün şagirdlərin təlim uğurlarının qiymətləndirilməsini məqsəduyğun hesab etdik. Ona görə ki, təlim uğurları ilə özünüaktuallaşdırma səviyyələrinin müqayisəsi bizə peşə seçiminin yönümünü haqqında informasiya verə bilər. Bu məqsədlə həm də yeniyetmələrdə akademik nailiyyətlər eksperimentdən əvvəl qiymətləndirildi. Tədqiqat göstərdi ki, eksperimentdən əvvəl özünüaktuallaşdırma ilə özünüqiymətləndirmə arasında əlaqə olduqca zəifdir və ya tendensiya xarakterlidir ($\text{Sig}=0.971$, $p=0.002$). Bu fakt onu göstərir ki, özünakatuallaşdırmanın müəyyən səviyyəsinə özünüqiymətləndirmənin müvafiq səviyyəsinə uyğundur. Bununla yanaşı ölçmələr eksperimentdən əvvəl akademik nailiyyətlərlə özünüqiymətləndirmə arasında əlaqə var, ancaq zəifdir və ya tendensiya xarakterlidir ($\text{Sig}=0.950$, $p=0.004$). Bu fakt onu göstərir ki, özünüqiymətləndirmənin səviyyəsi aşağı düşüdükcə akademik uğurlar azalmağa doğru gedir və bu da dolayısı yolla peşə seçiminə təsir göstərir.

Tədqiqatın II mərhələsində yeniyetmələrdə özünüaktuallaşdırmanın səviyyəsinin yüksəldilməsinin peşə seçiminə hansı aspektdə təsir göstərməsini müəyyən etmək üçün onlarla formalaşdırıcı işlər aparılmağa başlandı. Formalaşdırıcı işin əsas istiqamətləri yeniyetmələrlə terminlərin keçirilməsi, potensialın aşkarlanması üçün əyləncəli dərslərin təşkili, həftəlik hesabatların verilməsi, özünügerçəkləşdirmə kartlarından istifadə və s. kimi metodlardan istifadə olundu. Formalaşdırıcı işdən sonra onlarla yenidən metodika vasitəsilə özünüaktuallaşdırmanın səviyyələri, akademik nailiyyətlərin və peşə motivlərinin istiqamətləri müəyyənləşdirildi. İkinci təhlillər göstərdi ki, əvvəlki ölçmələrdən fərqli olaraq yeniyetmələrin

özünüaktuallaşdırma səviyyəsi yüksələn xətt üzrə gedir, peşə motivlərinin məzmununda dəyişiklik var və akademik nailiyyətlər artmağa başlamışdır.

Tədqiqat göstərdi ki, yeniyetmələrdə özünüaktuallaşdırmanın səviyyəsinin yüksəldilməsi, eləcə də yeniyetmənin öz potensial imkanlarına münasibətin dəyişməsi nəticədə peşə seçiminə əhəmiyyətli təsir göstərir. Belə ki, yeniyetmələr eksperimentdən əvvəl seçdikləri peşə sahəsinə yenidən baxdılar və bir sıra yeniliklər özünü göstərdi. Müəyyən edildi ki, özünüaktuallaşdırmanın səviyyələrinin yüksəlməsinə, peşə seçiminin dəqiqləşdirilməsinə gətirib çıxara bilən əsas elementlərdən biri özünüqiymətləndirmədir. Məhz özünüqiymətləndirmənin dəyişməsi nəticəsində özünüəmənasibətdə pozitiv məqamlar ortaya çıxır və yeniyetmə öz potensial imkanlarını zəruri olan və potensiala uyğun sahədə gerçəkləşdirməyi məqsəd kimi qarşıya qoyur.

Tədqiqat göstərdi ki, təhlükəsizliyə olan tələbatla ($r=0,004$ səviyyəsində, $p=-0,554$ səviyyəsində) yeniyetmələrin özünüaktuallaşdırması arasında əhəmiyyətli əlaqə var. Bununla yanaşı şəxsiyyətlərarası münasibətlərə tələbatla da özünüaktuallaşdırma arasında əlaqə müsbətdir ($r=0,42$, $p=3.014$ səviyyəsində). Təbii ki, yeniyetmələrdə ünsiyyətə tələbat aparıcı tələbatdır və bu da təsdiq edir ki, onlarda şəxsiyyətlərarası münasibətlərin harmoniyası özünüaktuallaşdırmaya zəmin yaradır.

Tədqiqat göstərdi ki, yeniyetmələrdə özünüaktuallaşdırma ilə akademik nailiyyətlər arasında korrelyasiya əlaqələri var. Bu əlaqələr müsbətdir və $\text{sig}=0.000$, $p=0,872$ səviyyəsində əhəmiyyətlidir. Göründüyü kimi bu əlaqə yetərincə yüksəkdir və təlim uğurlarını artırmaqla özünüaktuallaşdırmanın səviyyələrini yüksəltmək olar. Eyni ilə özünüaktuallaşdırmanın səviyyəsini inkişaf etdirməklə təlim uğurlarına nail olmaq mümkündür. Bu əlaqə iki tərəflidir.

Tədqiqat göstərir ki, özünüqiymətləndirməni yüksəltməklə özünüifadənin təzahürlərini tezləşdirmək və bununla da öz potensialının ölçüsünü müəyyən etmək olar. Faktlar göstərir ki, məhz özünü adekvat qiymətləndirən şagirdlərdə özünüaktuallaşdırma motivləri daha yüksəkdir və təlim fəaliyyətində uğurlar mütəmaddir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cohen, S., Doyle, W., & Alper, C.: Sleep Habits and Susceptibility to the Common Cold. Archives of Internal Medicine 2009; 169(1): 62-67.
2. Cares, R. C. and Blackburn, R. T. Faculty self-actualization: Factors affecting career success. Research in Higher Education, 1978, 9, 123-136 <http://hdl.handle.net/2027.42/43634>
3. Dimsdale J.E. Psychological stress and cardiovascular disease/ J. E. Dimsdale //J. Am. Coll. Cardiol, 2008, №51, P. 1237-1246.
4. Dzau V. The cardiovascular disease continuum validated: clinical evidence of improved patient outcomes /V. Dzau, E. M. Antman, H. R. Black et al. //Circulation, 2006, №114, P. 2871-2891.
5. Friedlander, L., Shupak, N., & Cribbie, R.: Social Support, Self-Esteem, and Stress as Predictors of Adjustment to University among First-Year Undergraduates. Journal of College Student Development 2007; 48(3): 259-274.
6. Jabbarov Rashid (2017). Factors affecting the development of self-realization among students of different professions. Science and Education, 9, 75-87. 10.24195/2414-4665-2017-9-12.
7. Milani R.V. (2007). Stopping stress at its origins/ R.V. Milani, C.J. Lavie //Hypertension, №49. P. 268-269.
8. Коростылева Л.А.(2005). Психология самореализации личности: затруднение в профессиональной сфере. СПб.: Речь, 2005, 222с.

9. Климов Е.А.(1990). Как выбирать профессию. М.: Просвещение, 1990. 150 с.
10. Яценко Е.Ф.(2006)/Особенности самоактуализации студентов с разной профессиональной направленностью // Психологические журнал, 2006, том 27, №3, с.31-41
11. Возрастная и педагогическая психология: Хрестоматия: Учеб. пособие для студ.высш.учеб.заведений / Сост. И.В. Дубровина, А.М. Прихожан, В.В. Зацепин. 2-ое изд. М.: Издательский центр «Академия», 2008, 368 с.
12. Грохольская, О.Г.(2011). Введение в профессиональную деятельность: учеб. пособие для вузов. М.: Дрофа, 191 с..
13. Маслоу А (2008). Мотивация и личность 3-е изд. / Пер. с англ. СПб: Питер, 2008.

PEŞƏKAR İNKİŞAF VƏ PEŞƏKAR FƏALİYYƏTİN TƏDQIQI MƏSƏLƏLƏRİ

*dos. M. Vəliyev, dos. əvəzi Azər Mustafayev
BDU-nun Psixologiya kafedrası*

Problemin öyrənilməsi üçün, hər şeydən əvvəl “şəxsiyyət”, “peşəka inkişaf”, “peşəkar fəaliyyət” anlayışlarının qısaca olaraq psixoloji səciyyəsinə izah etmək məqsədə uyğundur.

Şəxsiyyət dedikdə, sosial keyfiyyətlərə malik sosial münasibətlər sistemində yüksək fəallıq göstərən, fəal fəaliyyət subyekti kimi özünü reallaşdıran insan nəzərdə tutulur. Peşəkar inkişaf şəxsiyyətin özünü təkmilləşdirməyə istiqamətlənən peşəkar fəaliyyəti, şəxsi fəallığı, sosial münasibətlərin təsiri ilə tərəqqi etməsi, dəyişilməsi anlaşılır. Peşəkar fəaliyyət anlayışı isə, şəxsiyyətin peşəkarlıq keyfiyyətlərini özündə ehtiva edən peşəkar bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnməklə sosial əhəmiyyətli fəaliyyətdir.

Aparılan tədqiqatlar sübut etmişdir ki, qarşımızda duran problem peşə psixologiyası kontekstində araşdırılır, şəxsiyyətin peşəkar inkişafı və peşəkar fəaliyyətinin formalaşması mexanizmləri müəyyən edilir.

Əmək və peşə psixologiyasının tədqiq etdiyi problemlər bir-biri ilə yaxın məsələlər olsa da, fərqli cəhətlər də mövcuddur. Peşə psixologiyası görkəmli tədqiqatçı, rus psixoloqu, akademik E.A.Klimov tərəfindən araşdırılmış problemə dair fikrini belə xarakterizə edir: “Peşə psixologiyası elm kimi əmək psixologiyasının nüvəsini təşkil edir. İnsanın əməyin subyektı kimi formalaşması sahəsində praktik məsələlərin elmi cəhətdən əsaslandırılmış həlli metodlarını, yollarını, şərtlərini öyrənən sahədir” [5, səh 42].

Peşə psixologiyasının əsas problemi şəxsiyyətin peşəkar inkişafı və özünü peşəkar aspektdən müəyyənləşdirməsi, özünütəyinatması təşkil edir.

Müasir peşə psixologiyası qloballaşma şəraitində peşəkar fəaliyyətin mahiyyətini diqqətlə və dərinlən araşdırır, şəxsiyyətin peşəkar formalaşmasının fərdi xüsusiyyətlərini, əməyin peşəkar dəyərini stimullaşdırıcı motivasiyanı öyrənir. Peşə seçimi prosesində göstərilən amillərin təsiri nəzərə alınır.

Psixoloji araşdırmalar əsasında müəyyən edilmişdir ki, peşəkar inkişaf, peşəkar fəalliyət müvafiq elmi prinsiplər və tədqiqat metodlarına istinadən öyrənilmişdir. Elmi prinsiplər subyektiv prinsip və obyektiv prinsip kimi xarakterizə olunur. Subyektiv prinsip peşəkar inkişafın özünüdərkətməsini ehtiva edən, obyektiv prinsip isə müxtəlif tədqiqat vasitələri ilə müəyyən olunan peşəkar inkişafın əlamətlərinin nəzərə alınmasını özündə əks etdirir.

Məlum tədqiqat metodları, xüsusilə müşahidə, özünümüşahidə, eksperiment (psixopedaqoji, formalaşdırıcı), psixodiyagnostik, paraksimetrik (professioqrafiya), bioqrafik və s. üsullardan istifadə olunaraq tədqiqat işləri və vəzifələri yerinə yetirilir.

Tədqiqatın uğurla yerinə yetirilməsi üçün qarşıda duran vəzifələri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək və qruplaşdırmaq məqsəduyğundur:

- şəxsiyyətin peşəkar inkişafı və fəaliyyətinin psixoloji xüsusiyyətlərini aşkar etmək;
- peşənin psixoloji mahiyyətini təhlil etmək. Bu prosesdə konkret tədqiqat metodlarından istifadə edilməlidir.
- şəxsiyyətin və peşəkar fəaliyyətin qarşılıqlı əlaqəsi, bu əlaqəni şərtləndirən peşəkar əhəmiyyətli göstəriciləri, əlamətləri müəyyən etmək;
- peşəkar inkişafın xüsusiyyətlərini, mexanizmlərini öyrənmək məqsədi ilə eksperiment üsulundan yetərincə istifadə olunmalıdır.
- nəhayət, toplanmış materiallar riyazi metodlar, korrelyasiya və s. metodlar vasitəsilə təhlil edilməli, müvafiq nəticələr əldə olunmalıdır.

Peşə psixologiyası sahəsində tətbiq edilən metodlar spesifik xarakter daşıyır. Başqa elm sahələri ilə, o cümlədən, yaxın əlaqədə olduğu əmək, yaş, pediaqoji, mühəndislik psixologiyasında istifadə edilən metodlardan yeri gəldikdə istifadə olunur.

Qeyd olunan peşə psixologiyasının problemlərinin, xüsusilə şəxsiyyətin peşəkar inkişafının və peşəkar fəaliyyətinin tədqiqində bir sıra spesifik metodlara da müraciət olunur. Həmin spesifik metodlar aşağıdakılardır:

- peşəkar psixobioqrafiya
- kritik hadisələr metodu
- peşəkarlığa yönəldilmiş qrafologiya
- peşəkarlığın ekspert qiymətləndirilməsi
- peşəkar böhranın retrospeksiya
- peşəkar deformasiyaların refleksiya [4, səh. 13].

Konfrans materiallarının, eləcə də məruzə tezisnin həcmi nəzərə alaraq spesifik metodların geniş şərhinin səciyyəsinə məqsəduyğun hesab etmədik.

ƏDƏBİYYAT

1. Vəliyev M.V. Müəllim peşəsinə hazırlığın psixoloji məsələləri. Azərbaycan SSR Maarif Nazirliyi. (Metodik tövsiyə) B., 1986
2. Vəliyev M.V., Mustafayev A. M. Böyük məktəblilərin peşə seçiminin psixoloji xüsusiyyətləri. Sosial və humanitar elmlərin müasir problemləri. Ali məktəblərarası elmi əsərlər toplusu. Buraxılış №7. BDU-nun nəş, Bakı, 2012. Səh. 170-174.
3. Vəliyev M.V., Mustafayev A. M. İnkişaf və yaş psixologiyası. (Dərs vəsaiti) ADPU-nun nəşri, B., 2019
4. Vəliyev M.V., Mustafayev A. M., Sədirova N.C. Peşəseçmə psixologiyası (tədris vəsaiti) ADPU-nun nəşri B., 2019
5. Климов Е.А. Психология профессионала М., 1996
6. Зеер Э.Ф. Психология профессий М., 2006.

MƏİŞƏT ZORAKILIĞININ YENİYETMƏLƏRƏ TƏSİRİ

dos. Piriyeva Elnarə Abbas qızı
BDU-nun Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrası
Çinarə Soltanova Akif qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
csoltanova95@gmail.com

Ailə fərdin sosiallaşmasında bilavasitə iştirak edən fundamental sosial institutdur. Ənənəvi ailə institutu çox zaman rol strukturunda disharmoniyaya səbəb olan böhran hadisələrinə məruz qalır. Disharmoniya dedikdə, ailənin öz əsas funksiyalarını yerinə yetirməməsi, ailə üzvlərinin ehtiyaclarından qismən və ya tam narazılıq, ünsiyyət kanallarının pozulmasına səbəb olan emosional əlaqənin olmaması kimi başa düşülməlidir. Ailədəki disharmoniyanın ən

ağır təzahürü məişət zorakılığıdır. BMT-nin rəsmi məlumatlarına görə, hər il dünyada 14 yaşa qədər 2 milyona yaxın uşaq valideyn zorakılığına məruz qalır. Bu uşaqların 10%-i üçün nəticə ölüm, 2%-i üçün isə intihardır. 50.000-dən çox uşaq öz valideynlərinin zorakılığından qaçmaq üçün evi tərk edir [2, s.57].

Ailədəki mövcud vəziyyətə müqavimət göstərə bilməyən yeniyetmədə zamanla deviant davranış formaları təzahür edir. Çox zaman zorakılıq həm də uşağın ehtiyaclarına etinasız yanaşmaqla da edilə bilər. Valideynin uşaqla ünsiyyətinin, təmasının olmaması, uşağa qarşı laqeyd münasibətdə zorakılıq növüdür (psixoloji). Üstəlik, yeniyetmə yalnız zorakılıq obyektı olmaq məcburiyyətində deyil, o, sadəcə müşahidəçi də ola bilər, lakin hər iki hal onun şüurunda psixososial deformasiyaya səbəb olur.

Yeniyetməlik dövründə valideynlərlə uşaqlar arasındakı münasibət keyfiyyətə yeni səviyyəyə keçir. Ailə ilə birlik olmaq aidlik, mənsubluq hissi təbii fundamental tələbatdır. İnsan fərdi dünyaya gəldiyi gündən bəri kiməsə, nəyəyə aid olmaq tələbatı olur. Fərd özünü lazımı və vacibi biri kimi görmək istəyir [1, s.18]. Ailənin bir parçası olduğunu hiss etməyən yeniyetmə, kənarda çox zaman referent qruplara daxil olaraq bütünün bir hissəsi olaraq aidlik tələbatını təmin etmiş olur (mənsubiyyət hissi, harasa aidlik). Bu kimi referent qruplar da yeniyetmələri düzgün olmayan yollara sürükləyə bilər.

Məişət zorakılığı uşaqda nevroitik pozulmaların və qeyri-adekvat davranışların (aqrəssivlik, deviant davranış) inkişafı üçün əhəmiyyətli risk faktorudur. Zorakılığa məruz qalan yeniyetmələrin psixoloji xüsusiyyətləri aşağıda qeyd edilmişdir [3]:

- günahkarlıq hissi, utancaqlıq;
- natamamlıq hissi, aşağı özünüqiymətləndirmə;

- tez-tez zəif, özündən aşağı yaşlılara qarşı fiziki şiddət göstərilməsi;
- həddindən artıq passivlik (qurban rolunda);
- diqqəti cəlb etmək üçün edilən etirazlar, nümayişkarana davranış, üsyankarlıq;
- tənhalıq hissləri, depressiya, intihara cəhd;
- məktəbə marağın itirilməsi, evdən qaçmaq cəhdləri;
- davranış pozulmaları, siqaret, alkoqol və ya narkotik maddə istifadəsinə meyl və s.

Məişət zorakılığı yeniyetmənin intellektual, psixoloji və sosial inkişafına mənfi təsir göstərir və uzunmüddətli iz buraxır. Onun sonrakı inkişafına təhqirin şiddəti, güc və ya zorakılığın dərəcəsi, bu halların tezliyi, zorakılığın baş verdiyi zaman və kimin zorakılıq göstərməsi də fərqli travma yarada bilər. Zorakılığa məruz qalan bütün uşaqların psixoloji yardıma ehtiyacı var. Bu sahədə maarifləndirmə işlərinin aparılması mütləqdir. Məktəb psixoloqları və müəllimləri zorakılığa məruz qalan uşaqları təyin etdikləri zaman onların valideynləri ilə görüş keçirməli, psixoloji söhbətlər aparılmalı, yeniyetmə ilə bu barədə danışib ona psixoloji yardım göstərilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

4. Mütəllimzadə A.S. Olum ya ölüm, budur məsələ // Psixologiya jurnalı (№4). Bakı, 2018, s. 11-29
5. Violence against children (World report). United Nations. 2021, 287 p.
6. Насилие в семье: как это влияет на ребенка и что делать? Минск, 2020 [URL: <https://www.unicef.by/press-centr/360.html?fbclid=IwAR1DliRgMqUPiXfx5BY-iIL87PeIqgYXeqrDenrRywBhUrKDNvtUZPattj64>]

MÜHARİBƏ ƏLİLLƏRİNİN POSTTRAVMATİK VƏZİYYƏTİ VƏ ONLARA PSIXOLOJİ YARDIMIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Hakan Seyhan Osman
BDU-nun Psixologiya kafedrasının doktorantı
hknsyhnnn@gmail.com

Bu araşdırmanın məqsədi Azərbaycanda yaşayan veteranların depressiya, narahatlıq və stress səviyyələrinin peşə vəziyyətlərinə, sosial-iqtisadi və təhsil vəziyyətlərinə görə fərqlənib-fərqlənmədiyini müəyyən etməkdir. Tədqiqatın nümunəsi Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində yaşayan veteranlar arasında Simple Random Sampling vasitəsilə seçilmiş veteranlardan ibarətdir. Tədqiqat nümunəsi ümumilikdə 100 veterandan ibarətdir ki, Tədqiqat nəticəsində əldə edilən məlumatların statistik təhlili nəticəsində; Məlum olub ki, Azərbaycan veteranlarının depressiya, narahatlıq və stress səviyyələri arasında peşə statusu, sosial-iqtisadi və təhsil vəziyyəti baxımından ciddi fərqlər var.

Bu tədqiqatın məqsədi Azərbaycan'da yaşayan müharibə əlillərinin posttravmatik vəziyyətini və onlara psixoloji yardımın xüsusiyyətlərini. üzə çıxarmaqdır. Hər bir fərdin genetik xüsusiyyətləri, fiziki quruluşu, psixoloji tarixi və bu vəziyyət üçün motivasiyası xüsusi stressorlarla mübarizə mexanizmlərində fərqlidir.

Müharibə vəziyyətində insanların psixoloji stress vəziyyətində olduğu müşahidə edilir. Müharibə və müharibədən sonrakı vəziyyətlərdən sonra psixoloji stress cəmiyyətlərin genetikasında qalır və nəsillər boyu davam edir. Cəmiyyətin ən kiçik strukturu olan ailənin genetikasında müharibədən sonrakı stress pozğunluğu müşahidə edildirsə, bu, ailə üzvlərinə əks olunur. Biz bunu psixologiyada gizli gen

faktoru kimi qəbul edirik. Bu gen faktorlarını ekzogen amillər də adlandırmaq olar.

İlk növbədə, travma sonrası stress pozğunluğu; Bu, travmatik bir hadisədən sonra baş verən və əsasən hadisənin ən azı bir ay ərzində təkrar yaşanmasına, qaçınma və ümumi reaksiya səviyyəsinin azalmasına və hiperarousal simptomlara səbəb olan bir pozğunluqdur. TSSB: Kəskin travmadan sonra baş verir. 1 ay və ya daha çox vaxt ərzində davam edir.

Posttravmatik Stress Bozukluğu risk faktorları aşağıdakı kimi sıralana bilər.

Ailədə psixiatrik xəstəlik tarixi

ailə yoxsulluğu

uşaqlıqda istifadə olunur

16 yaşından əvvəl cinsi təcavüzə məruz qalıb

Qadın olmaq (xüsusilə 35-50 yaş arası)

Uşaqlıqda davranış pozğunluğu

aşağı özünə inam

introversiya

Əvvəlki psixiatrik xəstəlik tarixi

Travmadan əvvəl pis həyat hadisələri

nevrotik şəxsiyyət quruluşu

Valideynlərdən erkən ayrılma

aşağı təhsil

Alkoqol və narkotik istifadəsi

Travmatik hadisələrin təkrar yaşanması xəstəni təhrik edir və ağır vəziyyətlərə salır. Əgər bu müharibə ilə bağlıdırsa, müharibədən sonrakı əsgərlərdə təkrarlar daha çox olur. Xüsusilə KDT (Koqnitiv Davranış Terapiyası) və EMDR (Göz Hərəkətinin Desensitizasiyası və Yenidən İşlənməsi) üsulları daha çox yayılmışdır və xəstənin vəziyyətdən çıxmasına imkan verir. Bu gün ən çox istifadə edilən psixoterapiya növlərindən biridir və qısamüddətli və problem yönümlü bir üsuldur. 1960-cı illərdə Aaron Beck tərəfindən hazırlanmış Koqnitiv Terapiya psixi pozğunluqlarda düşüncənin necə təsirli olduğunu izah

etmişdir. Bu mənada, Beck affektiv pozğunluqlarda idrak və davranış müdaxilələrinin nəzəriyyəsini və üsullarını ilk dəfə inkişaf etdirmişdir.

Koqnitiv terapiyadan sonra Emdr ilə xəstənin təhlükəsiz bölgəsi seçilir və üzərində qol hərəkətləri ilə desensitizasiya təmin edilir. Təbii ki, bu terapiya üsullarının müvafiq iş və peşə sahibləri tərəfindən həyata keçirilməsi vacibdir. Xəstənin təhlükəsiz bölgəsini seçərkən bir çox faktorlar nəzərə alınmalı və qiymətləndirilməli, əgər xəstə bilişsel hissədən effektivlik əldə edə bilmirsə, növbəti addım olaraq EMDR-ə başlanmamalıdır. Bəzi hallarda xəstənin təhlükəsiz bölgəsi onun düşündüyü ilk yer deyil, bu da xəstədə narahatlıq səviyyəsini artırır. Xəstələrdə Beck anksiyete şkalasından istifadə etmək tövsiyə olunur. Səbəb onun müəyyən standartda olması və nəticələrin tez alınmasıdır. Önemli almak ve hastaya uygun terapi verebilmek için hastanın eğilimlerini iyi tanımak ve bunlara önlemler geliştirmek gerkeçektir

ƏDƏBİYYAT

1. Abram Kardiner(1941) “Travmatik müharibə nevrozları”, 75 səh.
2. Davidson, J., Schwartz, M., Storck, M., vd. (1985). Posttravmatik Stress Bozukluğunun Diaqnostik və Ailə Tədqiqi. Am J Psixiatriya, 142, 90-93.
3. 1. Karasar, N. (1984). Elmi Tədqiqat Metodu: Ankara: Hacetepe Taş Kitabçılık.

PEDAQOGİKA BÖLMƏSİ

Bölmə rəhbəri - Nəzakət İmamverdiyeva

İNKLÜZİV TƏHSİL UŞAQLARIN CƏMİYYƏTƏ İNTEQRASIYA PROSESİDİR

Qasımova Aynur Yasin qızı
BSU-nun Pedagogika və psixologiya
kafedrasında müəllim, doktorant
aynurmehdiyeva84@gmail.com

Demokratik cəmiyyətin ən zəruri komponentlərindən biri olan təhsil sosial proseslərə təsir göstərən ən mühüm faktordur. Müasir texnologiya və dəyərlərin mənimsənilməsi təhsildə müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Demokratik və humanist prinsiplərə söykənən təhsil cəmiyyətin bütün üzvlərinə bərabərhüquqlu fərdlər kimi yanaşaraq sosial bərabərliyin qorunmasına şərait yaradır. Təhsil sahəsində bu dəyərlər inklüziv təhsilin timsalında əks olunur.

İnklüziv təhsil – sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların ümumi təhsil müəssisəsində xüsusi şərait yaratmaqla və xüsusi təlim vasitəsilə sağlam şagirdlərlə eyni sinifdə təhsilə cəlb edilməsi kimi əks olunmuşdur. Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar dərslərində digər həmyaşıdları ilə birgə iştirak etdikdə bir-birlərinə qarşı anlayış və hörmət hissi inkişaf edir. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan hər bir kəs öz hüquq və azadlıqlarını bildikdə cəmiyyətdə özlərini daha güvənli hiss edirlər.

“Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan (sağlamlıq imkanları məhdud) uşaqların təhsilinin təşkili ilə əlaqədar İnkişaf Proqramı” (2005-2009-cu illər) Azərbaycan Hökumətinin 3 fevral 2005-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Proqramda:

- xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsil hüququnun yerinə yetirilməsi;
- belə kateqoriyadan olan uşaqlar üçün bərabər təhsil alma şəraitinin yaradılması;
- integrasiyalı (inkluziv) təlimə keçidin reallaşdırılması;
- təhsil müəsisələrində bütün uşaqların təhsili üçün bərabər imkanların yaradılması;
- dövlət himayəsində olan uşaqların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi;
- müvafiq klassifikasiyaya uyğun olaraq bütün kateqoriyalardan olan xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların ölkə üzrə qeydiyyatının aparılması və təhsilə cəlb edilməsi;
- xüsusi təhsil müəsisələrinin maddi-texniki və tədris bazasının müasir standartlara uyğunlaşdırılması və digər məsələlər öz əksini tapmışdır.

Dövlət proqramının məqsədi sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsil hüququnu təhsilin bütün pillələrində digər şəxslərlə birlikdə eyni imkanlara sahib olaraq maneəsiz mühit yaratmaqdan ibarətdir. Bütün şagirdlər keyfiyyətli təhsil almaq hüququna əsaslanaraq bir sıra beynəlxalq konvensiyalar, həmçinin qanunvericilik çərçivələri müvafiq inklüziv təhsilin tətbiqini təmin edir. Inklüziv təhsil konsepsiyası təhsilin daha ədalətli cəmiyyətin əsasını qoyduğuna inamdan yaranmışdır. Azərbaycanda Inklüziv təhsilin tətbiqi ilə əlaqədar sənədlər aşağıdakılardır:

- 2006- cı ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı “Əlillərin hüquqları haqqında” Konvensiyanın (UNCRPD) lahiyəsini hazırlayır
- 2008-ci ildə Azərbaycan Respublikası digər 161 ölkə ilə yanaşı “UNCRPD” konvensiyasını ratifikasiya edir
- 2018-2024- cü illərdə Azərbaycan Hökuməti “2018-2024-cü illərdə

Azərbaycan Respublikasında sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər üçün inklüziv təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı” nı təqdim edir.

➤ 2018-2020-ci illərdə UNICEF Azərbaycanda əlliliyi olan uşaqlar üçün

keyfiyyətli inklüziv təhsil imkanlarının artırılması üzrə proqramın icrasına Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi və Avropa İttifaqı ilə birgə başlayır.

➤ 2001-ci il 19 iyul tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər

Əliyev “Sağamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsili) haqqında” fərman imzalamışdır.

Göründüyü kimi, Azərbaycanda inklüziv təhsilin inkişafı istiqamətində ciddi addımlar atılmışdır. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların yenidən cəmiyyətə integrasiyası, onların hüquqlarının qorunması inklüziv təhsil sahəsində təmin olunur. Inklüziv təhsilə keçid prosesi təhsil müəsisələrində təhsilverən və idarəedənlərdən səbr, əzmkarlıq və peşəkarlıq tələb edir. Bu təhsilin tətbiqinə cəlb olunmuş mütəxəsislərin inkluziya prosesinə baxışının, dəyər verdiyi prioritetləri düzgün müəyyənləşdirməyi, başqa sözlə, ənənəvi stereotiplərdən yaxa qurtarmağı bacarmalı, innovasiyalara açıq olmalıdır. Bu prosesə cəlb olunmuş hər bir müəllim inklüziv təhsilin səmərəli təşkili üçün demokratiya və humanizm carçısı olmalıdır. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, müvafiq qanunverici bazanın yaradılması, məktəblərin maddi-texniki bazasının müasir tələbərə cavab verməsi, müəllimlərin müvafiq peşə bilik və bacarıqlara yiyələnməsi istiqamətində görülən işlərin keyfiyyətinin artırılması, dərslik və əyani vasitələrin uyğunlaşdırılması və s. kimi mühüm problemləri həlli cəmiyyət həyatına son dərəcə böyük təsiri olan inklüziv təhsilin inkişafına təsir edir.

İntegrasiya – təhsil sistemi dəyişməz qalaraq, fiziki və psixi pozğunluğu olan uşaqlar sağlam şagirdlərlə birlikdə kütləvi

məktəblərdə təhsil alması deməkdir. Bu zaman əlil uşaqların digər uşaqlarla bir sinifdə oxuması vacib hesab edilmir [1, s 12].

Dünya təcrübəsindən qeydə alınmışdır ki, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar lap əvvəldən məktəbin təhsil və sosial həyatına daxil olmalıdırlar. Təhsil müəssisələrinin başlıca vəzifəsi bütün şagirdlərin kollektivdə fəal iştirakını təmin etməkdən ibarət olmalıdır. Hal-hazırda cəmiyyətin humanistliyinin inkişafı ilə birlikdə əqli cəhətdən geri qalan və məhdud sağlamlıq imkanları olan insanların ümumi təhsilə integrasiyası zaman keçdikcə daha aktual məsələyə çevrilmişdir. İnkluziv təhsillə bağlı problemlərin həll edilməsi istiqamətində müxtəlif proqramlar həyata keçirilir və xüsusi şərtlər yaradılır:

- sistemli yanaşma (təhsil, sosial, normativ-hüquqi, iqtisadi);
- integrasiyanın tapşırıqlarına uyğun təhsil sisteminin qanunvericiliyinin islahı;
- müəllimin, psixoloqun və digər ümumi məktəb mütəxəssislərinin hazırlığı prosesində dəyişiklik;
- ümumi və xüsusi məktəbin sosial əməkdaşlığı;
- sosial-psixoloji cəhət;
- tolerantlığın formalaşdırılması, mentalitetin dəyişilməsi;
- oxuyanları müşayiət edən mütəxəssislərin komanda işi (inzibatçı, müəllim psixoloq, loqoped və s.);
- ümumi məktəbin təşkilati, metodik və didaktik dəyişdirilməsi;
- ilkin kompleks yardım sisteminin tənzimlənməsi;

Və sonda belə nəticəyə gəlmək olar ki, birgəyaşayış mədəniyyəti cəmiyyətdə insanların qarşılıqlı anlaşıma və empatiya hisslərinin formalaşmasına öz müsbət töhfəsini verəcəkdir. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların cəmiyyətə integrasiyasının ilkin şərti proses iştirakçılarının bir-birinə münasibətidir. Sosial integrasiyanın səmərəsinin artırılmasına və müvəffəqiyyətinə - qarşılıqlı anlayış, hörmət, dostluq,

əməkdaşlıq və fəaliyyətin təsiri kimi vacib anlayışlar qeyd edilməlidir. Bu anlayışların ümumtəhsil məktəblərində tətbiqi uşaqların uğurlu integrasiyasına və inkluziyasına müsbət təsir göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Xüsusi psixofiziki imkanlara malik uşaqların tərbiyə və təlimi. Bakı: "TUNCAY 12" MMC, 2016, 400 s.
2. "İnkluziv təhsil: təcrübə və qarşıda duran vəzifələr". V Elmi-praktik konfransın məqalələr toplusu. Bakı, 2011.
3. Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsilə çıxış imkanları: real vəziyyət beynəlxalq praktika və təkliflər. Bakı, 2016.

TƏHSİLDƏ BEYNƏLXALQ QIYMƏTLƏNDİRMƏ TƏCRÜBƏSİ

Qasimova Fidan İlqar qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
feedanqasimova00@gmail.com

Bu bir faktdır ki, XXI əsrdə yüksək keyfiyyətli təhsil cəmiyyətin əsas tələbatıdır. Şagird nailiyyətləri keyfiyyətin əsas göstəricisi hesab olunur. Bu səbəbdən, Azərbaycan Respublikasında həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə təhsil sahəsində qiymətləndirmə aparılır.

Son illər beynəlxalq qiymətləndirmədə ölkəmiz kifayət qədər təcrübə əldə etmişdir. Beynəlxalq qiymətləndirmə proqramları təhsilin qiymətləndirilməsi funksiyasını yerinə yetirməklə təhsilin səviyyəsini müəyyən etməyə, mövcud çatışmazlıqları aradan qaldırmağa və nailiyyətlərin beynəlxalq təcrübə ilə müqayisəli təhlilinə imkan yaradır. Beynəlxalq qiymətləndirmə proqramları ölkələr üçün nisbi səviyyədə öz təhsil keyfiyyətini müqayisə etmək imkanı ilə yanaşı,

qənaətbəxş cəhətlər və nöqsanlar nəzərə alınmaqla, inkişafa, yüksək keyfiyyətə nəzarət rolunu oynayır. Hazırda 60-dan çox ölkənin iştirak etdiyi beynəlxalq proqramlar (TIMSS, PIRLS, PISA və s.) müxtəlif beynəlxalq müqayisəli tədqiqatlarda iştirak edir.

TIMSS (Trends in International Mathematics and Science Study) – Riyaziyyat və Təbiət Elmləri üzrə Beynəlxalq Qiymətləndirmə Proqramıdır. Bu proqram 4(dörd) ildən bir IV və VIII sinif şagirdləri arasında keçirilir. TIMSS nailiyyət məlumatları şagirdlərin test nəticələri arasında toplanılaraq anket sorğuları şkalası ilə birlikdə aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə oluna bilər (2, s. 17):

- milli səviyyədə nailiyyət trendlərinin monitorinqi;
- təhsil siyasəti haqqında məlumat toplamaq üçün TIMSS nəticələrindən istifadə olunması, yeni təhsil siyasətlərinin qəbulu;
- aşağı nəticə göstərən sahələrin müəyyən edilməsi və stimullaşdırma;
- şagirdlərin riyaziyyat və təbiət elmləri üzrə nailiyyətlərinə məktəb və ev mühitinin təsiri haqqında məlumatın əldə olunması.

PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) – Oxu nailiyyətlərinin Qiymətləndirilməsi üzrə Beynəlxalq Tədqiqatda IV sinif şagirdlərinin oxu bacarıqları yoxlanılır və müqayisə aparılaraq analiz edilir. Bu tədqiqat Beynəlxalq Qiymətləndirmə Assosiasiyası tərəfindən hər 5 ildən bir aparılır.

PISA (Programme for International Student Assessment) – Beynəlxalq Şagird Qiymətləndirmə Proqramı 85-dən çox ölkədə 15 yaşlı şagirdlər arasında oxu, riyaziyyat, təbiət elmləri və yaradıcı düşünmə üzrə bilik və bacarıqları qiymətləndirmək, eyni zamanda bu bilik və bacarıqları real həyatda istifadə etmək qabiliyyətini müəyyənləşdirmək məqsədi ilə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (Organisation for Economic Co-operation and Development) tərəfindən 3 ildən bir təşkil

olunur. Azərbaycan PISA beynəlxalq qiymətləndirmə tədqiqatının əsas mərhələsində iştirak edir.

Göründüyü kimi, beynəlxalq qiymətləndirmə proqramları ölkələrin təhsil siyasətinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır, bir çox amillər üzrə təhsilin keyfiyyətinin digər ölkələrlə müqayisə olunmasına imkan verir, təhsil sahəsində qarşıya qoyulan məqsədə çatmağa əsaslı kömək edir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında
2. Qurbanlı A. TIMSS beynəlxalq qiymətləndirməsi təhsil siyasətinin müəyyənləşdirilməsində alət kimi // «Azərbaycan məktəbi», № 4 (697), Bakı, 2021, səh. 15–21.
3. Zamanova M.Ə. Təhsildə qiymətləndirmə, monitoring və dəyərləndirmə. Bakı: ADPU, 2019, 111 s.
4. <https://www.arti.edu.az/az/page/17-qiymatlandirma>

МОНИТОРИНГ И ОЦЕНИВАНИЕ КАК СРЕДСТВА ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ

Гардашова Шахла Эльшад гызы
Магистрантка II-го курса БГУ
shahla.gardashova0@gmail.com

Как и во всех сферах независимой Азербайджанской Республике, так и в сфере образования проводятся целенаправленные реформы с учетом современных требований. Новая система, отвечающая требованиям «Программы реформы образования», реализуемой с 1999 года в области реформирования структуры системы образования, его содержания, материально-технической базы, управления, мониторинга и оценивания результатов деятельности си-

стемы образования (особенно в общеобразовательных школах) подготовка нормативно-правовых документов, актуальна и сегодня. Как известно, обеспечение качества и его непрерывное развитие в системе образования сегодня является основной проблемой. Решение этих задач и успешная реализация поставленной цели будут зависеть от материально-образовательной базы школы, руководства при грамотном менеджменте, педагогов с достаточной теоретической и практической подготовкой, учебного плана, адаптированного к требованиям современной эпохи.

В настоящее время в рамках, получившего большой размах, реформаторского движения в сфере образования осуществлены важные изменения и новшества, и эти работы успешно продолжаются. Основной целью проводимых реформ является создание всеобщей, светской системы образования в рамках национальных и нравственных ценностей. Поэтому, исходя из принципов демократизации, гуманизации, гуманитаризации, дифференциации и интеграции в образовании, основной задачей считается формирование обучающегося как личности, сделать его главным субъектом учебного процесса. По этой причине большое значение имеет разработка моделей мониторинга и оценивания в образовании, направленных на объединение деятельности всех учреждений вокруг цели служения интересам обучающегося, обеспечение координации работы его отдельных структурных подразделений. Для того чтобы воспитать личность, совершенную личность, обладающую всесторонними знаниями, умениями и навыками, самостоятельно мыслящую, обладающую высокими нравственными и национально-духовными качествами, необходимо разработать новые подходы в мониторинге за деятельностью руководителем и работниками образовательного учреждения в системе образования, а также в оценивании учебных достижений обучающихся.

В современное время мониторинг и оценивание деятельности общеобразовательных школ, их сотрудников и руководителей, а также достижений учащихся является одной из актуальнейших проблем теоретической педагогики и педагогической практики. Измерение качества образования и результатов деятельности в разные периоды развития общества, а также анализ результатов измерений в той или иной мере всегда представляло большой интерес для педагогов. Если теоретический аспект проблемы больше интересует ученых, то уровень подготовки в учебных заведениях и механизм оценивания достижений учащихся больше волнуют руководителей образования и учителей. Поэтому, с точки зрения современных требований, для успешной реализации основных задач, стоящих перед образовательными учреждениями, требуется создание новой нормативно-правовой базы, более эффективное использование финансовых ресурсов, обеспечение качества в соответствии с государственными стандартами, проведение специального мониторинга, точная оценивание процесса, создания новых систем сертификации, лицензирования, аттестации и аккредитации и успешного разрешения других важных вопросов.

Модернизация системы образования, осуществление образовательного процесса на основе демократических принципов, повышение самостоятельности образовательных учреждений, укрепление национальной почвы в образовании, укрепление общечеловеческих и светских ценностей, проведение педагогического мониторинга и оценивания результатов текущей научной, педагогической, психологической и методической основы исследования актуальность исследования являются основными определяющими показателями.

ЛИТЕРАТУРА

1. Mərdanov M.C., Ağamaliyev M.A., Mehrabov A.O., Qardaşov T.B. Təhsil sistemində monitoring və qiymətləndirmə. Bakı. Çarşıoğlu, 2003, 416 s.
2. Əsgərov Ş.Q. Təhsilimiz, dünən, bu gün, sabah. Bakı. Azərbaycan, 2003, 279 s
3. Cavadov İ.A. Təhsilin keyfiyyət təminatında monitoring və qiymətləndirmənin rolu. // Azərbaycan məktəbi, Bakı. 2005
4. Полонский В. Научно-педагогическая информация. Словарь-справочник. М., Новая школа. 1995
5. Шишов С., Кальней В. Мониторинг качества образования в школе. М., Российское педагогическое агентство, 1998.

DİSTANT TƏHSİL TEXNOLOGİYASININ MÜSBƏT VƏ MƏNFI CƏHƏTLƏRİ

Hacıyeva Brilyant Yusif qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
Brilyant.haciyeva99@gmail.com

Bu gün İKT-nin təhsilə tətbiqi sahəsində inkişaf daha çox iki istiqamətdə davam edir:

1. Ənənəvi təhsil formalarının təkmilləşdirilməsi, yeniləşdirilməsi və tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsində İKT-dən istifadə.

2. Təhsil prosesində yeni metodların yaradılması və yeni metodlardan istifadə etməklə distant (məsafədən) təhsil texnologiyasının tətbiqi.

Qloballaşan dünyamız informasiya əsrinə keçdikdən sonra təhsil də yeni forma və məzmun əldə etməyə başladı. Müasir texnologiyalar distant təhsilin imkanlarını genişləndirdi. XXI əsrdə distant təhsil dedikdə bu, təhsilə alanə öyrədilən məlumatın

informasiya və kommunikasiya texnologiyaları vasitəsilə operativ çatdırılması, eyni zamanda öyrənilən materiallara testlər, məntiqi sxemlər, test-məşğələlər vasitəsilə nəzarətin artırılmasını və onlayn imtahanların götürülməsi kimi başa düşülür.

“Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda da distant təhsil təhsilalma kimi göstərilib. Təhsil Qanunda “distant (məsafədən) təhsil – tədris prosesinin elektron, telekommunikasiya, proqram-texniki vasitələr əsasında təşkil olunduğu təhsilalma forması” kimi dəyərləndirilib (2).

Hazırda distant təhsil inkişaf etmiş dövlətlərin əsas təhsil formasına çevrilməkdədir. Distant təhsil formasının inkişafı yeni təhsil müəssisələrinin, fakültələrin yaranmasına və daha çox insanın bu növ təhsil formasında oxumaq istəməsinə təkan verir. Bu da təhsilə əlavə xərclərin cəlb olunmasına səbəb olur. Lakin, artıq distant təhsil sisteminə keçmiş dünya ali məktəblərinin təcrübəsi sübut edir ki, bu forma təhsil sisteminin təşkilinə xərclənən vəsait tezliklə özünü doğruldur və müəssisəyə əlavə böyük gəlirlərin daxil olmasına imkan yaradır. Distant təhsil forması ənənəvi təhsil formalarına nisbətən öyrənənlərin müstəqilliyini, fəallığını, şüurluğunu, inkişaf etdirir. Son illər təhsilin bu formasının populyarlığı artıb və distant təhsil daha çox müəyyən səbəblərdən təhsilini artırmaq imkanı olmayanlar üçün əlverişlidir. Distant təhsil eyni zamanda hər kəs üçün münasib və baha olmayan təhsil formasıdır.

Distant təhsil öyrədən və öyrənən arasında əlaqəni kompüter şəbəkələri vasitəsi ilə operativ, əks əlaqə əsasında uzaq məsafədən həyata keçirir. Ümumiyyətlə distant təhsilin xarakterik xüsusiyyətlərinə həmçinin çeviklik, modulluluq, iqtisadi səmərəlilik, müəllimin yeni rolu, təhsilin keyfiyyətinə xüsusi nəzarət, müasir vasitə və texnologiyalardan istifadə və s. məsələlər aiddir. Distant təhsilin müsbət tərəflərindən danışsaq deyə bilərik ki, bu təhsil formaları ənənəvi təhsil formalarından daha ucuzdur , təhsil hər kəs üçün əlçatandır, şəhər və

ölkələrarası məsafələr itir. Distant təhsil forması işləyən, ailəsi ilə daha çox vaxt keçirən insanlar üçün olduqları yeri tərk etmədən bilik və bacarıqlarını, ixtisaslarını artırmaq üçün demək olar ki, yeganə mümkün vasitədir və distant təhsil mobildir.

Distant təhsilin mənfi cəhətləri isə ondan ibarətdir ki, təhsil alan şəxslərin təhsil səviyyəsindəki fərdi fərqləri nəzərə almaq mümkün olmur, təlim kursları yetərincə interaktiv olmur. Distant təhsilin daha bir mənfi cəhəti müəllim və tələbə arasında canlı ünsiyyətin olmaması hesab olunur. Bundan başqa distant təhsilin yekunlarına görə verilən diplom və ya sertifikat hələlik keyfiyyətli təhsilin göstəricisi kimi qəbul olunmur.

Bütün mənfi cəhətlərinə baxmayaraq, distant təhsil inkişaf etməkdə davam edəcək və zaman keçdikcə digər təhsil formaları arasında ləqəbli yerini tutacaq. Distant təhsilin tətbiqinin uğurlu nəticələri təhsilalmanın bu formasına dövlət dəstəyinin necə yerinə yetirilməsindən asılıdır

ƏDƏBİYYAT

1. M.Alışov . Təhsil və Cəmiyyət: təhsil və mədəni-intellektual inkişaf, Bakı,2020
2. <https://www.muallim.edu.az/www.old/arxiv/2014/03/30.htm>
3. <https://www.geostrategiya.az/news.php?id=179>
4. https://www.yeniazərbaycan.com/Elm_e10820_az.html

TƏHSİL KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ MONİTORİNG VƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏNİN ROLU

Həsənli Nərmən
BDU-nun II kurs magistrant
narminhassany@gmail.com

Təhsilalanın nailiyyətlərinin obyektiv qiymətləndirilməsi təhsildə keyfiyyətin müəyyən olunmasını şərtləndirir. Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sistemində təhsilalanın təlim nəticələrindən qaynaqlanaraq müəllimin tədris fəaliyyəti, təhsil müəssisələrinin, təhsili idarəetmə strukturlarının və bütövlükdə ölkənin təhsil sisteminin fəaliyyətini qiymətləndirəcək və eyni zamanda, keyfiyyətin cari vəziyyətini müəyyənləşdirməklə qane olmayıb onun təkmilləşməsi və idarə olunması problemini həll edəcək qiymətləndirmə sistemi yaradılmaqdadır [3,s.30].

Yeni qiymətləndirmə sisteminin fəaliyyət mexanizminin anlaşılması üçün qiymətləndirmə və monitorinq anlayışlarının mahiyyətini anlamaq zərurəti yaranır. Təhsilalanın hər hansı fənnə dair müəyyən mövzu, bölmə və ya tam kurs üzrə bilik və bacarıqlarının səviyyəsi – nailiyyət səviyyəsi onun göstərdiyi təlim nəticələrinin müvafiq qiymətləndirmə standartları ilə müqayisə olunması ilə müəyyən edilir. Buradan belə nəticə çıxır ki, qiymətləndirmə ölçülən parametrlərin qiymətinin, obyektin və ya sistemin halının qəbul olunmuş standarta nisbətə müəyyənləşdirilməsidir. Bu prosedur tələb edir ki, ölçmə nəticəsinin standarta yaxınlıq dərəcəsini kəmiyyət göstəricisinə çevirməyə imkan verən qiymətləndirmə şkalası mövcud olsun.

Bu şəkildə müəyyənləşdirilən qiymətləndirmə cari vəziyyətin qiymətləndirilməsi adlanır. Yoxlama suallarına şagirdin verdiyi cavablara bəzən onun bilik və bacarığından başqa, kənar – sağlamlıq vəziyyəti, keçirdiyi hisslər və s. kimi amillər də təsir göstərə bilər. Digər tərəfdən, cari vəziyyətin

qiymətləndirilməsi statik səciyyə daşıyır və nəticələr qiymətləndirmənin aparıldığı zamandakı vəziyyətin əksidir. Vaxt ötdükcə obyektin və ya sistemin halını səciyyələndirən parametrlər dəyişir. Fasiləsiz olaraq sistemə şəkildə belə qiymətləndirmələr aparıldığı təqdirdə, müəyyən dövr müddətində parametrlərin qiymətini və vəziyyətin dəyişmə dinamikasını müəyyənləşdirmək olar. Bu proses – monitoringdir [2,s.14].

Hazırkı dövrdə təhsil sisteminin monitoringini təhsil keyfiyyətinə nəzarəti təmin edən ən önəmli mexanizm kimi qəbul etmək olar. Şagird nailiyyətlərinin monitoringindən əldə edilən informasiyanın köməyi ilə məktəb fəaliyyətinin hazırkı vəziyyətinin sistemə və obyektiv şəkildə proqnozlaşdırılması mümkündür [1,s.21].

Təhsildə monitoring və qiymətləndirmə arasındakı ən böyük fərq, monitoringin nəticələrindən proses davam edən müddətdə prosesin effektivliyində, müəyyən düzəlişlərin edilməsində istifadə etmək mümkünlüyü ilə şərtlənir. Monitoring fəaliyyətin cari vəziyyətini – statusunu müəyyən etdiyi təqdirdə, qiymətləndirmə fəaliyyətin təsirini müəyyənləşdirir. Bu səbəblə, monitoring məqsədilə onun nəticələrindən yalnız növbəti dərs illərində və ya növbəti qiymətləndirmə proqramının icra edilməsi zamanı istifadə etmək məqsədəuyğundur.

Beləliklə, təhsilin keyfiyyətinə davamlı nəzarəti həyata keçirməyə imkan verən monitoring daxili idarəetmə prosesidir. Təhsil fəaliyyətinin güclü və zəif tərəflərini ortaya qoyaraq gözlənilən nəticələri almaq üçün praktik təkliflərlə çıxış edə bilər. *Məlumatın toplanması, Məlumatın təhlili, Görülən tədbirlər* kimi üç əsas komponentdən ibarət olan monitoring dedikdə, yalnız təkliflər deyil, problemlərin həll edilməsi üçün konkret addımların atılması da nəzərdə tutulur. Monitoringdə *Görülən tədbirlər* komponentinin özündə ehtiva etdiyi *Strukturyönlü tədbirlər* birbaşa təhsil sisteminin inkişafına

və ya kökündən dəyişdirilməsinə yönəlmiş islahat tədbirlərini əhatə edir [4,s.11].

Ümumi təhsil sektorunda həyata keçirilən yeni qiymətləndirmə sistemi ümumi təhsildə şagirdin, müəllimin, təhsil müəssisəsinin, təhsili idarəetmə strukturlarının və nəhayət ölkənin ümumi təhsil sisteminin fəaliyyətini qiymətləndirən və onların müəyyən olunmuş uyğun standartlar istiqamətində inkişaf etməsini təmin edən bir mexanizm kimi xarakterikdir. Şagirdin təlim fəaliyyətinin nəticələri bu iyerarxiyada aparıcı halqanı təşkil edir, digər bütün fəaliyyətlər bu nəticələrin əldə edilməsinə xidmət göstərir və bu nəticələrdə öz əksini tapır. Odur ki, şagirdin təlim fəaliyyətlərinin ardıcıl və sistematik şəkildə qiymətləndirilməsi yeni qiymətləndirmə sisteminin əsasını təşkil edir.

Şagird nailiyyətinin qiymətləndirilməsi üç istiqamətdə aparılır: məktəbdaxili, milli və beynəlxalq. Faktiki olaraq, bunlar yeni qiymətləndirmə sisteminə daxil olan və bir-birindən asılı olmadan fəaliyyət göstərən alt-sistemlərdir ki, məktəbdaxili qiymətləndirmə onların arasında ən əhatəlisi və əhəmiyyətliyətlisidir [4,s.26].

Məktəbdaxili qiymətləndirmənin əsasında dayanan şagird irəliləyişlərinin monitorinqi sistemi dərs ili müddətində şagirdin təlim, müəllimin tədris fəaliyyətini fənn üzrə müəyyənləşdirilmiş təlim nəticələrinin əldə olunmasına yönləndirən və dərs ilinin sonunda hər iki tərəfin fəaliyyətini qiymətləndirməyə imkan verən texnologiya kimi xarakterizə olunur.

Milli qiymətləndirmə mövcud kurikulumların – təhsil proqramlarının real tələbata uyğunluğunu tədqiq etməyə, onların keyfiyyətini müəyyən etməyə, beynəlxalq qiymətləndirmənin nəticələri isə ölkədə təhsilin keyfiyyətini başqa ölkələrin təhsil keyfiyyəti ilə müqayisə etməyə imkan yaradır. Buradan belə nəticəyə gəlirik ki, milli və beynəlxalq qiymətləndirmələrin nəticələri ölkənin təhsil sisteminin

təkmilləşdirilməsi üçün əsas informasiya bazası rolunda çıxış edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ramiz Məmmədzadə. “Təhsildə keyfiyyət aparıcı istiqamətlərdən biri kimi”. Bakı: “Müəllim”, 2010. – 170 s.
2. S.Quliyeva. “Keyfiyyətin idarə olunmasının prinsipi və onun əsas istiqamətləri”. Təhsil Problemləri İnstitutunun Elmi əsərləri. №2, səh 14-19, 2008.
3. T.Hacıyeva “Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sistemində qiymətləndirmə konsepsiyası” haqqında, “Kurikulum” elmi-metodik jurnalı. 2009, №1 səh 26-30 .
4. T.Hacıyeva “Məktəbdaxili qiymətləndirmənin aparılması yolları”. “Kurikulum” elmi-metodik jurnal, 2009, №2(6), səh 11-26.

ŞƏRAİTDƏ MƏKTƏBDAXİLİ QIYMƏTLƏNDİRMƏYƏ BİR NƏZƏR

Qurbanlı Səyyarə Rafiq qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
[**seyyare.qurbanli@gmail.com**](mailto:seyyare.qurbanli@gmail.com)

Dövlətin, cəmiyyətin və təhsilalanların təhsil sistemində sosial tələbi keyfiyyətli təhsildir. Təhsil sahəsində aparılan bütün islahatların məqsədi də məhz onun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə nail olmaqdır. Təhsilin keyfiyyəti əldə olunan nəticələrin dövlət standartlarına nisbəti ilə xarakterizə olunur. Təhsilin keyfiyyətinin müəyyənləşdirilməsində əsas göstərici şagirdin təlim nəticələridir. Bu səbəbdən də şagird nailiyyətlərinin obyektiv qiymətləndirməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin təhsilalanların nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsinin nəticələri müəllimlərin və məktəbin

fəaliyyətinə, valideynin təhsilə münasibətinə, məktəb rəhbərlərinin idarəetmə qabiliyyətlərinə verilən qiymət kimi də qəbul olunur. Məsələn, hər hansı bir məktəbin şagirdlərinin nəticələrinin keyfiyyət baxımından yüksəkdirsə, biz bunu yalnız təhsilalanlara aid edə bilmərik. Deməli, həmin məktəbdə məktəb rəhbərləri düzgün idarəetmə aparmış, müəllimlər savadlı olmaqla yanaşı öz işlərinə məsuliyyətlə yanaşmışdır. Geniş mənada baxdıqda isə həmin nəticələr şagirdlərin əhatə olunduğu mövcud təhsil infrastrukturunun, kurikulumların, dərslərin də qiymətləndirilməsində əsas götürülə bilər. Beləliklə qiymətləndirmə artıq həm idarəedici, həm inkişafetdirici, həm də proqnostik səciyyə daşıyır.

1. İdarəedici kimi qiymətləndirmənin nəticələrinin təhlili əsasında yeni keyfiyyət səviyyəsini müəyyənləşdirməyə;

2. İnkişafetdirici kimi qiymətləndirmənin nəticələrinə görə keyfiyyət dəyişikliklərinin aparılması prosesində təhsilalanların, təhsilverənlərin və idarəedənlərin inkişafına;

3. Proqnostik cəhətdən təhsilin keyfiyyətinin bugünkü inkişaf səviyyəsi baxımından növbəti mərhələlər üçün hədəflərin qoyulmasına xidmət edir.

Obyektiv aparılmış qiymətləndirmə real vəziyyətin müəyyənləşdirilməsində böyük rol oynayır. Məhz təhlil zamanı təlimdə buraxılan nöqsanlar aşkar edilir, onların aradan qaldırılması üçün yollar müəyyənləşdirir və gələcək üçün hədəflər qoyulur.

Hazırda qiymətləndirmə 3 əsas istiqamət üzrə aparılır: beynəlxalq, milli və məktəbdaxili qiymətləndirmə. Əsas diqqət isə məktəbdaxili qiymətləndirməyə və onun növlərinə (diaqnostik, formativ, summativ) yönəlmişdir. Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsinə yeni yanaşma 2006-cı ildə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu)” sənədində öz əksini tapmışdır. Milli Kurikulumun təsdiq olunması da özlüyündə Qiymətləndirmə Konsepsiyasının yaradılmasını zəruri etdi və

2009-cu ildə “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsil sistemində qiymətləndirmə Konsepsiyası” təsdiq olundu.

Məktəbdaxili qiymətləndirmə

1. Diaqnostik qiymətləndirmə əsasən dərs ilinin başlanğıcında şagirdlərin təlim nəticələrinin səviyyəsini müəyyən etmək üçün aparılır. Lakin o, həm də şagirdlərin dünyagörüşü, maraqları, ailə vəziyyəti və s. haqqında da məlumat almağa xidmət edir. Diaqnostik qiymətləndirmə ona görə çox vacib bir mərhələdir ki, əgər şagird düzgün qiymətləndirilməzsə, onun inkişaf istiqamətləri də düzgün müəyyənəlməz. Diaqnostik qiymətləndirmənin nəticələrinə əsasən müəllim təlim strategiyalarını müəyyən edir. Onun üsul və vasitələri də müəllim tərəfindən müəyyən olunur. Məqsədindən asılı olaraq diaqnostik qiymətləndirmə qısamüddətli və davamlı xarakter alır. Qısamüddətli diaqnostik qiymətləndirmə adətən bir dərsin müəyyən hissəsində aparılır. Davamlı diaqnostik qiymətləndirmə isə, bir neçə dərsin müəyyən hissəsində aparılır, şagird haqqında daha ətraflı məlumat toplamaq üçün valideynlərlə və digər fənn müəllimlərlə əməkdaşlıq edilir.

2. Formativ qiymətləndirmə təlim prosesinin müəyyən bir mərhələsi üçün şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdislərinin formalaşma səviyyəsinin qiymətləndirilməsidir. Formativ qiymətləndirmə şagirdin bilik və bacarıqlarının məzmun standartlarına nə dərəcədə uyğun olub-olmamasını müəyyənləyir. Formativ qiymətləndirməni aparmaq üçün müəllim məzmun standartlarına əsasən qiymətləndirmə meyarlarını müəyyən etməlidir. Formativ qiymətləndirmə rəsmi qiymətləndirmə deyil və bu nəticələr şagirdin məktəbli kitabçasında və formativ qiymətləndirmə jurnalında qeyd olunur. Məktəbli kitabçasında qiymətləndirmə verbal şəkildə ifadə olunur: “zəif”, “orta”, “yaxşı”, “mənimsəmir”, “qismən mənimsəyir”, “mənimsəyir”, “tam mənimsəyir”, “bilmir”, “bilir” və əgər müəllimin xüsusi qeydləri varsa, onları da qısa

şəkildə qeyd edir. Formativ qiymətləndirmə jurnalında isə həm rəqəmli, həm də verbal qiymətləndirmədən istifadə olunur. Verbal qiymətləndirmənin bir sıra üstünlükləri vardır. Əvvəla verbal qiymətləndirmə sayəsində müəllim və valideyn münasibətləri sıxlaşır. Çünki müəllim şagirdin qiymətini quru rəqəmlə yox, sözlə ifadə edir. Və valideyn də övladının fəallığını, irəliləməsini və ya geriləməsini müşahidə edə bilər. Həmçinin verbal qiymətləndirmə həm şagirdlərin həvəsləndirilməsində, həm də ədalətli qiymətləndirmə üçün böyük məna kəsb edir. Belə ki, əvvəllər müəllimlər 4-lük olan şagirdə 5 yazaraq onu həvəsləndirmək istədikdə, bu 5 qiymətinə tam layiq olan şagirdlərdə müəllimin ədalətliliyinə şübhə yaradırdı. Müəllimlər bu hal yaranmasın deyərək məktəbli kitabçasında “5-“, “5+” və ya “5 ulduz” qeyd edirdilər. Lakin şagirdlər bilirdi ki, jurnalda hər biri 5 olaraq qeyd olunub. İndi isə müəllim həmin uşağın gündəliyinə “mənimləşir” qeyd edib, onu həvəsləndirdikdə, digərinə “tam mənimləşir” qeyd edərək onu da həvəsləndirmiş olur. Təssüf ki, verbal qiymətləndirmənin də özlüyündə mənfi cəhətləri vardır. 45 dəqiqəlik dərslərdə müəllimin bu qiymətləndirməni həm məktəbli kitabçasında, həm də formativ qiymətləndirmə jurnalında qeyd etməsi üçün qat-qat daha çox vaxt sərf olunur. Xüsusilə son dövrlərdə əksər siniflərin 35-40 və daha çox şagirdi olduğunu nəzərə alsaq, bu vaxt daha da artır.

3. Summativ qiymətləndirmə təhsilin hər hansı bir mərhələsində (tədris vahidinin, yarım ilin və ilin sonunda) şagirdlərin əldə etdikləri nailiyyətlərin qiymətləndirilməsidir. Bu qiymətləndirmə məzmun standartlarının mənimləşmə səviyyəsinin etibarlı göstəricisidir. Summativ qiymətləndirmə kiçik, böyük və yekun olmaqla 3 yerə ayrılır. Kiçik summativ qiymətləndirmə bəhs və bölmələrin sonunda bir dərslə saatı və ya dərslə saatının bir hissəsi müddətində aparılır. Kiçik summativ qiymətləndirmənin vaxtını fənni tədris edən müəllim təyin edir. Tapşırıqlar asan, orta və çətin olmaqla təşkil olunur.

Böyük summativ qiymətləndirmə isə yarımillərin sonunda ümumi təhsil müəssisəsi rəhbərliyinin nəzarəti ilə fənni tədris edən müəllim tərəfindən bir dərs saati ərzində aparılır. Yekun qiymətləndirmə isə təhsil səviyyələrinin sonunda buraxılış imtahanları şəklində keçirilir. Summativ qiymətləndirmə şagird nailiyyətlərinin rəsmi qiymətləndirilməsidir, bu da onu digərlərindən fərqləndirən əsas cəhətdir.

Müasir dövrdə şagirdlər dərsin sonunda qiymətləndirilir, buna görə də müəllim dərsin sonuna qədər şagirdin fəaliyyətini izləyir və şagird də dərsin sonuna qədər məsuliyyətli olur. Müəllim şagirdin biliyini, bacarığını və davranışını eyni bir dərs prosesində qiymətləndirir. Beləliklə, müasir qiymətləndirmə üsulları ənənəvi qiymətləndirmə üsullarının təməli üzərində yaradılmış və yeni şəraitdə təlimin əsas obyektinə çevrilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu
2. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası
3. Kurikulum bələdçisi, Bakı-2020.
4. Mələk Zamanova. Təhsildə qiymətləndirmə, monitoring və dəyərləndirmə. Bakı-2019.

MÜƏLLİMİN PEDAQOJİ FƏALİYYƏTİ PEDAQOJİ PROSESİN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

Nurkişiyeva Aytac Aqil qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
aytacnurkisiyeva@gmail.com

Fəaliyyət dedikdə, insanın dərk olunmuş məqsədi ilə tənzim edilən daxili və xarici fəallığı nəzərdə tutulur (1). İstənilən

fəaliyyət növündə insanın şəxsiyyəti formalaşır, təkmilləşməsi prosesi baş verir. Pedaqoji prosesdə reallaşdırılan pedaqoji fəaliyyət mürəkkəb bir sistem olub, bir neçə tərkib hissədən ibarətdir. Onun ən əsas və başlıca tərkib hissəsi olan müəllim fəaliyyəti pedaqoji fəaliyyətin digər tərkib hissələri üçün baza rolunu oynayır və digər komponentlər onun əsasında qurulur. Müəllimin pedaqoji fəaliyyəti dedikdə, ilk növbədə müəllimin əsas vəzifəsi olan öyrətmə fəaliyyəti başa düşülür. Lakin, müəllimin vəzifəsi onun qarşısına tələb kimi qoyulan funksiyaları reallaşdırmaqla bitmir. Müəllim fəaliyyətini konstruktiv bir anlayış kimi qəbul etsək onun tərkibinə daxil olan komponentləri aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

İlkin olaraq, müəllimin fəaliyyəti ilə bağlı yerinə yetirilməsi zəruri hesab edilən *təhsilverici, tərbiyəedici, təşkilədiçi, tədqiqatçılıq* funksiyalarının reallaşdırılması ilə bağlıdır.

İkinci fəaliyyət, təlim fəaliyyətində istifadə oluna biləcək təlim metodları və priyomları arasında cari məqsədə ən uyğun və səmərəli olanların seçilməsi və beləliklə, təcrübənin ümumiləşdirilməsidir.

Üçüncü fəaliyyət, müəllimin tədris etdiyi fənnin özünəməxsus xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, tətbiq ediləcək təlim metodları və priyomlarını müəyyənləşdirməsi fəaliyyətindən ibarət olan metodoloji prosesdir.

Dördüncü fəaliyyət, tədris predmetlərinin tərtibi, fənlərarası inteqrasiyanın təmin olunması, fənn proqramlarının tərtibi ilə əlaqədar olan fəaliyyət növüdür.

Pedaqoji fəaliyyətin subyektı bilik verən, tərbiyə edən (müəllim), obyektı isə öyrənən, tərbiyə olunan (şagird) hesab olunur. Bu baxımdan pedaqoji fəaliyyətin əsas simalarından biri olan müəllim məktəbdə təlim-tərbiyə işini həyata keçirir, sadəcə öyrətməklə kifayətlənmir, eyni zamanda bu prosese rəhbərlik edir və istiqamətləndirir. Hazırda müəllimin mövqeyini daha aydın izah etmək üçün onun müxtəlif davranış

xüsusiyyətlərini əks etdirən “köməkçi”, “fasilitator”, “mentor”, “tutor”, “məsləhətçi”, “kouç” və s. kimi anlayışlarla eyniləşdirilir. Təlim prosesində müəllimin rolunu təsvir edən daha bir digər maraqlı yanaşma isə “skaffolding” adlanır. Günümüzdə informasiya texnologiyalarının tətbiq sahəsinin genişlənməsi kadr hazırlığında da tənqidi təfəkkürün, müstəqil düşünmə və qərar qəbul etmə, yaradıcı tətbiq, idarəetmə bacarıqlarının formalaşdırılmasını tələb edir. Şagirdlərin fəallığı, yaradıcı fəaliyyəti müəllimi rolunu təlim prosesində bir qədər arxa plana çəkir. “Skaffolding” yanaşması da müəllimin təlim prosesində tədrisin azalan (sönən) fəaliyyətini əks etdirir. Şagirdin bilik səviyyəsi artdıqca, təkmilləşdikcə müəllimin şagird üzərində olan məsuliyyəti tədrisən azalır və yalnız, şagirdin ona ehtiyac duyduğu zaman müəllimin müdaxiləsini nəzərdə tutur.

ƏDƏBİYYAT

1. F. Rüstəmov, T. Dadaşova. Ali məktəb pedaqogikası, Bakı-Nurlan, 2007. 97s.
2. Qasımova L., Mahmudova R. Pedaqogika. Çarşıoğlu, 2021. 171s.
3. Həməzəyev M. Pedaqoji psixologiya. Maarif, 1991. 168s.

DİSLEKSIYA PROBLEMİNİN TƏDQIQI ASPEKTLƏRİ

Məmmədova Ləman Mehman qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
leman.mamedova321@gmail.com

Öyrənmə çətinliyi termini intellektləri normal və ya normalın üstündə olan, amma akademik bilikləri öyrənməklə bağlı çətinliyi olan şagirdləri ifadə etmək üçün işlədilir. Öyrənmə çətinliyinin növlərindən biri də disleksiyadır.

Disleksiya doğru oxumaq, axıcı danışmaq, doğru tələffüz etmə, yazma, biliyi emal etmə və yaddaşda saxlamaq kimi problemlərdə özünü göstərir (1).

Disleksiyanın tədqiqat aspektləri böyük bir tarixi dönəmi əhatə edir ki, bu tarix 1800-cü illərdən müasir dövrümüzdə qədər davam edir və etməkdədir. Bu tarixi dövrü 4 mərhələyə ayırmaq mümkündür:

1800-1900-cü illər disleksiyanın ilk, birinci tədqiqat mərhələsi hesab olunur. 1877-ci ildə alman həkimi Adolf Kussmaul ilk dəfə olaraq disleksiyanı “söz korluğu” adlandırmışdır. Bundan sonra almaniyalı oftalmoloq Rudolf Berlin böyüklərin çap olunmuş yazıları oxumada rastlaşdıqları problemləri müşahidə etdi və onların görmələrində heç bir problem olmadığını iddia etdi. Bunun səbəbi isə beyində baş verən bəzi fiziki dəyişikliklərlə əlaqələndirildi. Rudolf Berlindən öncə isə “disleksiya” termin olaraq 1881-ci ildə alman həkim Osvald Berxan tərəfindən irəli sürülmüşdür (2, s.56).

İkinci tədqiqat mərhələsi 1900-1950-ci illəri əhatə edir. Amerikalı beyin zədəli xəstələrlə işləyən həkim Samuel Orton ilk dəfə olaraq beyin zədələnməsinin oxunu çətinləşdirdiyini müşahidə etdi. Samuel Orton eyni zamanda “Məktəblilərdə söz korluğu”, “Oxu pozuntusunun korreksiyası”, “Disleksiya” və s. kimi kitabların müəllifidir (4, s.285).

Aparılan bütün araşdırmalar, tədqiqatlar disleksiya anlayışının geniş sferada tədqiq olunmasına və bu terminin cəmiyyət arasında geniş istifadəsinə şərait yaratdı.

Disleksiyanın tədqiqatının III mərhələsi 1950-2000-ci illərdə aparılmış tədqiqatlarla bağlıdır. 1953-cü ildə Samuel Krik konfransda “öyrənmə çətinliyi” terminini ilk dəfə olaraq konfrans iştirakçılarına təqdim etdi. Samuel Krik bu anlayışı akademik bilikləri öyrənməkdə əziyyət çəkən şagirdləri tərif etmək üçün müəyyən etmişdir (3, s.7).

Belə ki, aparılan araşdırmalar 1964-cü ildə Öyrənmə məhudiyyəti olan uşaqlar üçün Assosiasianın yaradılmasına səbəb oldu. 1975-ci ildə “Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsil qanunu”nda disleksiya problemi də öz əksini tapmaqda idi (5).

IV mərhələ 2000-ci illəri əhatə edir. bu illərdə disleksiyanın səbəbi kimi sinir pozulmaları ön plana çəkilmişdir. Ziegler disleksiyanın bioloji mənşəli olduğunu, onun uşaqların beyninin funksional sahələrinə təsir etdiyini iddia etmişlər. 2008-ci ildə aparılmış müxtəlif araşdırmalar nəticəsində disleksiyanın bir neçə növü müəyyən olunmuşdur.

Beləliklə, 1800-cü ildən bəri disleksiya anlayışı müxtəlif aspektlərdən təhlil olunmuş və onu yaradan səbəblər haqda tədqiqatlar aparılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Gavin Reid, Shannon Green. Disleksi+. Ankara, 2020.
2. Philip Kirby. A brief history of Dyslexia. Psychology journal, 2018.
3. Serenay Özen. Disleksi, öğrenme bozukluğu. SY yayınları, 2021.
4. St. Orton. *Word - blindness in school children*. 1925.
5. <https://e-qanun.az/framework/7421>

SOSIAL İŞ VƏ İQTİSADİYYAT BÖLMƏSİ

Bölmə rəhbəri - dos. Eliza İsmayılova

UŞAQLARA QARŞI ZORAKILIQ AİLƏDAXİLİ PROBLEMİN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

Həsənova Zeynəb Elçin qızı
ADMİU-nun II kurs magistrantı
zeynebh@internet.ru

Zorakılıq növündən asılı olmayaraq, şübhəsiz ki, bu travmadır. Travmalar insana zehni və fiziki cəhətdən mənfi təsir göstərən, onu çarəsiz hiss etdirən hadisələrdir. Travmanın növü və şiddətinin insana göstərəcəyi təsirin nə qədər əhəmiyyətli olması, onu kimin yaratdığı da bir o qədər vacibdir. Uşaqlar üçün ən dağıdıcı travmalar onları qorumaq, nəzarət etmək vəzifəsi olan valideynlərivə etibar bağlarının əsasını təşkil edən ailədir. Uşaq həm sosial rollarını öyrənir, həm də davranış modellərini valideynləri və ailəsi vasitəsilə inkişaf etdirir. Ailə, təməl güvən hissənin formalaşdığı və insanın həyatı boyu quracağı bağların təməllərinin atıldığı çox əhəmiyyətli bir quruluşdur. Bu məlumatlara əsaslanaraq, belə nəticəyə gələ bilərsiniz ki, məişət zorakılığının fərd üzərində təsiri kiçik və əhəmiyyətsiz ola bilməz. Ailədaxili uşağa və ailənin digər üzvlərinə qarşı istənilən növ zorakılığın mənfi təsirləri kifayət qədər yüksəkdir. Travmatik hadisədən sonra uşağın davranışı əvvəlki dövrlə müqayisədə dəyişir. Narahatlıq səviyyəsi yüksəlir, yeni qorxular yarana bilər, valideynlərini tərk etmək istəməyə bilərlər. Məktəbdə uğur və diqqətdə azalma ola bilər. Bəzi uşaqlar cavab olaraq daha əsəbi ola bilərlər. Daha əvvəl etmədiyi mənfi davranışlar göstərə bilər. Əgər uşaq həm fiziki, həm də psixoloji travmaya məruz qalırsa,

onun fiziki inkişafında gerilik müşahidə oluna bilər. Valideynlərinin problem həll etmə üsulu olaraq seçdiyi bu üsulu modelləşdirərək öz sosial həyatında şiddət tətbiq etməyə başlayır [3, s.89].

Xüsusilə insan həyatında onun fizioloji tələbatlarını ödəmək üçün son dərəcə əhəmiyyətli olan ailənin qurulması, insanın həyatında və şüurunda əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olduğundan, o hələ gənc yaşlarından başlayaraq təbii olaraq özünü psixoloji cəhətdən ailə qurmağa hazırlamalıdır. Bu isə gəncin yetişdiyi, tərbiyə aldığı, formalaşdığı ailədə, məktəbdə, kollektivdə, cəmiyyətdə bu amilin ciddi surətdə nəzərə alınmasına zərurət yaradır. Ona görə də ailənin və bununla sıx bağlı olan insan münasibətlərinin psixologiyasını bilmək, insanın ailə mühitinə psixoloji cəhətdən hazırlanmasını təmin etmək, gələcək ailə tərəfdaşlığının subyektləri olan oğlanın və qızın ünsiyyət məsələlərinə gündəlik diqqətin artırılması vacibdir. Gələcək ailənin zaman etibarilə uzun ömürlülüüyü, xoşbəxt ailə nümunəsinin yaradılması məsələsi mənəvi, əxlaqi və psixoloji tərbiyəyə verilən xüsusi diqqətdən xeyli dərəcədə asılıdır. Kamil insan, gələcək ailə başçısı, gələcək valideyn hər şeydən öncə ailədə, məktəbdə, təhsildə, cəmiyyətdə yetişdirilir və formalaşdırılır [4, s.78]. İnsanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında ailə mühitinə mühüm yeri və rolu xüsusi olaraq qeyd edilməlidir. İnsanın bu şərtlər daxilində zəruri tələbatlara cavab verməməsi, onun natamamlığını göstərir. Formalaşmadan kənarda qalan xüsusiyyətlərin toplusu isə mahiyyət etibarilə natamamlıq komplekslərinin yaranmasına səbəb olur. Bu başqaları ilə müqayisədə xəyalən əksik olma ilə bağlı olan fikirlərin və düşüncələrin formalaşmasına stimül verən, psixoloji və emosional hisslər toplusu kimi özünü göstərir. Natamamlıq komplekslərindən əziyyət çəkən insanlar özlərini cəmiyyətdə bir növ yararsız, çıxdax hesab edirlər. Bu isə müəyyən depressiyalara, psixoloji narahatlıqlara və gərginliklərə səbəb olur, insan çıxılmaz vəziyyətlərə düşür.

Natamamlıq kompleksləri insanı daim izləyir, onun uğurlarına mane olur, şəxsi keyfiyyətlərindəki qüsurlar cəmiyyətin tələbatlarına cavab vermir. Buna görə də natamamlıq kompleksi şəxsiyyəti lazımi şəkildə bütöv olaraq formalaşmamış insanlarda potensial olaraq mövcud olur və müşahidə edilir. Müəyyən şərait yarandığı hallarda isə özünü biruzə verir. Bütün bunlar insanın şəxsiyyət olaraq yetişməsində buraxılan səhvlərlə, natamamlıqlarla, psixi travmalarla daha çox səbəbli əlaqədə olur [1, s.396].

İnsan uşaq yaşlarından başlayaraq aldığı təhsil, tərbiyə, əxlaq, informasiya, yaşadığı həyat reallıqları, vəziyyətləri, ziddiyyətləri, onun şəxsiyyətinin formalaşmasına, mənfi və ya müsbət istiqamətlərə yönəlməsinə və inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir. Bütün bunlar isə nəticə etibarilə insanın psixi fəaliyyətində, halət və xassəsində bir təzahür elementi kimi özünü göstərir. İnsanın aldığı məlumatlar hərəkətdədir və necə deyirlər «senzura» təbəqəsindən keçərək şüuru təbəqənin köməyi ilə reallaşdırılmağa istiqamətləndirilir. Şüuraltı təbəqənin zaman- zaman tədricən yüngülləşməsi qanunauyğun bir proses hesab edilir. Belə yüngülləşmə bu və ya digər səbəb üzündən baş vermədikdə, psixoloji yüklənmə yaranır və bununla da psixoloji neytrallıq vəziyyəti pozulmuş olur. Buna görə də valideynlər uşaqların xatirələrində neqativ iz buraxa biləcək hallara, hadisə və proseslərə mümkün qədər yol verməməyə, onları qorumağa çalışmalıdırlar. Ailənin əqli, psixi və mənəvi cəhətdən sağlam nəsil yetişdirmək vəzifəsi olduqca mühüm və müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Cəmiyyətdə və ailədə baş verən münafişələrin, mübahisələrin, ziddiyyətlərin yaranmasında, natamamlıq kompleksini daşıyan insanlar çoxluq təşkil edirlər. Buna görə də ailə mühitində böyüməyən uşaqlar, sonradan özlərini çox vaxt bədbəxt hiss edir, həyata çətin uyuşur, talelərindən narazı qalır, beləliklə də öz ailə mühitini lazımi qaydada yarada bilmir və nəticədə müxtəlif problemlər baş verir [2,s.89].

Bunun əsas səbəbi onunla izah edilir ki, uşaqlıqda yaşanan ruhi və psixoloji sarsıntılar insanın mənəvi aləmində təcəssüm tapan boşluqları böyüyərkən doldurmaqda aciz olurlar. Buna görə də ailənin quruluşu, funksiyaları, şəxsiyyətin quruluşu və funksiyaları ilə tam uyğunlaşdıqda, ailələrdə normal vəziyyətlər yaranmış olur. Ailənin funksiyalarına, ailə üzvlərinin hər birinin normal tələbatının təmin edilməsinə yönəldilən fəaliyyətin, əsas vəzifə olaraq qəbul edilməsi də məhz bununla bağlıdır. Ailə zorakılığının ümumi xüsusiyyətləri ilə yanaşı, onun fərdi psixoloji xüsusiyyətlərinin mükəmməl tədqiq olunması, istintaqda və məhkəmədə obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsi üçün olduqca vacibdir. Bu eyni zamanda ailədaxili vəziyyətin və ailə üzvləri arasındakı psixi durumun səviyyəsi ilə xeyli dərəcə bağlıdır. Bu isə insanı həyat yolu ilə üzvi surətdə və əlaqəli şəkildə tədqiq etməyə tələbat yaradır. Kamil şəxsiyyətin yetişdirilməsi sahəsində ailənin, bağcanın, məktəbin, valideynin, müəllimin, əmək kollektivinin, cəmiyyətin və dövlətin üzərinə məsuliyyətli vəzifələr düşür.

ƏDƏBİYYAT

1. İsfəndiyarova C. K. “Ailə dəyərlərini simvollaşdıran kultlar”, Bakı: “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2018, 340 s.
2. Uşaq və yeniyetmələrə yönəlmiş zorakılıq hallarının qarşısının alınması üzrə metodik vəsait/tərt. ed. Ş.İsmayılova, G.Həsənova, S.Babazadə, A.Balayeva, K.Ağayeva – Bakı: – 2017. – 60 s.
3. Бытовое насилие: распознать и помочь // Zeitschrift für medizinische Soziologie. – 2013. – 10 с. Режим доступа: http://www.zeitbild.de/wp-content/uploads/2013/04/Russisch_Mappe-und-Magazin.pdf (06.06.2017)
4. Guidelines for medico-legal care of victims of sexual violence. – World Health Organization. – 2003. –P. 94-96.

AİLƏ MÜNAQIŞƏLƏRİ VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI

*Məmmədova Nuranə Nəriman
BDU-nun II kurs magistrantı
memmedovanr9@gmail.com*

Ailə münaqişələri bir-birinə qarşı qoyulmuş meyllər və görüşlərin toqquşması əsasında ailə üzvləri arasında baş verən münaqişələr deməkdir. Onların belə münaqişələrin qarşısının alınması və həll edilməsi zamanı nəzərə alınması vacibdir. Ailə münaqişələri səbəblərinə görə fərqlənir. Onlardan əhəmiyyətli:

- ailə üzvlərinin fəallığının, özünüifadə etməsi azadlığının məhdudlaşdırılması;
- ailənin bir və ya bir neçə üzvünün davranışının qəbul edilmiş normalardan kənara çıxması (alkoqolizm, narkomaniya və b.);
- əks maraqların, meyllərin mövcudluğu, ailə üzvlərindən birinin tələbatlarının ödənilməsi imkanlarının məhdudluğu ;
- bütünlükdə ailədə qarşılıqlı münasibətlərin avtoritar, sərt tipi;
- çətin həll edilən maddi problemlərin mövcudluğu;
- ər-arvad münasibətlərinə qohumların avtoritar qarışması;
- nigahda partnyorların seksual disharmoniyası və s.

Ailə münaqişələri, xüsusilə ər-arvad münaqişəsi təhlil edilərkən, ailənin inkişafında böhranlı dövrlərin nəzərə alınması vacibdir:

İlk dövr ailə həyatının birinci ilində müşahidə edilir (nigahların ümumi sayının 30%-ini boşanma ehtimalı daşıyır). İkinci dövr uşaqların anadan olması ilə bağlıdır, uşağın anadan olması bir çox ailələr üçün ciddi sınaqdır. Ər-arvadın onların valideynlərinin görüşlərinin müxtəlif məsələlərdə qarşıdurması mümkündür, o cümlədən uşağın tərbiyəsində. Üçüncü dövr ər-arvadın orta yaş dövrünə təsadüf edir (birgə həyatda 10-15 il olması) bu dövr hisslərin məhdudluğu ilə xarakterizə edilir; Dördüncü dövr ər-arvadın birgə yaşayışının 18-24-ci illərindən sonra yaranır.

Psixoloq Elnur Rüstəmovun sözlərinə görə, ailədaxili konfliktlərin baş verməsinin əsas səbəbi tərəflərin nikaha girməmişdən əvvəl psixoloji testlərdən keçməməsidir. Bunun nəticəsidir ki, bu gün ailə münasibəti zəminində baş verən xoşagəlməz hadisələrin də sayı artmaqdadır: "Gənclərin evlənmədən əvvəl gözləntiləri olur. Amma ailə qurduqdan sonra vəziyyət tamamilə dəyişir. Tərəflər testdən keçməlidirlər. Bunun üçün gənclərin qohumları da bu işdə maraqlı olmalıdırlar".

Konfliktlərin sağlam bir şəkildə həll edildiyi bir ailədə ərlə arvad bir-birlərini yaxşı tanıyar və duyğular qarşılıqlı olaraq hiss edilər və paylaşılır. Bunun üçün:

- Duyğu və düşüncələr olduğu kimi, yəni şişirdilmədən ortaya qoyulmalıdır.
- Daim sükunət qorunmalıdır.
- Tərəflər özləri üçün əhəmiyyətli olan xüsusiyyətləri sərbəstcə ifadə etməlidirlər.
- Problemlər indiki halı ilə, yəni, heç bir köhnə situasiyaları, təcrübələri indiki konfliktlə əlaqələndirilməməlidir.
- Qarşı tərəfə öyüd-nəsihət verərək səhv etdiyi və aydın olmadığı hissi yaşadacaq davranışlardan çəkinilməlidir. İti şəkildə mühakimə etmək qarşı tərəfdə də döyüş mövqeyinə keçməsinə səbəb olacaq, belə nəticənin əldə olunmaması üçün bu davranış forması sərgilənməz.
- Mövzunun özü ilə mövzuya bağlı olmayan detallar bir-birindən ayırd edilməlidir. Məsələn, ailə içində: Ər işdən evə gec gəldiyində, qadın ərinin evə nə qədər gecikdiyi deyil, niyə gecikdiyi, hətta niyyətinin nə olduğu üzərində dayanmalıdır.
- Konfliktin həllində, tərəflər müsbət bir davranış sərgiləyərək, bir-birlərini dinləməlidir. Məsələn: "O sussun, mən ona nə deyəcəyimi çox yaxşı bilirəm" şəklində təcavüzkar bir davranış forması sərgilənməz ya da qarşıdakı insanın sözünü kəsmək olmaz.
- Konflikt zamanı konfliktə həll etmək istəyirlərsə, nə kişi nə də qadın tək özünün haqlı çıxmasına çalışmamalıdır, hər iki

tərəfin üzərində razılaşa biləcəyi bir həllə yönəldilir. Məsələn: "Mən haqlıyam, sən səhv hərəkət etmisən " tərzində davranmaq qəti surətdə olmaz. Həllin hər iki tərəfin də qəbul edə biləcəyi, həqiqi və reallaşdırıla bilən ölçüdə diqqətə çarpan və balanslı olmasına diqqət yetirilər. Ümumiyyətlə ailədə stabil və sakit iqlim yaratmaq üçün "Sən" yerinə "Biz" , "Sən etməlisən" yerinə "Biz etməliyik" formasında ifadələrin istifadə edilməsinə diqqət yetirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Family and Family Life in Modern Azerbaijani Village, Bakı: 2011- 137s.
2. Habil Qurbanov, Cəmiyyət və sosio-hüquqi problemlər , Bakı: 2018- [258-263s.]
3. <https://www.betterhealth.vic.gov.au/health/healthyliving/family-conflict#common-causes-of-family-conflict>
4. Sabir Gəncəli , Ailə: ensiklopedik toplu: Nəsillər, ailələr, talelər- Bakı: 2011-[74-79s.]

MİLLİ AZLIQLARLA SOSIAL İŞİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

*Abbasov Hasil Vasif oğlu,
BDU-nun sosial kafedrasının doktorantı
hasil.abbasov@gmail.com*

Etnik azlıqlarla sosial iş gündəlik çətinliklərin öhdəsindən gəlmək, yeni həyat şəraitinə uyğunlaşmaq üçün öz qüvvələrini və imkanlarını səfərbər etməyə kömək edir.

Buraya daxildir:

- etnik mədəniyyətin qorunması;
- etnik azlıqların hüquqlarının müdafiəsi;
- yerli əhalinin və milli azlıqların yaxınlaşması və qarşılıqlı anlaşmasının təşviqi (mentalitet haqqında bilik; etnolinqvistik

xüsusiyyətlərlə tanışlıq; milli azlıqların tarixi, adət-ənənələri; konfessiya xüsusiyyətlərini bilmək);

- yerli əhali tərəfindən milli azlıqların integrasiyasının təşviqi.

Xarici etnik mühitdə olan sosial işçi geniş profilli mütəxəssisdir. Nümayəndələri ilə işlədiyi xalqların tarixini, dinini bilməli, milli azlıqların daxil olduğu dil ailələri, dil qruplarını fərqləndirməli, hər bir xalqın mentaliteti, milli xarakterini təhlil edib istifadə etməlidir. Və əlbəttə ki, o, ümumi olanı yaxşı bilməli, yerli əhali, diaspora, milli azlıq, mühacirlər kimi sosial kateqoriyalar arasında hansı fərqlər olduğunu və s. bilməlidir.

Sosial işçi məlumat toplamaq və idarəetmə qərarlarının qəbulu, sosial xidmətlərin təşkili, həyatın müxtəlif sahələrində tədris və təhsil hüquqi fəaliyyətləri kimi müxtəlif rol və funksiyaları mənimsəyir. Onun bütün müxtəlif fəaliyyətləri özünü başqa mühitdə tapan və mərhəmətə, empatiyaya, etnik tolerantlığa və gündəlik qayğıya ehtiyacı olan insanın həyat təminatı sisteminə yönəlib.

Sosial iş peşəkar fəaliyyətdir və buna görə də ehtiyacı olanlara göstərilən hər bir xidmət ödənişlidir. Yalnız tənha qocalar və özlərinə xidmət edə bilməyən əlillər pulsuz sosial xidmətlər almaq hüququna malikdirlər. Əgər qoca bir ailədə yaşayırsa, o zaman müəyyən məbləğə şəhər xidmətlərindən istifadə edə bilər. Xidmətlərin çeşidi çox genişdir: yeməklərin hazırlanmasında köməklik, paltarların təmiri, mənzilin təmizlənməsi, klinikaya müşayiət, gəzinti, sərgi, psixoloji yardım və s.

Sosial işin mahiyyəti insanlara həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaqda kömək etməkdir. Sosial işçi müvafiq mühitdə fəaliyyət göstərərək, hər bir fərdin imkanlarının, resurslarının və istəklərinin maksimum reallaşmasına (sosial, fiziki, təşkilati cəhətdən) töhfə verməli və onların problemlərini aradan qaldırmaq üçün insanlara kömək etməlidir [1].

Etnik azlıqlar və miqrantlarla sosial işi kim və necə aparır? Təəssüf ki, bu kateqoriyalarla sistemli iş çox vaxt aparılmır. Çox vaxt bu fəaliyyət epizodik xarakter daşıyır. Bunun üçün yalnız milli-mədəni muxtariyyətləri təmsil edən qurumlar tərəfindən, bir qayda olaraq, könüllülük əsasında müəyyən səylər göstərilir. Ona görə də bu, daha çox sosial deyil, ictimai, daha dəqiq desək, könüllü fəaliyyətdir.

İlk növbədə milli icmalar miqrantlara, etnik azlıqlara iş tapmağa kömək edir. Eyni milli azlıqlardan olan mütəxəssislər (həkimlər, hüquqşünaslar) qonaq olan həmvətənlərinə pulsuz məsləhətlər verir, musiqi və idman tədbirləri keçirir, icmalarda kiçik kitabxanalar (müxtəlif, o cümlədən milli dillərdə kitablar) yaradır, tematik gecələri keçirirlər. Beləliklə, icmalar müəyyən dərəcədə insanların yerləşdirilməsi, yeni şəraitə uyğunlaşmasında köməklik etməkdə iştirak edirlər.

Bu gün dünyada 120 milyondan çox könüllü var. Ən böyük könüllü hərəkətləri BMT Könüllüləri, Sülh Uğrunda Gənclər Hərəkəti, Avropa Könüllü Təşkilatları Alyansında birləşib. Bu hərəkətin əsas prinsipləri təmənnasız əmək, ictimai faydalı əməkdir.

Könüllülər birlikləri bütün dünyada (o cümlədən Azərbaycanda) geniş yayılmışdır. Bunlara dini qruplar, həmkarlar ittifaqları, heyvanların, təbiətin mühafizəsi cəmiyyətləri, yəni ekoloji hərəkətlər daxildir. Könüllülər hərəkəti xüsusilə son illərdə müxtəlif beynəlxalq tədbirlər ilə bağlı fəallaşır.

Avropa ölkələrində əhəlinin müxtəlif kateqoriyaları ilə ictimai iş kifayət qədər fəal şəkildə aparılır. Könüllülərin sayı ildən-ilə artır. Məsələn, Almaniya 50 mindən çox könüllü sosial sahədə pulsuz işləyir. Könüllülər kompensasiya olaraq yalnız cib pulu alırlar.

Beləliklə, beynəlxalq sosial və ictimai iş arasındakı əsas fərq ondan ibarətdir ki, sosial iş əhəlinin maddi, sosial-mədəni ehtiyaclarını təmin etmək, bir şəxsə, ailəyə və ya bir qrup şəxsə

fərdi yardım göstərmək məqsədi ilə dövlət və ictimai fəaliyyət formasıdır.

Milli azlıqlar və miqrantlarla sosial iş əsasən regional səviyyədə milli siyasətin həyata keçirilməsində reallaşır. Regionlarda milli mədəniyyətlərin dəstəklənməsi və inkişafının əsas istiqamətləri aşağıdakılar ola bilər:

- etnik mədəniyyətlərin ənənəvi bayramlarının, günlərinin və festivallarının keçirilməsində iştirak;
- uşaq milli kollektivlərinin və uşaq xalq yaradıcılığı festivallarının keçirilməsi;
- milli azlıqların milli mədəniyyətləri, dilləri, tarixi və adət-ənənələri üzrə müsabiqələrin, olimpiadaların təşkili;
- ənənəvi milli sənətkarlığın dəstəklənməsi; etnoqrafik mərkəzlərin yaradılması;
- milli azlıqların sıx məskunlaşdığı yerlərdə millətlərarası ünsiyyət mərkəzlərinə (Dostluq evləri), milli mədəniyyət mərkəzlərinə, kitabxanaların yaradılmasına və əldə edilməsinə dəstək.

ƏDƏBİYYAT

1. Технология социальной работы с национальными меньшинствами // <https://studfile.net/preview/>
2. Babanlı Y. Azərbaycanın miqrasiya siyasəti milli təhlükəsizlik və sosial-iqtisadi inkişaf məqsədləri kontekstində // <http://anl.az/download/meqale/xalqqazeti/>
3. Azərbaycanda miqrasiya vəziyyətinə dair tədqiqat // <https://www.icmpd.org/file/download/54141/>

MÜNDƏRİCAT

POLİTOLOGİYA VƏ SOSİOLOGİYA BÖLMƏSİ

<i>Coşqun Abdullayev.</i> SSRİ-nin dağılması ilə Şimali Qafqazda milli kimlik problemi.....	3
<i>Хаяла Аразова.</i> Проблема трудоустройства выпускников вузов.....	12
<i>Aytən Bayramova.</i> Qloballaşma şəraitində cəmiyyətdə sosial problemlər və onların həlli yolları.....	14
<i>Фидан Фахраддин.</i> Международный терроризм как глобальная проблема современности.....	17
<i>Айтен Гурбанова.</i> Проблема самореализации женщин предпринимателей.....	20
<i>Zülfüqar Qasimov.</i> Beynəlxalq terrorizm anlayışı.....	22
<i>Fidan Qurbanova.</i> 44 günlük Vətən Müharibəsində Ermənistanın hərbi-siyasi iflası.....	25
<i>Coşqun Abdullayev.</i> SSRİ-nin süqutunda milli-etnik münaqişələrin rolu.....	28

FƏLSƏFƏ VƏ TARİX BÖLMƏSİ

<i>Mədinə Mehdiyeva.</i> Fəlsəfənin funksiyaları, onun təbiət və insan elmləri ilə əlaqəsi	35
<i>Фидан Фараджева.</i> Постгуманизм и проблема бессмертия.....	40
<i>Е.А.Метелёва.</i> Культурная конвергенция в Азербайджане.....	46

PSİXOLOGİYA BÖLMƏSİ

<i>Məlahət Nuriyeva.</i> Kiçik məktəb yaşlı şagirdlərin təlim fəaliyyətinə humanist yanaşma.....	49
--	----

<i>İlahə Hacıyeva.</i> Kiçik yaşlı məktəblilərin təlim müstəqilliyinin pedaqoji təminatı.....	56
<i>Xavərخانum Bakıxanova.</i> Sosial emosional öyrənmə təhsil metodu kimi.....	62
<i>Günəl Şahinzadə.</i> Valideyn himayəsindən məhrum uşaqların mənəvi-əxlaqi tərbiyəsində özünüdərkini rolunu.....	66
<i>Мехрибан Эюбова, Лейла Ахмедова.</i> Влияние семьи и семейного воспитания на развитие агрессии в подростковом возрасте.....	72
<i>Ирада Аскерова.</i> Особенности нервно-психического развития у детей, родившихся естественным путём и ЭКО...77	77
<i>Aysun Rəsulova.</i> Deviant davranışlı yeniyetmələrdə özünü qiymətləndirmənin xüsusiyyətləri.....	80
<i>Səra Babayeva.</i> Основные причины психических отклонений у людей среднего возраста.....	83
<i>Светлана Меджидова.</i> Пути психологической адаптации и реабилитации людей пожилого возраста.....	86
<i>Elnarə Piriyeva, Fatimə Məmmədova.</i> Adaptasiyanın mahiyyəti və sosial-psixoloji adaptasiya.....	91
<i>Səma Gözəlova.</i> Xərçəng xəstəliyi zamanı müşahidə olunan depressiv əlamətlər və təşviş pozuntusu.....	93
<i>Gülçin Bəhlulzadə.</i> Xoşbəxlik və həyatdan qane olma fenomenlərinin sosial-psixoloji məsələlərinə dair.....	95
<i>Həsənzadə İlahə.</i> Uşaq şəxsiyyətinin inkişafında valideyn temperamentinin və xarakterik xüsusiyyətlərinin rolu.....	98
<i>Rübabə Quliyeva.</i> Posttravmatik stressin aradan qaldırılmasının əsas problemləri.....	101
<i>Парвин Гулиева.</i> Психосоциальная работа с детьми с ограниченными возможностями здоровья в семье.....	104
<i>Фарах Аббасзаде.</i> Беспокойство и стресс во время беременности.....	109
<i>Кярим Кяримли.</i> Психологические особенности лиц, вовлечённых в киберпреступления.....	113

Мехрибан Эюбова, Мамедли Нугяр. Особенности влияния интернет-зависимости на мотивацию учебной деятельности подростков.....	117
Aydoğan Orhan. COVID – 19 pandemiyasının təsirlərinə qarşı mübarizə üçün göstərilən tədbirlər.....	120
İlkin Əliyev. Psixologiyada erkən boşalma problemi.....	122
Səlbina Bunyətova. Kognitiv inkişafın ana və uşaq arasında bağlılığın formalaşmasına təsiri.....	126
Rəqsanə Məmmədli. Təlim fəaliyyəti prosesində emosionalının təzahür xüsusiyyətləri.....	129
Emiliya İgidova. İstedadlı şagirdlərin inkişafı xüsusiyyətləri.....	131
Назрин Мамедова. Проблема отношения среднего поколения к старшему поколению.....	134
Тунзалия Исаева. Основные методы лечения тревожных и депрессивных расстройств при неврологических заболеваниях.....	136
Aytac Nağılı. Nağıl terapiyasından istifadənin bəzi məsələləri.....	140
Şirinnaz Hüseynova. Təlim prosesində emosional əks əlaqənin psixoloji-pedaqoji xüsusiyyətlərinə dair.....	142
Zərifə Məmmədova. Məktəbəqədər yaş dövründə psixi inkişafa dair.....	145
Сафура Пашаева. Причины психопатизации осужденных.....	147
Mətanət Məmmədli. Yeniyetməlik yaş dövrü böhran kimi...150	
Aybəniz Rəsullu. Kiçik yaşlı məktəblilərin təlim uğurlarına doğum sirasının təsiri.....	154
Nigar Mircəlalli. Milli şüurun təşəkkülünün bəzi psixoloji məsələləri.....	158
Müşviq Mustafayev, Şəhla Xəlilova. Autizmlı uşaqların valideynlərinin psixoloji keyfiyyətlərinə dair.....	160

<i>Samilə Məmmədova.</i> Autizm spektr pozuntusunun ağırlıq dərəcəsinə görə səviyyələri və psixoloji xüsusiyyətləri.....	163
<i>Fidan Əhmədova.</i> Orta yaş dövrünün bəzi sosial-psixoloji xüsusiyyətləri.....	167
<i>Eminə Əhmədova.</i> Məktəb rəhbərlərinin emosional tənzimlənməsində özünü effektivliyin rolu.....	169
<i>Samirə Məmmədova.</i> Yeniyetmələri cinayətkarlığa təhrik edən amillər.....	172
<i>Nahidə Məmmədova.</i> Yeniyetmələrin peşəseçiminə dair.....	174
<i>Xanım Səfərova.</i> Valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların şəxsiyyətinin inkişaf xüsusiyyətləri.....	177
<i>Aytac Eminova.</i> Natamam ailələrdə böyüyən uşaqların psixologiyası.....	179
<i>Vüqar Muradov.</i> Gender stereotiplərin formalaşmasında kütləvi informasiya vasitələrinin rolu.....	182
<i>Мехрибан Эюбова, Шовкет Гусейнзаде.</i> Стили педагогического общения и их влияние на эффективность процесса обучения в средних школах.....	184
<i>Гусейн Багиров.</i> Психологические особенности Геймеров.....	188
<i>Эюбова Мехрибан, Агабалаева Гамида.</i> Факторы, влияющие на формирование представлений у дошкольников о взаимоотношениях в семье.....	191
<i>Ирана Маммедли, Нармина Байрамова.</i> Влияние статусного положения младших школьников в группе сверстников на формирование их самооценки.....	196
<i>Айгун Керимова.</i> Психологическое воздействие сказок на психику детей.....	198
<i>Sevinc Orucova.</i> Müasir dövrdə yeniyetmələrdə özünüaktuallaşdırma və peşə seçiminin aktual psixopedqoji məsələləri.....	203
<i>Mirələm. Vəliyev, Azər Mustafayev.</i> Peşəkar inkişaf və peşəkar fəaliyyətin tədqiqi məsələləri.....	208

Elnarə Piriyeva, Çinarə Soltanova. Məişət zorakılığının yeniyetmələrə təsiri.....	211
Hakan Seyhan. Mühərribə əlillərinin posttravmatik vəziyyəti və onlara psixoloji yardımın xüsusiyyətləri.....	214

PEDAQOQİKA BÖLMƏSİ

Aynur Qasımova. İnküziv təhsil uşaqların cəmiyyətə inteqrasiya prosesidir.....	217
Fidan Qasımova. Təhsildə beynəlxalq qiymətləndirmə təcrübəsi.....	221
Шахла Гардашова. Мониторинг и оценивание как средства повышения качества образования.....	223
Brilyant Hacıyeva. Distant təhsil texnologiyasının müsbət və mənfi cəhətləri.....	226
Nərmin Həsənli. Təhsil keyfiyyətinin yüksəldilməsində monitoring və qiymətləndirmənin rolu.....	229
Səyyarə Qurbanlı. Şəraitdə məktəbdaxili qiymətləndirməyə bir nəzər.....	232
Aytac Nurkişiyeva. Müəllimin pedaqoji fəaliyyəti pedaqoji prosesin tərkib hissəsi kimi.....	236
Ləman Məmmədova. Disleksiya probleminin tədqiqi aspektləri.....	238

SOSIAL İŞ VƏ İQTİSADIYYAT BÖLMƏSİ

Zeynəb Həsənova. Uşaqlara qarşı zorakılıq ailədaxili problemin tərkib hissəsi kimi.....	241
Nuranə Məmmədova. Ailə münafişələri və onların aradan qaldırılması yolları.....	245
Hasil Abbasov. Milli azlıqlarla sosial işin xüsusiyyətləri.....	247

Redaktor: **V.K.MUSAYEVA**

Gənc tədqiqatçıların Respublika
elmi-praktik konfransının materialları
(20 oktyabr 2022-ci il)

Naşir: Elnarə Abbasova
Texniki redaktor: Asim Səfərov

Çapa imzalanmışdır:
Kağız formatı: 60x84 1/16 Həcmi: 16.75 ç.v.
Sayı: 100

“Füyüzat: nəşriyyatının mətbəəsində çap olunmuşdur